

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

HISTORICAL-PHILOLOGICAL RESEARCHES
III

BELLA BARSEGHYAN

**KING HETHUM I - THE GREAT DIPLOMAT
OF THE MIDDLE AGES**

PUBLISHING OFFICE OF THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIADZIN
HOLY ETCHMIADZIN - 2009

**ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Գ

ԲԵԼԼԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

**ՆԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՆԱՆՃԱՐԵՂ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ**

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2 Յ)

Բ – 371

ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ ԲԵԼԼԱ

Բ – 371 **ՋԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ԶԱՆՃԱՐԵՂ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՈՒ.**

- Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009. - 216 էջ:

Կիլիկյան Յայաստանի թագավոր Ջեթում Ա-ն որպես իրատես ու հեռատես քաղաքական մեծ գործիչ, որպես իմաստուն ու ճկուն դիվանագետ, ոչ միայն ըստ հարկի ճանաչված չէ հայ արդի հասարակության մեջ, այլև որպես այդպիսին, թերևս, ըստ արժանվույն չի գնահատված, կամ էլ անտեսված ու երկրորդական պլան է մղված խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանն ու Կիլիկյան Յայաստանի պատմությունը հետազոտող պատմաբանների կողմից:

Սույն հրատարակությունը փորձում է լրացնել այդ բացը:

Նախատեսված է հայոց պատմությամբ հետաքրքրվողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2 Յ)

Տպագրվում է մեկենասությամբ

«Սարգիս Գաբրիելյան» հիմնադրամի

ISBN 978-9939-59-043-1

©Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009 թ.

©Բելլա Բարսեղյան, 2009 թ.

Պատմությունը պարտավոր է մեծարել Տե-
թում Ա թագավորին՝ Միջնադարի ամենապայ-
ծատ և ամենագորեղ քաղաքական հանճարնե-
րից մեկին: Իսկ նրա գահակալությունը պետք
է դասել հայ ժողովրդի պատմության ամենա-
նշանակալից գահակալությունների շարքը:

ՌԸՆԵ ԳՐՈՒՄԵ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Խաչակրաց ութ արշավանքներն ու պատմական այդ ամբողջ
ժամանակաշրջանը հետաքրքրել են ինչպես դեպքերին ժա-
մանակակից պատմիչներին, այնպես էլ հետագա դարերի տարբեր
ազգուլթյան պատկանող հոգևոր ու աշխարհիկ պատմաբաններին
ու քաղաքագետներին, քանզի խաչակրաց արշավանքների Ֆենո-
մենը այնպիսի մի երևույթ էր, որն իր շրջագծում էր ներառում ոչ
միայն Արևմուտքի ու Մերձավոր Արևելքի, այլև Փոքր Ասիայի ու
Հեռավոր Արևելքի երկրները, պայմանավորված՝ այդ աննախագեպ
իրադարձուլթյուններին ունեցած վերջիններիս կամա թե ակամա
մասնակցուլթյամբ: Ընդ որում, թեև ժամանակին թե՛ քրիստոնյա,
և թե՛ մահմեդական ժամանակագիրներն ու պատմիչները գրառել
ու յուրովի մեկնաբանել են խաչակրաց բոլոր արշավանքների իրա-
դարձուլթյունները, սակայն այդ թեմային նվիրված պատմագիտա-
կան հետազոտուլթյունները մեծամասամբ գրվել են եվրոպացիների
կողմից և հիմնականում՝ եվրոպացի ժամանակագիրների թողած
գրառումների հիման վրա: Իսկ դա նշանակում է, որ այդ արշա-
վանքներն առավելապես ներկայացված են ըստ եվրոպացու ընկալ-
ման ու տեսանկյան, մինչդեռ մահմեդական պատմիչների հակադիր
մոտեցումները, ինչպես նաև հայ ժամանակագիրների ու պատմիչ-
ների յուրովի տեսակետները նույն այդ իրադարձուլթյունների հան-
դեպ, ուղղակի, անտեսվել են, կամ էլ շրջանառուլթյան մեջ են դրվել
միայն այն մոտեցումները, և օգտագործվել են այն նյութերը, որոնք
ըստ էուլթյան չեզոք են եղել: Քննարկելով այդ խնդիրը, ճանաչված
արևելագետ-պատմաբան Նիկ. Կոնրադը (1891-1970 թթ.) իրավա-

ցիորեն հարցն ուղղելով այն պատմաբաններին, որոնք այդ հանգամանքն անտեսում են, գրում է. «Բայց չէ՞ որ դա նաև Արևելքի ժողովուրդների պատմությունն է»¹: Եվ որպեսզի իրենից բավական բարդ ու երկարատև գործընթաց ներկայացնող խաչակրաց արշավանքների պատմությունը որպես համաշխարհային պատմության անքակտելի մաս, հնարավորինս իրատեսորեն բացահայտի այդ երկարաժամկետ իրադարձությունների բուն էությունն ու բովանդակությունը, որպեսզի այդ ամենն ի հայտ բերի «համապատմական, այսինքն, ավելի ճշմարտացի լույսի տակ», Կոնրադը նաև այն միտքն է հայտնում, թե՛ հարկ է այն դիտարկել ոչ թե «այս» կամ «այն» կողմից, այլ՝ այսպես ասած, «վերևից», այսինքն՝ անկախ «այս» կամ «այն» կողմի ունեցած հայեցակետից, քանզի դրանք փոխկապակցված են²: Որպես Արևելքի ու Արևմուտքի պատմության փոխկապակցվածություն հիմնավորում, նա հիշեցնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից ի վեր Արևմուտքն ու Արևելքն այլևս տարբաժանված չեն եղել, որ թե՛ Հռոմեական կայսրությունն ու Բյուզանդիան և թե՛ Սիրիան ու Եգիպտոսը միաժամանակ եղել են ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելյան երևույթ, և նույնիսկ Մոնղոլական կայսրությունը, որ XIII-XIV դարերում խաղաղ օվկիանոսից ձգվում էր մինչև Արևմտյան Եվրոպայի սահմանները, պատկանում է թե՛ Արևելքի և թե՛ Արևմուտքի պատմությանը³: Այդ ամենն առավել քան ճշմարտացի է, սակայն, այս դեպքում նկատենք, որ խաչակրաց արշավանքների համապատմական կամ համընդհանուր պատմությունը ստեղծելու, կամ ճիշտ կլինի ասել՝ քիչ թե շատ ճշմարտացիությունը մոտ վերականգնելու համար, նախ հարկ է, որպեսզի տվյալ ազգի պատմաբանները առաջին հերթին ներկայացնեն իրենց ժողովուրդների այս կամ այն շրջանի պատմությունը, իհարկե, օգտագործելով ազգային ժամանակագիրների գրառումներն, ու, իհարկե, վերոհիշյալ պատմական իրադարձությունները դիտարկեն, վերլուծեն ու ներկայացնեն ըստ ազգային շահերի, բայց և՛ անաչառ լույսի տակ: Փաստ է, որ առանց մասնավորի ստեղծման, ընդհանուրը օբյեկտիվորեն ստեղծել հնարավոր չէ:

¹ Н. Конрад, Запад и Восток, М., 1972, стр.19.

² Անդ:

³ Անդ:.

Եվ եթե այս չափանիշներով մոտենանք Կիլիկյան Հայաստանին, որն ի սկզբանե եղել է խաչակրաց արշավանքների թոհոբոհի մեջ, ինչպես նաև՝ այդ թեմային վերաբերող հայ պատմագիրների հարուստ ժառանգությունն ու, դրա օգտագործմանը պատմագիտության մեջ, ապա, թերևս, ցավով պետք է նշենք, որ ոչ միայն հայ պատմաբանները չեն ստեղծել Կիլիկիո Հայկական պետությունն առնչվող խաչակրաց իրադարձությունների թնջուկի մեջ թափանցող, և ընդհանրապես պատմական ամբողջ գործընթացը բացահայտող, եթե ոչ լիարժեք, ապա գոնե ճանաչողական աշխատություններ, այլև հայ գրողները պատմավեպ գրելու ցանկություն կամ գուցե տաղանդ չունենանալով, երբևիցե իրենց ստեղծագործական շրջանակներում չեն ներառել պատմական այդ անչափ հետաքրքիր ու հարուստ եղելություններին մասնակցած ու որոշակիորեն մեծ դեր խաղացած Կիլիկյան Հայաստանն, ու, ինչ խոսք, դիվանագիտական ու քաղաքական մեծ տաղանդով օժտված Հայոց անկրկնելի երկու թագավորներին՝ Լևոն Բ-ին և Հեթում Ա-ին: Աներկբա է, որ խորհրդային տարիներին գրվել են երկու աշխատություններ ու մի շարք հոդվածներ, որոնք ինչ-ինչ խնդիրներում, անկասկած, կրում են խորհրդային ժամանակաշրջանի նեղ ու կաշկանդված մոտեցումների, դիրքորոշումների և մտածլակերպի կնիքը, սակայն, ըստ էության դրանք հիմնականում ներկայացնելով Կիլիկյան Հայաստանի պատմաաշխարհագրական նկարագիրն ու միջազգային առևտրի բնագավառում վերջինիս խաղացած խոշոր դերը, թեև այդ առումներով շատ արժեքավոր ու շահեկան են, սակայն խնդրո առարկա թեմային նվիրելով միայն մի քանի տող, խոսափելով մի շարք կարևոր խնդիրների առաջընթացից, բնականաբար, կատարում են ոչ ճիշտ, հապճեպ մեկնաբանություններ, տալիս են վեհերոտ գնահատականներ⁴: Ասել է թե, հայ պատմաբանները խաչակրաց արշավանքներին, և մասնավորապես, դրանցում Կիլիկիո Հայոց պետության, հայ իշխանների ու թագավորների ունցած անմիջական մասնակցությունը նվիրված ոչ մի աշխատություն չեն գրել:

⁴ Տևն Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952; А. Г. Сукиасян, История Киликийского Армянского Государства и права (XI-XIV вв.), Ереван, 1969; Ա. Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945; Ս. Վ. Բուռնազյան, Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու քաղաքական առնչությունների պատմությունից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 4:

Խաչակրաց արշավանքներին նվիրված միակ հայերեն գիրքը, որ 2005 թվականին հրատարակվեց՝ «Խաչակիրները և հայերը» ժողովածուի առաջին հատորն է, ուր հայ գրականագետ-բյուզանդագետ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը թարգմանաբար ներկայացնելով հայագիտության համար վաղուց փափագելի դասական պատմագետներ Ֆերդինանդ Շալանդոնի, Ռոնե Գրուսեի, Ստիվեն Ռանսիմենի և Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի՝ խաչակրաց արշավանքների պատմությունը նվիրված հետազոտությունների՝ Կիլիկյան Հայաստանին առնչվող հատվածները, գրել է նաև ամփոփիչ ներածական: Այդ հակիրճ, բայց որոշակիորեն ճանաչողական արժեք ունեցող ներածականը գնահատելի է ոչ միայն այն առումով, որ հեղինակը հիմնվելով վերոհիշյալ եվրոպացի և այլ պատմագետների աշխատությունների վրա, առաջին անգամ հայ ընթերցողին է ներկայացնում խաչակիրների լատինական հինգ պետությունների ստեղծման թեև սեղմ, բայց ամբողջական պատմությունը, այլև բացի հայկականից օգտագործելով օտար մի շարք (հայկական, հունական, արաբական) աղբյուրներ ու պատմագիտական աշխատություններ, այն հարստացնում է գիտական արժեք ունեցող լայն ծանոթագրություններով: Ու թեև, ներածություն այդ թե՛ իր բովանդակությամբ և թե՛ ճշգրտող ու լրացնող ծանոթագրություններով մեծ ներդրում է այդ բնագավառում, սակայն այն հանգամանքը, որ մեր օրերում ապրող գիտնականն ու քաղաքական ճանաչված գործիչը անցյալի այդ աննախադեպ իրադարձությունների և արդի շրջանում Մերձավոր Արևելքում ստեղծված առավել քան բարդ իրավիճակի միջև ներքին ու շարունակական կապ չի տեսնում, կամ, ավելի ճիշտ, տեսնում է (որպես քաղաքական գործիչ և որպես պատմության գիտակ չէր կարող չտեսնել), բայց այդ մասին գոնե չի ակնարկում, այսինքն՝ փորձ անգամ չի անում նշված տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական՝ եռացող քուրա հիշեցնող, պատերազմական ու ահաբեկչական գործողություններով անվերջ բորբոքվող իրադարձությունները բխեցնել անցյալից՝ որպես վերջինիս տրամաբանական հետևանք, կարծում ենք, այդ առումով արդեն, մեր գիտական, քաղաքական ու հասարակական այսօրվա պահանջներին չի բավարարում:

Իսկ, եթե ընդհանուր առմամբ հարցին մոտենանք, ապա հարկ է ասել, որ հատկապես մեր օրերի գիտնականը, մասնավորապես, գրականագետ-պատմաբանը լինելով իր ժամանակի մարդը, ներ-

կայիս կնճռոտ ու անլուծելի համարվող խնդիրների առաջացման շարժառիթն ու սկզբնանյութը, ինչպես նաև ակնկալվող լուծման պատասխանը, կամ նույնն է, թե՛ բանալին պետք է փնտրի անցյալում, քանզի վաղուց արդեն մարդկությանը չի բավարարում ոչ միայն պատմության ուղղակի նկարագրությունն ու, վերջինս բարոյախոսական նպատակներին ծառայեցնելը, այլև անհատական կամ հասարակական ինչ-ինչ երևույթներ ըմբռնելու համար կատարվող նեղ ու միակողմանի ուսումնասիրությունները: Այսինքն, մեր ժամանակակիցը՝ ընթերցողը, պատմաբանից, ինչպես նաև պատմավիպասանից սպասում է անցյալ ու ներկա իրադարձությունները կապակցող ներքին ու արտաքին գործոնների, կապերի ու շարժառիթների բացահայտում, որը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ վրջիններս իրենց համար սահմանեն այդ նպատակը հետապնդող տեսանելի չափանիշներ ու սկզբունքներ, և ինչ խոսք՝ մաքսիմալ ազնվություն:

Իսկ թե ինչպիսի՞ սկզբունքներով ու մոտեցումներով է առաջնորդվել, և իր համար ինչպիսի՞ չափանիշներ է սահմանել լեհ ճանաչված պատմավիպասան Յան Դոբրաչինսկին (1910-1994 թթ.) խաչակրաց ութ արշավանքների պատմության ուսումնասիրման ընթացքում, ու խնդրո առարկա «Իմաստությունների բանալի»-ն գրելիս, պատասխան են տալիս պատմավեպի ոչ միայն գաղափարական բովանդակությունը, բուն Ֆաբուլան և անգամ՝ խորագիրը, այլև տարբեր ժամանակ ու տարբեր առիթներով այդ թեմայի շուրջ արտահայտած նրա տեսակետները: Դրա պատասխանը, մասնավորապես, տալիս են նաև լեհ գրողի պատմագիտական երկու աշխատություններից մեկը, որը, թեև, ըստ էության գիտական ապարատի բացակայությունն և հաճախ ոչ այնքան խորը վերլուծությունների պատճառով առավել գիտամասսայական բնույթ է կրում, սակայն բավական լայն ու ամբողջական պատկերացում է տալիս ինչպես վերոհիշյալ արշավանքների, այնպես էլ այդ ամենի շուրջ նրա ունեցած հայեցակետի մասին: Բայց, խնդիրը նրանումն է, որ Դոբրաչինսկին հենց այդ նպատակադրումն էլ հետապնդել է, քանզի նրան երկար ժամանակ անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ լեհ լայն հասարակայնությունը ոչ միայն անտեղյակ է քրիստոնեությունից պատմության առաջին հազարամյակին, այլև՝ խաչակրաց արշավանքների երկդարյա բուն պատմությունը՝ պատմաբանաբանական իր բոլոր հետևանքներով:

Իր այդ երկու աշխատություններով, որոնք համապատասխանաբար կրում են «Głosy czasu» (Ժամանակի ձայները)⁵ և «Doba krucjat» (Խաչակիրների ժամանակը) բավական խոսուն խորագրերը, հեղինակն աշխատում է բավարարել երկու հազար տարվա պատմությունն ունեցող քրիստոնեական ինստիտուտի մասին լայն տեղեկատվության վաղեմի մեծ պահանջարկը: Առաջնորդվելով անգլիացի պատմաբան Չ. Դավսոնի մեթոդաբանական հայեցակարգով, առաջին գրքում նա ներկայացնում է քրիստոնեական եկեղեցու հազարամյա, իսկ երկրորդում՝ երկհարյուրամյա պատմությունը, և այնպիսի կառուցվածք ու հարցադրումների ձև է ընտրում, որ իր առջև դրված այդ բավական բարդ խնդրին տալիս է ժամանակակից հնչողություն այն առումով, որ ինչպես այսօրվա, այնպես էլ վաղ անցյալի դեպքերի ու երևույթների համեմատության, ճշմարտությունների գոյության ու որոնման, հանդուրժողականության, պայքարի ձևերի, և վերջապես, բարոյական չափանիշների հանդեպ ընթերցողի մոտ անվերջ հանպատրաստի հարցեր են ծնվում: Իսկ դա նշանակում է, որ լեհ գրողը պատմական մտորումները մեր ժամանակների համար շատ կարևոր է համարում, քանի որ պատմականության կորստի աճման միտումները առավել քան նկատելի է համարում: Եկեղեցու պատմության գործընթացի մեկնաբանումն ըստ «Ժամանակի ձայներ»-ի հայեցակետի՝ շատ հետաքրքիր փորձ է, քանզի այն անմիջականորեն է առնչվում XX-XXI դարերի անցումային դարաշրջաններին: Ուշագրավ է, որ հենց աշխատության սկզբում Դոբրաչինսկին արդեն իսկ վերոնշյալի հայտն է ներկայացնում, երբ զուգահեռ է անցկացնում 1964 թվականին առաջին անգամ Սուրբ երկիր ուխտագնացության մեկնած և արդեն 600 միլիոն հավատացյալների առաջնորդ Պողոս VI-ի և, IV դարում միայն մի քանի հազար հավատացյալների առաջնորդ, քրիստոնյաների առաջին պապ համարվող Սբ. Պետրոսի միջև, որը Հռոմ է մեկնում այնտեղ հիմնադրելու եկեղեցու մայրաքաղաքը: Սակայն, ըստ Դոբրաչինսկու՝ ամենակարևորն այն է, որ XX դարի երկրորդ կեսին դարերի խորքից ժամանակի ձայները վերջապես լսում, ու առաջին անգամ արձագանքում են Վատիկանի Վեհաժողովն ու Հովհաննես XXIII-ն ու հատկապես Հովհաննես Պողոս II պապը և փորձում դրանց պատասխանել:

⁵ Jan Dobraczyński, Głosy czasu, W-wa, 1966.

Բայց մինչ այս հարցի անհրաժեշտ մեկնաբանումը, թերևս հարկ է նշել, որ քրիստոնեական համընդհանուր պատմություն մեզ հետաքրքրող վերոհիշյալ երկրորդ աշխատություն մեջ, որն ընդգրկում է խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանը, Դոբրաչինսկին հենվելով օտարերկրյա պատմական աղբյուրների ու գիտական ուսումնասիրությունների վրա, խաչակրաց այդ երկարատև դարաշրջանը ներկայացնում է Հռոմի պապերի, թագավորների ու զորավարների բավական գունեղ ու համոզիչ կերպարների շղթայով, ու թեև աշխարհի քրիստոնեացման գործընթացը ներքին-կաթոլիկական տեսանկյունով է դիտարկում, սակայն ստվերում չի թողնում երկրազնդի մյուս հատվածներում տեղի ունեցող գործընթացները՝ այդ ամենը ներառելով էկոմենյան դաշտում⁶: Լեհ պատմաբան Անջեյ Պոլկովսկին Դոբրաչինսկու հենց այս հայեցակետն էլ նշված աշխատությունների ամենամեծ արժանիքն է համարում, քանզի գտնում է, որ լեհ իրականության մեջ առաջին անգամն է, որ բարձրացվում է Ասիայի քրիստոնեացման խնդիրը, և առաջին անգամն է, որ օբյեկտիվորեն ներկայացվում է մահմեդական աշխարհը⁷:

Իսկ այդ հայեցակետը, որ Դոբրաչինսկու մոտ ձևավորվել էր դեռևս 1930-ական թվականներին ու ետպատերազմյան շրջանում, երբ նա ձեռնամուխ էր եղել խաչակրաց դարաշրջանի պատմական ու գիտական նյութերի ուսումնասիրմանը, մինչ այդ, արդեն իսկ դրսևորվել էր «Իմաստություն բանալի» պատմավեպում, որը հրատարակվել էր նշված աշխատություններից տասնհինգ տարի առաջ՝ 1951 թվականին: Իսկ դա նշանակում է, որ լեհ գրողը տասնամյակներ շարունակ հավատարիմ մնալով իր սկզբունքներին ու իր հայեցակետին, ինչպես իր պատմավեպերում, այնպես էլ նշված պատմագիտական ուսումնասիրություններում, հիրավի, ներկայացնում է այնպիսի յուրատիպ մտաբանումներ ու կատարում նույնքան յուրատիպ մեկնաբանություններ, որոնք էլ հենց հիմք ընդունելով, ընթերցողն արդեն դյուրություն է կարողանում պատմական բարդ իրադարձությունները դասակարգել, կարևորն ու երկրորդականը իրարից զատել, գնահատել դրանք, ու գտնել արդի իրադարձու-

⁶ «Էկոմենիկ» հունարեն նշանակում է «սիեզերական եկեղեցի» փերմինը սրեղծել է Էկոմենիկ շարժման մասն Ջոն Մոսթրը:

⁷ **Andzej Polkowski**, Chrzescianstwo i Glosy czasu (od I do XIII wieku), "Zycie i Mysl", № 11-12, XI-XII, 1961.

Թյունները ու երևույթների հետ վերջիններիս ունեցած տրամաբանական կապը: Իսկ որ ժամանակակից ընթերցողն այդ ամենն ըստ հարկի կրնկալի, լեհ գրողը չի էլ կասկածել, հակառակ դեպքում՝ 1955 թվականին հրատարակված չէր հայտարարի, թե՛ «իմ ընթերցողները միշտ էլ հասկացել են, որ երբ դիմում ենք պատմական թեմաների, միշտ էլ խոսում ենք ժամանակակից կյանքի մասին»⁸: Ինչ խոսք, միայն Դորբաչինսկին չէ, որ նման միտումներով էր առաջնորդվում, սակայն, ի տարբերություն շատ ու շատ գրողների, որոնք անցյալի իրադարձությունները համակարգում են, այսպես ասած, ստատիկ վիճակում, այսինքն՝ փաստերն ու փաստարկները ներկայացնում են որպես հիերարխիված ու բյուրեղացված մի փակ աշխարհ, «իմաստություն բանալի» պատմավեպում հեղինակն ինքն իր հետ պայքարի մեջ մտնելով, և հին ու նոր աշխարհի հետ բանավիճելով, հենց իր այդ ներքին անհամաձայնության, ու անվերջ գործող զարգացումներին գործուն ու ճկուն մասնակցություն բերելու շնորհիվ է, որ հասնում է այն բանին, ինչին ձգտում է, ստեղծում է այն, ինչը միայն գրողական մեծ ջանքերը, ճկուն միտքն ու տաղանդը կարող էին ստեղծել: Իսկ որ նա խաչակրաց երկդարյա արշավանքների այդ ահռելի ու անսպառ նյութերի, այդ լայնահուն թեմայի մեջ ամենաբնորոշ ու դիպուկ, ալֆան ու օմեգան իր մեջ ամփոփող փոքր ժամանակահատվածն է ընտրում, և իր եռաչափ մոտեցումներով կարողանում է ի ցույց դնել այդ «Սուրբ պատերազմների» բուն էությունը, դա մեծ հաղթանակ է ոչ միայն լեհ, այլև համաշխարհային պատմավիպասանության, և ինչն⁹ էլ, նաև՝ պատմագիտության համար:

Այս դեպքում հատկապես հարկ է նկատի ունենալ և այն հանգամանքը, որ նշված դարերում սկզբունքորեն գոյություն են ունեցել խաչակրաց պատերազմների երեք տեսակ: Իբերական թերակղզում՝ Իսպանիայում եղել է ազատագրական, Արևելյան Եվրոպայում՝ բռնազավթման, և Մերձավոր Արևելքում՝ գաղութատիրական, որոնցից երկրորդը՝ գերմանական *Drang nach Osten*-ը, կամ Տևտոնական ուխտի խաչակիրները, թեև XIII դարավերջին բռնազավթում են լեհական հողերը, տիրում Սկանդինավիայի հարավին, Չեխիային ու Մորավիային, Բալթիկ ծովեզերյա տարածքներին, որոնց դեմ նշված երկրների ժողովուրդները արյունալի պայքար են մղում

⁸ Jan Dobraczyński, “Nowa kultura”, 1955, № 2.

ավելի քան երկու հարյուր տարի, և, այդուամենայնիվ, Դոբրաչինսկին պատմավեպի նյութ է դարձնում ոչ թե իր երկիրը նվաճած, այլ ՝ Մերձավոր Արևելք ուղղված խաչակիրների պատմական իրադարձությունները, քանզի դրանցով են պայմանավորվում հետագա դարերի ու մեր օրերի աշխարհադաքական բոլոր զարգացումները:

Ուշագրավն այն է, որ Պաղեստինի, Սիրիայի, Կիլիկյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի տարածքներում տեղի ունեցող անվերջանալի այդ պատերազմներն ի սկզբանե կարելի է բնորոշել որպես եվրոպացիների և արաբների կողմից երկուստեք ներխուժում՝ ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մահմեդականների համար նույնարժեք սրբություններին, մասնավորապես, Երուսաղեմին տիրելու համար: Բայց միայն այն տարբերությունը, որ Եվրոպայից ժամանած խաչակիրները քրիստոնեական սրբություններին տիրելով, ինչպես Դոբրաչինսկին է գրում. «...իրենց քրիստոնյա եղբայրակիցներին ընդհանրապես չէին պաշտպանում, և դեռ արևելյան այդ տեղացի քրիստոնյաների գլխի վրայով էին ուզում տիրել Սուրբ Երկրին»⁹, մինչդեռ մահմեդականները հեռատես լինելով, հակառակը՝ սատարում էին տեղացի իրենց հավատակիցներին: Ցավալի այն հանգամանքն էլ նկատի ունենանք, որ եվրոպացի քրիստոնյաներն ընդհանրապես արհամարհում, հաշվի չէին առնում արևելյան քրիստոնյաներին (որոնք, հիմնականում լինելով հույներ, հայեր, եթովպացիներ՝ շատ ավելի վաղ էին ընդունել քրիստոնեությունը), և մահմեդականներին հավասար՝ նրանց նույնպես համարում էին հերետիկոսներ (միջնադարում մահմեդականությունն ընկալվում էր որպես հերետիկոսություն): Այսինքն, եթե միայն կրոնական առումով դիտարկենք այս պատերազմները, ապա կարող ենք փաստել, որ դրանք հիմնականում տեղի էին ունենում կաթոլիկ աշխարհի և այսպես կոչված՝ մահմեդական հերետիկոսների ու քրիստոնյա հերձվածողների միջև: Իսկ եթե ի հավելումն վերոհիշյալի, միջնադարյան կրոնաքաղաքական այդ իրադարձություններին նայենք արդեն ֆեոդալ կղերականության հայեցակետով ու դիրքորոշմամբ, ապա առավել քան հասկանալի կլինի, որ ինչպես Սիրիա-պաղեստինյան քրիստոնյաների, այնպես էլ Կիլիկյան Հայաստանի ու Բյուզանդիայի քրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես, ասպետություն, ազնվականություն, իշխանների և նույնիսկ թագավորների

⁹ Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.

ու կայսրերի հանդեպ խաչակիրների ցուցաբերած ամբարտավան ու լկտի, կոշտ ու բիրտ, հանդուգն ու վայրագ պահվածքի ու վերաբերմունքի հիմքն ու, կատարած գործողությունների պատրվակային դրդապատճառներն իրենց իսկ թերարժեքություն բարդույթով պայմանավորված՝ նրանց հողային տարածքներին, անշարժ ու շարժական նյութական հարստություններին տիրելու անհագուրդ տենչն ու ակնկալիքներն էին:

Դոբրաչինսկին, որ, ինչպես անցյալի, այնպես էլ արդի ժամանակների համար խիստ անհրաժեշտություն է համարում Արևմուտք-Արևելք երկխոսությունը, որը, դժբախտաբար, Արևմուտքի կարճատեսություն ու ոչ ճկուն քաղաքականության պատճառով դարերի ընթացքում այդպես էլ չկայացավ, ու այժմ էլ չի կայանում, կամ որևէ արդյունք չի տալիս, իսկ միջնադարում էլ միսիոներական գործունեությունը հետաքրքրում էր միայն որոշ անհատների, անչափ բարձր է գնահատում Հեռավոր Արևելքում՝ Չինաստանում ու Մոնղոլիայում Արևմուտքի հետ սկսված երկխոսության այն փորձերը, որ քրիստոնյա նեստորականներն էին նախաձեռում: Նա մեծ ցավ է ապրում, որ քրիստոնյա-նեստորական մոնղոլների հետ իրական երկխոսության մեծ հնարավորությունն ըստ հարկի չի ընկալվում ու չի գնահատվում եվրոպացի ժամանակակիցների կողմից ինչպես Սուրբ Երկրի ազատագրման, այնպես էլ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու խնդիրների լուծման առումով, և որ արդի պատմաբաններն էլ ընդհանրապես իրազեկ չեն այդ ամենին, և եթե անգամ ոմանք իրազեկ են, ապա լուռ են այդ մասին¹⁰:

Ընդ որում, Եվրոպայի և Միջերկրականի ասիեզերի երկրների միջև անհրաժեշտ երկխոսության բացակայությունն է հենց, որ մասամբ պայմանավորում է խաչակրաց արշավանքների չափից ավելի երկարատև ու շարունակական (պերմանենտ) ընթացքը: Միակ անձնավորությունն, ըստ Դոբրաչինսկու, որն իր ժամանակից վեր կանգնած լինելով, աչքի էր ընկնում դիվանագիտական ու քաղաքական իր հեռատեսությամբ, երկխոսություն սկսելու խիզախությամբ, այն հմտորեն վարելու ճկունությամբ և հանճարեղ ծրագիր կազմելու ու գործարկելու նույնքան հմտությամբ՝ Հայոց թագավոր Հեթում Ա-ն էր: Հայոց թագավորի մասին ունեցած նրա ամենաբարձր կարծիքն ու դրան համահունչ գնահատականները, որ կարմիր, բայց

¹⁰ Słó Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.

ոչ թե թելի, այլ լայն ու թանձրագույն ժապավենի նման սկզբից մինչև վերջ ձգվում է խնդրո առարկա պատմավեպում, քանզի նա է ժամանակի հերոսը, և արդեն կարմիր թելի նման անհրաժեշտության դեպքում՝ տեսանելիորեն, կամ էլ՝ անտես, ըստ մտքի տրամաբանություն, անցնում է պատմագիտական վերոնշյալ աշխատությունների ու հոգևածների միջով, ոչ միայն անհատին վերաբերող, այլ նաև, ու առաջին հերթին, հայություն մտածելակերպի ու հոգեկերտվածքի բնորոշումն է: Դա է վկայում թեկուզև 1969 թվականին խաչակրաց արշավանքներին վերաբերող հոգևածում հայտնած նրա դիպուկ ու խորաթափանց հետևյալ միտքը. «...Հանուն խաչի առաջին կոչը, սակայն, հնչեցվել է Բյուզանդիայի Հերակլես կայսեր կողմից, երբ նա պատրաստվում էր դիմագրավել պարսկական ներխուժմանը: Հերակլեսը ծագումով հայ էր, իսկ Հայաստանն էլ, նկատենք, բավական յուրատիպ մի հանգամանք՝ միշտ էլ հանդես է եկել որպես արևմտյան մտքի կրողը արևելյան կայսրությունում: Դա հավանորեն, պայմանավորված էր այն բանով, որ լինելով սահմանապահ երկիր քրիստոնեական այդ կայսրության և Արևելքում ծնվող կայսրությունների միջև, Հայաստանը, որի անկախության հանդեպ, ի դեպ, վերջիններս ոտնձգություններ էին կատարում, շատ ավելի վաղ է սերտ կապ ստեղծել կրոնական զգացումների ու ազգային գիտակցության միջև»¹¹: Այսինքն, Դոբրաչինսկին քաջ հասկանում էր, որ դեռևս անտիկ շրջանից հունական, ապա նաև հռոմեական բարձր մշակույթին սերտորեն առնչվող հայությունը մեր ժամանակաշրջանի արդեն ընդունված կատեգորիաների չափորոշմամբ՝ շատ ավելի վաղ էր եվրոպացի դարձել, քանզի քրիստոնեությունն ընկալելով որպես բարոյական վարդապետություն՝ կրոնական իր այդ դավանանքը միահյուսել էր ազգի պահպանման, և հայրենի տարածքների պաշտպանության գերնպատակներին:

Եվրոպացիների մոտ եղած հենց այդ կարգի, վերոնշյալ կապի բացակայությունն էլ ստիպում է մինչև ուղն ու ծուծը կաթոլիկ ու հայրենասեր, և, անշուշտ, մեծ հումանիստ Դոբրաչինսկուն ծանրակշիռ ու համարձակ, բայց և նույնքան էլ հանդարտ ու հավասարակշռված քննադատության իր սլաքն ուղղել Արևմուտքի, և հատկապես դեպի հարազատ կաթոլիկ եկեղեցին, որի՝ ոչ միայն իրար հաջորդող տասնմեկ պապերը լինելով գաղափարական առաջնորդ-

¹¹ Słů Jan Dobraczyński, Potszeba dialogu, «Kierunki», № 6 (660), 9.2., 1969.:

ները խաչակրաց արշավանքների, հրաժարվում են Արևելքի երկրների կողմից առաջարկվող երկխոսությունից ու դաշնությունից, և տնտեսապես առավել զարգացած Մերձավոր Արևելքին տիրելու նպատակով շարունակում են այդ տարածաշրջանի մասնագրավանքներին և նույնիսկ արևելյան քրիստոնյաներին իրենց ձեռնարկած ութ արշավանքների ընթացքում սպանդի ենթարկել, այլև հետագա դարերում անգամ նրանց իրավահաջորդները զղջման խուսքի ու ապաշխարանքի մասին անգամ չեն մտածում: Ինչպես Դոբրաչինսկին է խորը բավարարվածությունը նշում, և ինչպես վերում արդեն ասացինք, առաջինը, և այն էլ XX դարակեսին, Հովհաննես XXIII պապն էր, որ Վատիկանի Երկրորդ վեհաժողովում Կաթոլիկ եկեղեցու բարեփոխումների իր ծրագրով մարտահրավեր է նետում պաշտպանողական կաթոլիկությանը, բայց, ցավոք, ավելի առաջ չի գնում¹²:

Ճիշտ է, վերջին երեք հարյուրամյակներում աշխարհում տեղի ունեցող սոցիալ-հասարակական տեղաշարժերը, ազատագրական ու հակազաղութատիրական պատերազմները, արդյունաբերության ու տեխնիկայի զարգացումն իրենց կնիքը թողնելով կյանքի վրա, պահանջ են առաջացնում, որպեսզի շատ ու շատ խնդիրների հանդեպ եկեղեցին նույնպես փոխի իր դիրքորոշումները, բայց եկեղեցին կույր ու խուլ ձևանալով, շատ մեծ ուշացումով է դրան տեղի տալիս: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Լուսավորության դարաշրջանում Կաթոլիկ եկեղեցին արդեն կորցրել էր իր ազդեցությունը մտավորականության վրա, բայց այդ ազդեցությունը դեռևս պահպանում էր մասսաների վրա, իսկ XX դարում էլ հասկանում է, որ այդ կապը նույնպես կորցնում է, քանի որ մտավորականությունը միշտ էլ վերջիններիս համար մեմբրանի դեր է կատարում, ուստի և, փորձում է իր այդ ինստիտուտը «մոդեռնիզացնելով» նախկին ազդեցությունը վերականգնել, և, սակայն, անհաջողության է մատնվում, ապա պարզ կլինի, թե ինչու XX դարակեսից արդեն սկսած, աշխարհի հետ երկխոսություն սկսելու հնագույն այդ գաղափարը, թեև աստիճանաբար ու շատ դանդաղ, այդուամենայնիվ, կարծես թե իրագործման ճանապարհ է հարթում:

Ուշագրավ է, սակայն, որ ո՛չ Պիոս XI պապը, և ո՛չ էլ Հովհաննես XXIII պապը անդրադառնալով հավատացյալների կորստի

¹² “Słowo powszechne”, № 35, 1, 2, 1968.

ու եկեղեցու բարենորոգման խնդիրներին, անգամ չեն ակնարկում խաչակրաց արշավանքների ֆենոմենն իրենց կողմից ստեղծելու մասին: Եվ միայն չարաբաստիկ այդ իրադարձությունների ավարտից յոթ հարյուր տարի անց՝ 2000 թ. մարտի 12-ին Հռոմի Սբ. Պետրոս տաճարում քրիստոնեություն ընդունման 2000-ամյակին նվիրված տոնակատարություն օրերին տրված պատարագի ժամանակ է, որ քաջություն է ունենում խոսել Հռոմի 264-րդ պապ Հովհաննես-Պողոս II-ը: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին որպես ինստիտուտ, անցյալում գործած մեղքերի, մասնավորապես, խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելու, ինչպես նաև ինկվիզիցիա (հավատաքննություն) իրականացնելու համար երբևիցե իրեն մեղավոր չի ճանաչել, ու իր մեղքը չի խոստովանել, ապա պարզ կլինի, թե կաթոլիկ աշխարհի միլիոնավոր հավատացյալները ինչպիսի ապշահար ցնցումով են ընդունում քավության այդ զգայացուց հայտարարությունը, կամ նույնն է թե՛ դեկլարացիան: Նկատենք, սակայն, որ կաթոլիկ աշխարհը, և ընդհանրապես համաշխարհային հասարակայնությունը պապի այդ աղոթք-քավությունը միանշանակ չի ընդունում: Բավական է ասել, որ պապի ընդդիմախոսները մի կողմ թողնելով պատմական ահռելի նյութն, ու մեկնաբանելով միայն թողություն խնդիրը, պապին մեղադրում են այն բանում, թե՛ նա պատմականորեն չի փաստագրում քավության առարկան, ու եթե անգամ դա աներ էլ, ապա հարց կառաջանար, թե ինչպե՞ս կարելի է թողություն խնդրել ու արտաբերել *tua culpa, tua culpa, tua maxima culpa* այն մարդկանց մեղքերի համար, որոնք վաղուց են վախճանվել: Ավելին, նրանք այդ քայլում տեսնում են XX դարի անշնորհակալ վերաբերմունքը խաչակրաց դարաշրջանի մարդկանց հանդեպ, որոնց ընդհանրապես պետք չէ մեղադրել, քանզի «նրանք Աստծուն հարգանքի տուրք մատուցելու բոլորովին այլ պատկերացում ու ձև են ունեցել»¹³: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ անցյալի մեղքերը համարելով *de facto* և գտնելով, որ նման քավությունը քրիստոնեական վարդապետությունը չի պատկանում, որ այն նսեմացնում ու հեղինակազրկում է եկեղեցին, ապա կարող ենք հստակ ասել, որ պահպանողական հենց այդ կարգի ու տեսակի մարդկանց մեղքով էր, որ դարեր շարունակ այդ խնդրին անդրադառնալը «տաբու» էր դարձել կղերականության

¹³ Karol Stehlin, *Mea culpa* Kościóła, “Zawsze wierni”, Rocznik, № 4/035/, 2000.

Համար, և, որ այժմ էլ աշխարհի բոլոր տարածաշրջաններից խանձահոտ արձակող հիմնախնդիրները նաև նման նեղ ու կարծր դիրքորոշումների հետևանքով է, որ լուծումներ չեն գտնում: Դոբրաչինսկին քաջ գիտակցելով, որ աշխարհի բարդ խնդիրների լուծումը պայմանավորվում է մարդկանց՝ չարի ու բարու ընտրությունը, իզուր չէ, որ գրում է, թե՝ «Մենք պետք է հասկանանք աշխարհի հանդեպ գործած մեր մեղքերը: Եթե մեր այդ քայլը հասկացվի, և այդ ճանապարհին հանդիպեն այնպիսի մարդիկ, որոնք նույնպես նույն բանն են ցանկանում, ապա չեմ կասկածում, որ կստեղծենք այնպիսի պայմաններ, որ աշխարհում ծագած հիմնախնդիրներն իրենց լուծումն անպատճառ կգտնեն»¹⁴: Ասել է թե, Դոբրաչինսկին ձգտում էր այն բանին, որպեսզի մարդկային միտքը դուրս գա ոչ միայն կրավորական (պասսիվ), այլև նախահարձակ վիճակից, և մտածող մարդիկ թիվածնով հագեցած այնպիսի օղ ու միջնորդ ստեղծեն իրենց շուրջը, որ հնարավոր լինի ազատ շնչել ու գործել:

Ու թեև պատմության ու ժամանակակից կյանքի խորագետ Դոբրաչինսկին պարզորոշ տեսնում է, որ մեր ժամանակներն իրենց բոլոր գործընթացներով արմատապես տարբերվում են միջնադարյանից, սակայն հենվելով համաշխարհային պատմության ու պատմական տրամաբանության վրա, քաջ գիտակցում է, որ ամեն մի հասարակարգ դառնալով նախորդի ժառանգորդը, ոչ միայն իր մեջ նարառում է անցողիկ հասարակարգերի բոլոր արատները, այդ թվում նաև բարոյական չափանիշները (որոնք, ի դեպ, մարդկության օրրանից սկսած երբևիցե, և ոչ մի առումով փոփոխություն չեն ենթարկվել), այլև՝ արդի հասարակարգի ծնունդը հանդիսացող նոր արատները: Ճիշտ է, նա լավ կաթոլիկ էր, բայց նրա կաթոլիկությունը ժամանակի պահանջներով պայմանավորված՝ ինչ-որ չափով հեռանում է կրոնականի ավանդական մոդելից, իսկ ունիվերսալության, էկոմենյան դադափարախոսության հանդեպ ունեցած դիրքորոշումն էլ՝ մեր դարաշրջանի սահմաններից, ուստի, այս դեպքում արդեն հարկ է որպես իրողություն ընդունել, որ հումանիստ ու առաջադեմ լեհ պատմավիպասանը մինչև Հովհաննես-Պողոս II պապի կողմից պատմության հեղափոխական վերանայումն ու *mea culpa*-ի ընդունումն է կաթոլիկ եկեղեցուց և եվրոպացիներից պահանջել խղճի հաշվետվություն և մեղքերի ընդունում:

¹⁴ Jan Dobraczyński, Potszeba Dialogu, “Kierunki”, (660), 9.2. 1969.

Դեռևս անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին, նկատի ունենալով, որ «...տարբեր տարածաշրջաններում նոր պատերազմներ են ծագում և դրանք հավակնում են վերածվել մի երրորդ, շատ ավելի մեծ ու հզոր, անկառավարելի պատերազմի», Դոբրաչինսկին գտնում է, որ Արևմուտքի ու Արևելքի խաչաձևման շարունակական հակամարտությունը ոչ թե զենքի ուժով, այլ միայն ու միայն դիվանագիտություն, լայն երկխոսություն միջոցով և, այն էլ, որոշակի դրական քայլերով կարելի է լուծել: Այս առումով փաստենք միայն, որ նոր ու անկառավարելի այն պատերազմների հավանականությունը, որի մասին լեհ գրողը գրում է 1950-ական թվականներին, վաղուց է արդեն իրական ու շարունակական դարձել: Եվ եթե Կաթոլիկ եկեղեցու առջև նա շատ հստակ է իր պահանջը դնում, գրելով, թե՝ «ոչ թե աշխարհն է եկեղեցու համար, այլ եկեղեցին է աշխարհի համար» բանաձևը, ապա մարդկությունից էլ պահանջում է, որպեսզի «մեզ ամբողջությամբ նվիրենք այդ գործին, քանզի ճշմարտությունը շատ ավելին է, քան՝ մենք ինքներս»¹⁵:

Իհարկե, ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ աշխարհաքաղաքական ու կրոնական այն գործընթացները, ինչը, միջնադարում էին կատարվում, նույնությունը, բայց այլ ձևի ու որակի, և, իհարկե, այլ քողի տակ այժմ են կատարվում: Եվ եթե անցյալում տնտեսապես զարգացած Մերձավոր Արևելքը՝ մեծ հարստության ու էկզոտիկ շքեղության այդ աղբյուրը, այդ խոշոր ու համով պատառը եվրոպացի տիրակալները չէին կարող ու չէին ուզում զիջել ոչ միայն Սիրիայի արաբներին, Եգիպտոսի արաբներին ու եգիպտացիներին և սելջուկ թուրքերին, այլ նույնիսկ, որքան էլ զարմանալի թվա՝ արևելյի քրիստոնյաներին ու հենց՝ մեկ-մեկու, ապա մեր ժամանակներում նույն այդ Մերձավոր Արևելքն ու Պարսից ծոցը որպես արդեն նավթի ու գազի մեծ գործոն, որպես էներգաուեսուրսների աղբյուր, կրկին դարձել են Արևմուտքի, բայց այս անգամ արդեն ԱՄՆ-ի և նրան սիրաշահող ու սատարող որոշ երկրների շահամուլ քաղաքականության հիմնական առանցքը: Ավելին, վերջինիս աշխարհաքաղաքական նման ուղղվածություն արդյունքում էլ հենց ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան ոչ միայն Իրաքի նավթի պաշարներին են տեր դառնում (մի կողմ թողնենք հազարավոր զոհերը, ավերածություններն ու երկրում ստեղծված քաոսը), այլև Իսրայել-պա-

¹⁵ Słó Jan Dobraczyński, նշվ. աշխ.:

ղեստինյան հակամարտության խնդրում սատարելով 1967 թվականից Իսրայելի կողմից Պաղեստինի տարածքների բռնագրավման գործընթացը, այն հասցնում է Գազայում սկսված ռազմական ոչ միայն օդային, այլև ցամաքային գործողությունների: Ներկայումս միակ գերպետության՝ ԱՄՆ-ի միաբեկումը ռազմամուլ քաղաքականության արդյունքում (թեև միաբեկումը այդ մոդելը զինալով գունաթափվում է ոչ միայն Իրաքում ու Աֆղանստանում ունեցած իր անհաջողությունների, այլ նաև՝ աշխարհում սկսված տնտեսական մեծ ճգնաժամի պատճառով), ինչպես վերոնշյալ տարածաշրջանում, այնպես էլ մոլորակի տարբեր մասերում անկայունության աղեղը շարունակ ձգվում ու երկարում է, քանզի կրոնական ու ազգամիջյան հակամարտության և հակաահաբեկչության քողի տակ կրկին աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական խնդիրներ են լուծվում: Իսկ քառու միայն նպաստում է նշված նպատակների իրագործմանը:

Դա, իրոք, Հարավ-Արևելքի դեմ նախապես հանգամանորեն ծրագրված ու կազմակերպված խաչակրաց նոր արշավանք է քրիստոնյա ԱՄՆ-ի ու Մեծ Բրիտանիայի կողմից, ուղղված՝ այդ տարածաշրջանում իրենց չհպատակվող, ինչպես նաև տնտեսական իրենց անմիջական ու շահաբեր հսկողությունից դուրս գտնվող երկրների դեմ: Ոչ ոք չի կարող հերքել, որ այնտեղ, որտեղ ԱՄՆ-ը իր, այսպես կոչված, «ժողովրդավարական քաղաքականությունն» է իրագործում, քառու է սկսվում, և որ այդ գերտերությունը մասնակցում է աշխարհում տեղի ունեցող բոլոր կոնֆլիկտներին, որի արդյունքում արդեն 25 միլիոն մարդ է զոհվել: Սակայն, ուշագրավն այն է, որ ԱՄՆ-ի ռազմավարական երբեմնի դաշնակից իսլամականները հենց վերոնշյալ պատճառներով են դարձել վերջինիս հակառակորդը: Դրա վառ վկայություններն են ոչ միայն Նյու Յորքի Առևտրի համաշխարհային կենտրոնի շենքի պայթյունը «արաբական աֆղանցիների» կողմից 1993-ին, ոչ միայն Տանզանիայի ու Քենիայի ամերիկյան դեսպանատների պայթյունները 1998-ին, ինչպես նաև 1996-2001 թվականներին Աֆղանստանը կառավարող «Թալիբանի» վերափոխումը հակամերիկյան շարժման, այլև՝ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչության աղետալի դեպքը Նյու Յորքում: Ինչ խոսք, ամերիկացիներն իրենց էքստրաազգայնապետական քաղաքականության հասկանում էին, որ վերոնշյալ, և հատկապես սեպտեմբերի 11-ի սարսափելի ահաբեկչությունները, իրենց կողմից արաբական

աշխարհի դեմ ուղղված, և Իսրայելի կողմից Պաղեստինում իրականացվող անհեռատես քաղաքականության դրդապատճառներից էին, և որ կատարվածը մահամեղական աշխարհից, մասնավորապես, որոշակի ուժ ներկայացնող իսլամական կազմակերպություններից հնչող խիստ ահազանգեր էին: Մինչդեռ, ԱՄՆ-ը, հատկապես սեպտեմբերի 11-ից հետո, իր այդ քաղաքականությունը սկսում է արդեն անսքող, սեփական հզորությունն ու անպատժելիությունը գիտակցող ինքնավստահությունը իրագործել: Բայց, չէ՞ որ աշխարհում սկսված ահաբեկչական գործողությունները զարգացած ու հզոր տերությունների գաղութատենչ ու գաղութատիրական քաղաքականության հակազդեցությունն, ու դրա արդյունքն է: Չէ՞ որ մահամեղական աշխարհը ոչ միայն չի մոռանում խաչակրաց արշավանքների ժամանակ իրագործված անիրավություններն ու չարագործությունները, քանզի արաբական երկրներ ներխուժած այժմյան ամերիկացիներին ու եվրոպացիներին «խաչակիրներ» է անվանում: Ոչ միայն չի մոռանում այնպես, ինչպես հայությունը՝ Հայկական Յեղասպանությունը հայրենի հողում, հրեաներն էլ՝ Հոլոքոստը, այլև չի հանդուրժում արդի շրջանում իրենց երկրների հանդեպ (ընդերքի հարստության և աշխարհաքաղաքական բարենպաստ դիրքի պատճառով) ուժային մեթոդով տարվող նույնատիպ, բայց և նորովի ծրագրերի իրագործումը: Իսկ պատերազմական այն նորովի գործողությունները, որ ԱՄՆ-ի նախագահը իր համախոհների հետ (Իսրայելի ձեռքով) սկսեց Պաղեստինում ու Լիբանանում, ինչպես նաև՝ Աֆղանստանում, Բալկաններում, Իրաքում, հաջորդիվ թիրախ դարձնելով Իրանը, Սիրիան, Լիբիան, Սոմալին, Սուդանը, և, միլիարդներ տրամադրելով՝ իր հովանու տակ վերցրեց Իսրայելը, Թուրքիան ու Պակիստանը, այլ բան չի կարելի անվանել, քան մի նոր խաչակրաց արշավանք, որն ամեն պահ, եթե բանական աշխարհը զգոնությունը կորցնի, կարող է վերածվել համաշխարհային լայնատարած ու կործանիչ պատերազմի:

Չպետք է նաև մոռանալ, որ հատկապես խաչակրաց արշավանքների շրջանից սկսած Իսլամը ոչ միայն չի կորցրել իր ներուժը, այլ հակառակը՝ համաշխարհային մասշտաբներով լայնորեն տարածվելու միտումներ է ձեռք բերել: Սակայն, խնդիրը նրանումն է, որ Արևմուտքը պնդելով, թե պայքարում է նաև աշխարհիկություն (սեկուլյարիզմի) թշնամի իսլամականության դեմ, ակնհայտորեն ցույց

է տալիս, որ նախկինի նման բացարձակապես չի տիրապետում Արևելքի ժողովուրդների, մասնավորապես, մահմեդականների հոգեբանությունը, մտածելակերպին ու ընդհանրապես՝ աշխարհայացությունը, և դրանով իսկ պայմանավորված՝ նրանց անկանխատեսելի պահվածքին: Այսինքն, միջնադարյան խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում Արևելքի հանդեպ ոչնչով չհիմնավորված մեծամիտ ու ինքնավստահ Արևմուտքի վարած կոշտ ու բիրտ, և ամենայն հավանականությունով, թերարժեքություն բարդույթով պայմանավորված քաղաքականությունը, որը ոչ միայն անպտուղ է մնում վերջնական նպատակներին հասնելու առումով, այլև՝ միլիոնավոր զոհերի ու միլիարդներից անցնող ֆինանսական կորուստների պատճառ է դառնում, կրկնվում է և՛ XX-XXI դարերում:

Իսկ թե ինչո՞ւ մարդկությունը դասեր չքաղելով պատմությունից, իր վարքով անընդմեջ է հետադիմում, թերևս կարելի է բացատրել անցյալում կատարված քաղաքական հանցագործությունների ու ցեղասպանությունների հանդեպ գոյություն ունեցող՝ սեփական կամ ուրիշի մեղքը չընդունող այն վտանգավոր մտայնությունը ու պահվածքով, որն ըստ էության, առաջինի դեպքում՝ պայմանավորված է հանցանք կատարողի թերարժեքության անկառավարելի վախով, երկրորդի դեպքում՝ տվյալ երկրի կամ ինստիտուտի քաղաքական ու գործնական շահերով: Եվ եթե ավելի քան ինը հարյուր տարի Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին չէր խոստովանում, որ խաչակրաց արշավանքների կազմակերպիչը, հովանավորողն ու ոգևորիչն է եղել, որ միլիոնավոր զոհերի պատճառ է դարձել, ապա միայն ու միայն այն պատճառով, որ մեծ վախ էր ապրում, թե՛ կհեղինակագրվի: Այսինքն, դա նույնպես թերարժեքության բարդույթի վառ դրսևորում է: Արևմուտքի երկրներն էլ, որ խաչակրաց արշավանքների անմիջական մասնակիցներն էին, ջանք չէին խնայում անցյալում գործած բոլոր մեղքերը վերադրել մահմեդական աշխարհին ու հանդես գալ Երուսաղեմի փրկիչ դերում: Իսկ եթե անմիջականորեն անդրադառնանք մեր իսկ ժամանակներին ու մեր իսկ օրերին, ապա ուշագրավ կլինի նշել, որ Երկրորդ համաշխարհային աշխարհամարտը սկսող գերմանացիներն էլ միջնադրից սկսած են այդ բարդույթով տառապել միայն այն պատճառով, որ Դանուբի հովտում որպես ոչ քաղաքակիրթ ցեղեր հայտնվել են այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիացիներն ու բրիտանացիները գտնվում էին

արդեն իրենց ազգային պետություն կերտման, ու քիչ ավելի ուշ, ծաղկման ճանապարհին: Թերարժեքություն շատ ավելի ընդգծված բարդությունով են տառապել ու այժմ էլ տառապում են օսման թուրքերը, որոնք որպես քոչվոր ցեղեր XI-XII դարերում Միջին Ասիայից հայտնվելով Փոքր Ասիայում, երկար թափառումներից հետո նախ բռնազրավում են իրենց ցեղակից, նույնպես թափառական եկվորներ ու բռնազավթիչներ՝ սելջուկ թուրքերի (թուրքմենների) Ռում սուլթանությունը, ապա 1453 թվականին գրավելով խաչակրաց արշավանքներից թուլացած Կոստանդնուպոլիսը, ժամանակի ընթացքում ստեղծում են Օսմանյան թուրքիան: Թուրքերի թերարժեքություն բարդությամբ պատճառներն ի սկզբանե էին ակնհայտ, քանզի իրենց պետությունը ստեղծում են այն հողի վրա, որտեղ ապրում էին քաղաքակիրթ ու հնագույն բարձր մշակույթ ունեցող քրիստոնյաների, մասնավորապես, հույների ու հայերի կողքին: Եվ վերջապես հիշատակենք այդ իրադարձություններում կրավորական մասնակցություն ունեցած հրեաներին, որոնք նույնպես դարեր շարունակ տառապել են այդ բարդությունով, քանզի զերծ լինելով երկիր ու հայրենիք ունենալու հնարավորությունից, որպես «աստվածասպան», ու էլի այլ «մեղքերի» համար երկու հազարամյակ շարունակ հալածվել են, ու Հոլոքոստի են ենթարկվել (թեև եղեռնակիր լինելով հանդերձ, որպես Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի դաշնակից և վերջինիս «պրոտեժեն» (թեևրկյալը), մերձավորարևելյան իրենց շահերը պաշտպանելու, այսինքն, տարածքային իրենց սահմաններն անվերջ լայնացնելու, տարածաշրջանում առաջատար դիրք գրավելու նպատակներին հետամուտ՝ հայկական Եղեռնը չեն ընդունում):

Սակայն, այն հանգամանքը, որ հանձին Հովհաննես Պողոս II պապի, Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցին վերջապես վերանայում է պատմությունն ու, գործած մեղքերի համար խղճի հաշվետվություն է տալիս, կամ նույնն է, թե՛ մեղքերի քավություն է խնդրում, երբ Գերմանիան Հոլոքոստին զոհ դարձած հրեաներին ու նրանց հարազատներին ամեն տարի միլիարդների հասանող դրամական խոշոր գումարներ է հատուցում, և երբ հայությունը որպես պահանջատեր, իրավացիորեն ակնկալում է, որ Թուրքիայի հանրապետությունը նույնպես կձանաչի Օսմանյան թուրքիայի մեծ հանցանքը մեկուսուկես միլիոն հայերի եղեռնի ենթարկելու ու նրանց բնօրրանը գավթելու համար, և բարոյական ու նյութական հատուցում կտա,

ապա մի՞թե Մերձավոր Արևելքի անցյալի պատճառահետևանքային գործոնի վրա մի նոր եռացող կաթսա տեղադրած ԱՄՆ-ը չի մտածում հատուցման մասին: Չէ՞ որ Ջորջ Հերբերթ Ուոքեր Բուշ ավագի, Ջորջ Բուշ կրտսերի և նրանց արևմտյան գաղափարակիցների ու համախոհների կողմից ստեղծված Աֆղանստան-Պաղեստին-Իսրայել-Լիբանան-Սիրիա-Իրան գորդյան այդ նոր հանգույցը, որն իր հուլիսամբ ոչնչով չի տարբերվում միջնադարյան խաչակրաց արշավանքների նույնատիպ հանգույցից, եթե անգամ չվերածվի աշխարհը կործանող իններորդ ալիքի, ապա տեղային (լոկալ) ռազմական ու պատերազմական անվերջանալի գործողություններն էլ բավական են միլիոնավոր նոր զոհերի ու բարեկարգ քաղաքների ավերածությունների համար: Իսկ գո՞ւցե ԱՄՆ-ը նույնպես տառապում է թերարժեքուլթյան բարդույթով: Չէ՞ որ այդ նոր երկիրը ընդամենը փոքր ինչ ավելի, երկու հարյուր տարի առաջ է ստեղծվել որպես պետություն: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ը ներկայումս ամենակարողն է իր հզորությունամբ, բայց չմոռանանք, որ էթնիկ առումով բազմաճաղանձ ամերիկացիները, որոնց «ազգությունը» որոշվում է ոչ թե էթնիկ ծագմամբ, կամ էլ միասնական մշակույթով, այլ՝ քաղաքացիությունամբ, գիտակցորեն թե ենթագիտակցաբար, իրենց մեջ կրում են էթնիկ պատկանելությանն առնչվող այդ բարդույթը: Ընդ որում, հոգեպաթոլոգիկ այդ բարդույթն իրենց մեջ կրողները քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքակրթական դրդապատճառներով պայմանավորված՝ մասսայական հանցագործությունների համար որպես արդարացում միշտ էլ պատմական ու քաղաքակրթական բարձր զարգացման մակարդակի վրա գտնվող, կամ էլ հարուստ ընդերք ու աշխարհքաղաքական բարենպաստ դիրք ունեցող «թշնամուն» են հանցակիր համարում՝ վերջինիս վերագրելով հենց իրենց բնորոշող բնութագրերն ու դառնալով առավել մոլեռանդ թե՛ կրոնական և թե՛ իրենց ցեղի կամ ձեռքբերովի տարածքների պաշտպանության առումով, ոչ միայն աշխատում են այդ կերպ պատասխանատվությունից խուսափել, այլև՝ արդարանալ աշխարհի առջև:

Նկատի ունենանք, որ Արևմուտք-Արևելք բախման առանցքը միշտ էլ քրիստոնեություն-մահմեդականություն արդեն ավանդական դարձած առասպելն է (մյուլթոսը, միֆը) և նույնքան էլ՝ արդեն Արևելյան Եվրոպայում ավանդական դառնող քրիստոնյա-մահմեդական մյուլթոսը (այս դեպքում նկատի ունենք Բալկաններում՝

ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՈ-ի դիրքորոշումները Սերբիա-Կոսովո-Ալբանիա հակամարտության հանդեպ): Իսկ մի՞թե այսօրվանը վաղը չարու-նակուլթյունն չի ունենալու:

Պետք է մոռացուլթյան գիրկը նետել եթե ո՛չ ավելի վաղ դարա-չըջանների ամենատարբեր առասպելների անվան տակ մղվող պա-տերազմները, ապա գոնե XII-XIII դարերի խաչակրաց արշավանք-ներն ու տասնյակ միլիոնների հասնող քրիստոնյա ու մահմեդական զոհերին: Պետք է մոռանալ նաև գերմանական զանգվածային հո-գեխանգարմունքի (պսիխոզի) ծնունդ հանդիսացող Ֆաշիզմն ու Երկրորդ համաշխարհային աշխարհամարտը, ինչպես նաև՝ հայ-կական Մեծ Եղեռնը, հրեական Հոլոքոստն ու այլ ժողովուրդների հանդեպ կատարված ցեղասպանությունները: Պետք է մոռանալ, քանզի դրանց բուն նպատակներն առավել քան ակնհայտ են, և պետք է, քանզի նորօրյա խաչակրաց արշավանքների խանձահոտն արդեն տարածվում է աշխարհով մեկ, և այդ ամենով պայմանավոր-ված՝ միջազգային ծայրահեղականությունը, ազգայնամոլություն-ը, ռասիզմը, սեմիտիզմն ու հակասեմիտիզմը, իսլամականություն-ը, ահաբեկչությունն ու հակաահաբեկչությունը կրկին ու կրկին գլոբալ բարձրացնելով, աշխարհն անկառավարելի են դարձնում ինչպես քաղաքական ու ռազմական, այնպես էլ՝ տնտեսական գլո-բալ ճգնաժամերի առումով: Իսկ դարերի փորձը ցույց է տալիս, որ նուրբ ու նրբագգաց Արևելքի հետ ընդհանուր եզրեր գտնելու, փոխըմբռնման հասնելու, քաղաքակիրթ երկխոսություն սկսելու բանալին միայն ու միայն դիվանագիտությունն է, և այն էլ նուրբ ու խելամիտ դիվանագիտությունը: Արևմուտքը պետք է հասկանա, որ այժմ մահմեդական Արևելքում քրիստոնյա աշխարհի հանդեպ սկսված ատելություն կամ ավելի մեղմ ասած, անհանդուրժողակա-նություն հիմքը դրվել ու կարծրատիպի է վերածվել ոչ թե տարբեր կրոնների ու մշակույթների, և ընդհանրապես քաղաքակիրթություն-ների տարբերության, այլ՝ այսպես կոչված «Սուրբ պատերազմնե-րի» ու «Ջիհադների» բռնագավթումների ժամանակ այլակրոնների հանդեպ խաչակիր կամ կիսալուսնակիր նվաճողների ցուցաբերած բիրտ ու անգուլթ պահվածքի, դաժանությունների, առևանգումնե-րի ու բազմաձև չարագործությունների պատճառով: Արևմուտքը պետք է նաև հասկանա, որ նրբամիտ, բայց և միաժամանակ նենգ ու խորամանկ Արևելքը, մասնավորապես, մահմեդական աշխարհը

մինչև այսօր էլ ոչինչ չի մոռացել և այսօրվանն էլ չի մոռանալու: Չեն մոռացել և չեն մոռանալու նաև Արևելքի քրիստոնյաները, մասնավորապես, հույներն ու հայերը, որոնք հիմնական կորուստները կրեցին ինչպես իրենց քաղաքակիրթ, հնագույն ու բարձր մշակույթ ունեցող ծաղկուն պետությունների՝ Բյուզանդիայի ու Կիլիկիո շայոց թագավորության, Արևմտյան Հայաստանի կորստի, անչափ հարստության բռնագրավման, այնպես էլ միլիոնավոր մարդկանց ոչնչացման առումով:

Աշխարհում կատարվող քաղաքական այն պրոցեսները, որոնց հպանցիկ անդրադարձանք, կոչվում են «քաղաքական մեծ խաղեր»: Ցավոք, ինչպես Ռեդյարդ Կիպլինգն է ժամանակին ճիշտ բնորոշել՝ քաղաքական մեծ խաղերը կավարտվեն այն ժամանակ, երբ երկրագնդի վրա այլևս մարդ չի մնա:

Թերևս ամենառոմանտիկ մարդը միայն կարող է մտածել, թե այս ամենի շտկման ելքը բարոյականի բարձր չափանիշների պահպանման ճանապարհն է: Ճիշտ է, աշխարհի բոլոր մեծ կրոններն էլ՝ բուդայականությունը, քրիստոնեությունը, մահմեդականությունը ունեն իրենց բարոյականությունը, այսինքն, դարեր շարունակ մարդիկ, կրթվում ու դաստիարակվում են ըստ կրոնական բարոյականությունից պատկերացումների ու պահանջների, ինչպես նաև՝ իրենց հասարակության կողմից ընդունված բարոյականի չափանիշների, մարդիկ մարդկանց վարքը դատում, ու մարդիկ մարդկանց կողմից կրկին դատվում են ըստ բարոյական չափանիշների, սակայն բոլոր ժամանակներում էլ բարոյական բարձր չափանիշներով մարդիկ շատ քիչ են եղել, քանզի մի կողմից՝ գուցե կրոնի ու հասարակության կողմից պարտադրվող սահմանափակումներն են շատ եղել կամ անընդունելի եղել, մյուս կողմից էլ՝ մարդկանց հասարակական պահանջների ու հետաքրքրությունների, ինչպես նաև կենսագործունեության սոցիալական պայմաններն են եղել բարոյական պատկերացումների ու պահանջների իրական աղբյուրը:

Եվ այդուհանդերձ, միշտ ու բոլոր հանգամանքներում կա ընտրություն՝ էթիկականի ու բարոյականի ընտրություն: Ինչպես անհատը, այնպես էլ ազգը ու ժողովուրդը, անհաղթելի ու հարատև է լինում այն դեպքում, երբ այդ ընտրությունը կատարելով, առաջին հերթին ինքն իրեն է հաղթում:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Կիրիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ն որպես իրատես ու հեռատես քաղաքական մեծ գործիչ, որպես իմաստուն ու ճկուն դիվանագետ, ոչ միայն ըստ հարկի ճանաչված է Հայ արդի հասարակության մեջ, այլև որպես այդպիսին, թերևս, ըստ արժանվույն չի գնահատված, կամ էլ անտեսված ու երկրորդական պլան է մղված խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանն ու Կիրիկյան Հայաստանի պատմությունը հետազոտող պատմաբանների կողմից: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ Կիրիկյան Հայաստանը գտնվելով Փոքր Ասիայի, Արևմտյան Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի ու Եգիպտոսի ռազմավարական կարևոր ու տնտեսապես խոշոր նշանակություն ունեցող ճանապարհների խաչմերուկում, և արաբական, սելջուկյան, խաչակրաց ու մոնղոլական արշավանքների շրջանում շաղկապված է եղել այդ տարածաշրջանների բարդ փոխհարաբերություններով պայմանավորված երկրների պատմությանն ու մշտապես գտնվել է Արևմուտք-Արևելք հակամարտությունների զարգացման կենտրոնում, իսկ Հեթում Ա թագավորն էլ իր երկիրն ու քրիստոնյա Արևելքը սարակինոսներից ազատագրելու իր խոհուն գործունեությամբ քաղաքական ամենահեռատես ու գերհասուն միտք ունեցող գործիչն է եղել, ապա առնվազն զարմանալի կթվա ինչպես Կիրիկյան Հայաստանի, այնպես էլ նման գործչի մեծություն եթե ոչ անտեսումը, ապա գոնե՝ ոչ այնքան կարևորումը Հայ և օտար շատ ու շատ պատմաբանների կողմից:

Դրա հիմնական ու որոշիչ պատճառն, ըստ իս, առաջին հերթին այն է, որ գիտական շրջանակներում «*La Flor des Estoiress de la Terre d'Orient* (Արևելքի երկրների պատմության ծաղկաբաղ)» խորագիրը կրող աշխատությունը, որն առավել հայտնի է «Թաթարաց պատմություն» անվանմամբ, աներկբա ընդունվելով որպես միայն ու միայն Հեթում պատմիչի մտքի գործ, XIV դարից սկսած վերջինիս է ճանաչում բերում, ստվերում թողնելով Հեթում թագավորին ու նրա մշակած ու ձեռնարկած ծրագրերն ու գործերը: Եվ որպեսզի պարզ լինի թե ինչպես ստեղծվեց այդ Ֆենոմենը, ինչո՞ւ միջնա-

դարյան Եվրոպայի, ապա և աշխարհի գիտական շրջանակներում ճանաչում վայելեց միայն Հեթում պատմիչը, և թե ինչո՞ւ, այդուամենայնիվ, որոշակի ճանաչում չունեցող Հեթում Ա թագավորն իր ծրագրերով դարձավ լեհ հանրահայտ պատմավիպասան Յան Դոբրաչինսկու «Իմաստության բանալի» պատմավեպի քաղաքական ամենամեծ գործիչն ու ընդհանրապես բուն նյութը, և դրանցով իսկ պայմանավորված՝ սույն հետազոտության խնդրո առարկան, նախ, փորձենք այդ պարագան հնարավորինս լուսաբանել:

Խաչակրաց արշավանքների բարդ ժամանակաշրջանի հանդեպ ստեղծված մեծ հետաքրքրության առաջնորդիչ ուժը հանդիսանալով հանդերձ պատմության ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, այն մշտապես ու զուգահեռաբար պայմանավորված է եղել նաև ամեն մի դարաշրջանի Արևմուտք-Արևելք և քրիստոնեություն-մահմեդականություն չմարող հակամարտության նորովի զարգացումներով: Այսինքն, դա ժամանակի հոլովույթով պայմանավորված հարաձուռն հակամարտությունների այն հիմնախնդիրներից մեկն է, որի պատճառահետևանքային կապի թեթևակի դիտարկումն անգամ վերջինիս արտաքին հյուսվածքի տակ ի հայտ են բերում տնտեսական, կրոնաքաղաքական ու քաղաքակրթական արժեքների հակադրությունների ու հակասությունների կուտակման խորը ճգնաժամի անթաքույց արմատները, որոնց վառ արտահայտման ամենացցուն շրջանը XIII-XIV դարերն են: Հենց այդ երկարատև ժամանակաշրջանն էլ իր մեջ ներառում է արաբական, սելջուկյան, խաչակրաց ու մոնղոլական արշավանքների չափազանց բարդ շրջանը, որի բուռն ու հագեցած իրադարձություններն էլ Կիլիկյան Հայաստանի պատմական ճակատագրում իրենց դերը խաղալով, դեռևս XIII դարակեսին մտահոգելով իրատես ու հեռատես Հեթում թագավորին, պայմանավորում են նրա քաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության ուղղվածությունը:

Հեթում Ա թագավորի դիվանագիտական գործունեության ու նրա ուղմաքաղաքական ծրագրի մասին էլ տեղեկանում ենք հենց նրա զարմիկի՝ քաղաքական գործիչ ու պատմագիր Հեթում պատմիչի (ծն. 1230-1245 թթ. միջև, մահ.՝ 1314-ից հետո) «Ծաղիկ արևելյան երկրների պատմության» խորագիրը կրող պատմությունից, որն, ինչպես ասվեց, աշխարհում առավել հայտնի է «Պատմություն թաթարաց» անվանմամբ, քանզի գրքի մեծագույն մասը կազմող

երրորդ գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է մոնղոլների հանգամանալից պատմությանը, սկսած՝ Չինգիզ խանի գավթողական քաղաքականության շրջանից մինչև Պարսկական իլխանության ստեղծումը և Սիրիայի ու Եգիպտոսի դեմ մղվող նրանց արշավանքների շրջանը (1227-1305): Եվ եթե գրքի առաջին գլխում ներկայացվում է Արևելքի տասնչորս երկրների պատմաաշխարհագրական, կրոնադավանական, էթնիկ-ազգային, մշակութային ու ռազմաքաղաքական կյանքի թեկուզև հակիրճ նկարագրությունը, երկրորդ գլուխը նվիրվում է Արևելքի երկրների «հոմեական» ու «պարսկական» գերիշխանության, և 632 թվականից արդեն, ըստ հեղինակի խոսքի՝ «Մուհամմեդի անիծյալ սերմով» պղծված շրջանների պատմությանը, ապա երրորդ գլուխը նվիրված է մոնղոլներին, չորրորդ գլուխն էլ հայ-մոնղոլական դաշինքին, որն ըստ էության խաչակրաց հերթական՝ նոր արշավանքի կազմակերպման ռազմաքաղաքական մի ծրագիր էր, որը սարակինոսներից պետք է ազատագրեր Երուսաղեմը, պաշտպաներ Կիլիկյան Հայաստանն ու քրիստոնեական ամբողջ Արևելքը, և ընդհանրապես՝ քրիստոնեությունը:

Քրիստոնյա Արևելքի քաղաքական խնդիրների որոշակի լուծման բանալի առաջարկող այդ աշխատությունն իր որոշակի ծրագրով միջնադարյան Եվրոպայում այնպիսի զգայացնցում (սենսացիա) է առաջացնում, որ իր երևան գալու առաջին իսկ օրից սկսած (1307, օգոստոս), շնորհիվ գրքի «Le passage de la Terre Sainte (Մուրբ Երկիր անցման ծրագիր)» չորրորդ գլխի, եվրոպացի ժամանակագիրներն ու քաղաքագետները այն ոչ միայն ներառում են իրենց քրոնիկներում, այլև զբա իսկ հետևողությամբ ու նմանությամբ կազմում են Երուսաղեմն ազատագրելու իրենց ծրագրերը:

Առաջինը միջնադարյան ժամանակագիրներից՝ գերմանացի Դետմարն էր, որը 1385-1395 թթ. օգտագործում է Հայթոնի (այդպես էին եվրոպացիներն անվանում Հեթում Ա արքային ու Հեթում պատմիչին) «Թաթարաց պատմությունը»: Իր կազմած «Լյուբեքի Քրոնիկ»-ում, որտեղ 1255-1311 թթ. իրադարձությունները հիշատակելիս անընդմեջ խոսում է Կիլիկյան Հայաստանի մասին, Դետմարն այն մասամբ լատիներենից թարգմանում է Լյուբեքյան (ստորին գերմաներեն) բարբառով ու ներառում իր քրոնիկում¹⁶: Ավստրիացի արևելագետ Կարլ Յանը հետազոտելով պարսիկ ճանաչված

¹⁶ Стів Գ. Վ. Արգարյան, Архетип "Татарской хроники" Гетума, использованный в "Любекской хронике Детмара" «Պապմա-բախաիբալկան հանդես», № 1, էջ 161.

պատմիչ ու քաղաքական գործիչ Ռաշիդ-ադ-Դինի (մահ. 1318 թ.) «Ֆրանկների պատմությունը», և հավանական համարելով «Թաթարաց պատմություն» օգտագործումը վերջինիս կողմից, միաժամանակ ընդգծում է այն մեծ ազդեցությունը, որը վերջինս էր թողել միջնադարյան Եվրոպայի քաղաքական մտքի վրա¹⁷: Արդյունքում՝ հիմք ընդունելով հեթոմյան ծրագրի կարևորագույն սկզբունքները (օրինակ, Եգիպտոսի տնտեսական շրջափակման գաղափարը), Երուսաղեմը վերագրավվելու ռազմաքաղաքական նմանատիպ ծրագրեր են կազմում Մարինո Սանուտո ավագը, Բորխարդը, Վիլհելմ Ադամը, Պետեր Դյուբուան, Գալվինո դը Լևանտը և այլք¹⁸: Ի դեպ «Թաթարաց պատմություն» ամբողջությամբ է արժանանում վաղուց արդեն Արևելքի, մասնավորապես, մոնղոլների հանդեպ մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերող եվրոպացիների բացառիկ ուշադրությունը: Ճիշտ է, մինչև Հեթում պատմիչի գրքի ի հայտ գալը, Եվրոպայի որոշակի, բայց և, բնականաբար, փոքր շրջանակներում արդեն իսկ շրջանառություն մեջ էր գտնվում Ֆրանցիսկյան միաբան Վիլհելմ Ռուբրուկի «Ճանապարհորդություն դեպի արևելյան երկրներ»¹⁹ աշխատությունը, սակայն, ինչպես արևմտաեվրոպացի պատմաբաններ Պ. Պոլենը, Կլոդ Կայենն ու Դյուլորեն են գրում՝ «Հայ պատմիչն է, որ իր լայնահուն տեղեկատվությամբ ոչ միայն օգնում է ըմբռնելու Մարկո Պոլոի գրքի անհասկանալի հատվածները, այլև գերազանցելով իրեն ժամանակակից ու հետնորդ բոլոր ժամանակագիրներին ու պատմիչներին, հետագա սերունդներին է թողնում միջնադարյան «մոնղոլների մասին երբևիցե գրված ամենաարժեքավոր աշխատությունը»²⁰:

Անշուշտ, «Թաթարաց պատմության» հանդեպ ժամանակակիցների ցուցաբերած գերհետաքրքրությամբ պետք է բացատրել այն իրողությունը, որ վերջինս հին ֆրանսերենից թարգմանվում է լատիներեն (1307 թ.), ֆրանսիացի պատմիչ Լելոնգի անտեղյակությամբ՝ կրկին ֆրանսերեն (1351 թ.), գերմաներեն (1385 թ., 1395 թ.,

¹⁷ Տևն Գ. Վ. Արգարյան, նշվ. աշխ., № 1, էջ 159.

¹⁸ Տևն N. Backmund, Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Pramonstratenserordend> Aver bode, Praemonstratensia, 1972, s. 292-307.

¹⁹ Տևն B. Рубрук, Путешествие в восточные страны. Плано Карпини, «История монголов», СПб., 1911.

²⁰ Տևն С. М. Мирный, "La Flor des estoires de Terres d'Orient" Гайтона как историко-географический источник по Востоку и по истории монголов", "Советское востоковедение", Изд. АН СССР, М., № 5, стр.76, 1956.

1534 թ.), անգլերեն (1520-1530 թթ.), իտալերեն (1592 թ.), հին հայերեն՝ գրաբար (1842 թ.)²¹ և շատ այլ լեզուներով, ու նախ ձեռագիր, ապա և՛ տպագիր²² լայն տարածում գտնում Արևմտյան Եվրոպայի մշակութային կենտրոններում:

Ինչ վերաբերում է միջնադարյան Եվրոպայում Հեթում պատմիչի «Թաթարաց պատմություն» մեծ ճանաչում ձեռք բերելու խնդրին, ապա հարկ է նշել, որ եվրոպացիներին որքան էլ այդ աշխատությունը հետաքրքրել է զուտ պատմաաշխարհագրական առումով, այդուհանդերձ, և առաջին հերթին, վերջինիս մեծ ազդեցությունը ժամանակի, հատկապես XIV-XV դդ. քաղաքական մտքի վրա, պայմանավորված է եղել ռազմաքաղաքական վերոնշյալ ծրագրի առկայությամբ: Ուշագրավ է որ, երբ 1306-ին Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի եղբայրը՝ Տյուրոսի տիտղոսակիր իշխան Ամորին հեղաշրջմամբ տապալում է եղբորը, և իր ամենավստահելի անձին՝ Հեթում պատմիչին կամ Կոռիկոսցուն դիվանագիտական հանձնարարություններով ուղարկում է Արևմուտք՝ պապի օգնությամբ օրինականացնելու իշխանության բռնազավթումը, Հեթումն իր երկամյա

²¹ «Թաթարաց պատմությունը» 1842 թ. հին հայերեն (գրաբար) է թարգմանում Մ. Ավգերյանը: Գ. Արգարյանը Մ. Ավգերյանի թարգմանությունը համեմատելով Նիկոլաս Ֆակոնի լատիներեն թարգմանության (1307 թ.) հետ, եկել է այն հետևության, որ հայերեն թարգմանության համար բնագիր է ծառայել 1529 թ. լատիներեն առաջին հրատարակությունը: Ընդ որում, Ավգերյանի թարգմանությունը ամբողջական չէ (բացակայում են լատիներեն թարգմանության 55-60 գլուխները, որոնք համապարասխանում են բնագրի IV գրքի XI-XXVIII գլուխներին), կան նաև այլ թերի էջեր: Պապահական չէ, որ հայագետները բազմիցս բարձրացրել են «Թաթարաց պատմությունը» ժամանակակից հայերենով թարգմանելու խնդիրը, սակայն մինչև օրս թեև փորձեր արվել են, բայց այդպես էլ ոչ մեկի կողմից չի իրականացվել: Ի դեպ, ռուս ճանաչված արևելագետ Դ. Ի. Յագիկովը դեռևս XIX դարակզրին մտադրվել էր ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել «Թաթարաց պատմությունը», սակայն հասցրել է հրատարակել միայն Պլանտ Կարպինիի և Ասցելինի աշխատությունները: Նման մտադրություն է ունեցել նաև Զ. Պարկանյանը, որին նույնպես չի հաջողվել այդ գործն իրականացնել: Ռուս արևելագետ Ս. Միրնին վերոհիշյալ հողվածում ցավով նշելով, որ մինչև այժմ էլ «Թաթարաց պատմությունը» ռուսերեն չի հրատարակվել, գրում է. «... Նայթոնին ճանաչում ենք միայն Դ. Ի. Յագիկովի, Վ. Գ. Թիգեևսուգենի և Զ. Պ. Պարկանովի աշխատությունների շնորհիվ: Ժամանակն է, որպեսզի մեր գիտական հասարակությունները՝ ԳԱ Պատմության ինստիտուտը կամ էլ Արևելագիտության ինստիտուտը խորհրդային ընթերցողին ծանոթացնեն ժամանակի այդ սրանչելի պարմիչի ու քաղաքական գործչի անգնահատելի աշխատությանը, նվիրված XIII դարի Միջերկրական ծովագերի ու մոնղոլների պատմությանը: Տե՛ս **II. М. Мирный**, նշված աշխատ., էջ 82:

²² Եվրոպայի փարբեր քաղաքներում այժմ պահպանվում են XIV-XV դդ. բազմաթիվ (150) ձեռագրեր, որոնցում ներառված է «Թաթարաց պատմությունը»: Նայթոնի են նաև վերջինիս 30 փարբեր հրատարակություններ:

այդ դեպքում հանցագործությունը նաև իր նպատակներին է ծառայեցնում²³: Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում (որը քաղաքական պատճառներով դեռևս Հռոմի պապերի հիմնական նստավայրն էր), Հեթում Կոռիկոսցին տեսակցելով Կղեմենտիոս V պապի (1305-1314 թթ.) հետ, նրան տեղեկացնում է իր աշխատության մեջ տեղ գտած ծրագրի մասին, որը և խնդրում է՝ վերջինս ներկայացնել լատիններեն թարգմանությամբ: Հեթում Կոռիկոսցին, ամենայն հավանականությամբ՝ հայերեն պատրաստի իր տեքստը (այդ հարցը կշռափենք ստորև) հին ֆրանսերեն լեզվով, որին ևս քաջ տիրապետում էր) հանպատրաստի թարգմանելով, թելադրում է թարգմանչին, որն այնուհետ լատիններեն է թարգմանում: 1307-ին Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչը Պուլատյեում Կղեմենտիոս V պապին է նվիրում վերը նշված աշխատության լատիններեն թարգմանությունը, որով և, ինչպես Ռենե Գրուսենն է գրում՝ «ցուցաբերում է ասիական խնդիրների փայլուն իմացություն և հանդես է գալիս որպես մոնղոլական դաշինքի հաստատամիտ կողմնակից»²⁴: Սակայն, աշխատության լատիններենի թարգմանիչը՝ պապի ենթադրյալ քարտուղար Նիկոլաս Ֆալկոնը, որին, ի դեպ, իր կողմից թույլ տրված որոշ անճշտությունների, կամ ոչ ճիշտ ձևակերպումների պատճառով չի կարելի մեծ հավատ ընծայել, գրքի հիշատակարանում գրում է, թե Հեթում պատմիչը Ֆրանսիայի Ավինյոն քաղաքում ընդունվելով Կղեմենտիոս V-ի կողմից, վերջինիցս հանձնարարություն է ստանում լատիններեն թարգմանությամբ ներկայացնել ծրագիրը, տեղեկացնում է նաև, որ Հեթում պատմիչը առանձնանալով Պուլատյե քաղաքի վանքում (նկատենք՝ ոչ թե բուն ծրագիրը, այլ՝) ամբողջ պատմությունը բերանացի թելադրում է իրեն, իսկ այնուհետ՝ բառացիորեն ավելացնում է հետևյալը. «Այս գիրքը, ես՝ Նիկոլաս Ֆալկոնս, նախ ֆրանսերեն օրինակեցի, ինչպես Հեթում եղբայրը բերանուց կ'ըսեր առանց նօթերու կամ օրինակի եւ ֆրանսերէնէ լատիններէնի թարգմանեցի: Եւ այս գիրքը իր ձեռքը ունեցաւ Նորին Սրբութիւն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուականի Օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ամէն»²⁵: Նախ ասենք, որ ինքը Հե-

²³ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, Երևան, 2005, էջ 120:

²⁴ Ռենե Գրուսեն, Լևանտի կայսրությունը, փոխ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 357:

²⁵ Թարգմանությունն ըստ Ֆրեդերիկ Ֆլեյդի. փոխ Ֆրեդերիկ Ֆլեյդի, հերոս պապմիջ հեղինակ «Ճաղիկ պապությունանց արևելեան աշխարհին», «Անահիպ», Փարիզ, 1938, № 4-5, էջ 77:

Թուժ պատմիչը բուն «Թաթարաց պատմություն» մեջ երկու անգամ հիշատակում է, որ պատմությունն այդ անձամբ է գրել. «Եվ ես՝ եղբայր Հայթոնս, այս պատմության կազմողը, այն, ինչ գրել եմ այս գրքի երրորդ մասում, տեղեկացել եմ երեք հետևյալ միջոցներով...»²⁶, և ապա՝ «Մանգու խանից մինչև Հուլավուրի մահը, ես գրել եմ այն, ինչ լսել եմ տիրոջիցս՝ Նորեղբորիցս՝ Թագավոր Հայթոնից, անմահ հիշատակ Հայոց Թագավորին, որը մասնակիցը լինելով մեծ իրադարձությունների, այդ մասին պատմել է իր զավակներին ու ազգականներին, որոնց և պատվիրել է գրի առնել այդ ամենը, ինչպես նաև՝ պահպանել իրենց հիշողության մեջ»²⁷: Ուրեմն, տրամաբանությունն իսկ հուշում է, որ այդ Պատմությունն արդեն իսկ գրված է եղել Հեթում պատմիչի ձեռամբ, քանզի, հնարավոր է նման հստակ կառուցվածք ու հսկայական տեղեկատվություն պարունակող աշխատությունը հանպատրաստի ու բանավոր թելադրել, և այն էլ, առանց նոթեր կամ պատրաստի տեքստ օգտագործելու: Ինչպես տեսնում ենք, Հեթում պատմիչի և Նիկոլաս Ֆալկոնի վերոհիշյալ տեղեկությունները իրար հակասում են, քանզի մի կողմից պատմիչը բուն գրքում պարզորոշ գրում է, որ պատմությունն ինքն անձամբ է գրել, մյուս կողմից էլ՝ Ֆալկոնը հավանաբար չնկատելով տեքստում տեղ գտած պատմիչի այդ վկայությունը, հիշատակարանում գրում է, թե Հեթում պատմիչը «գիրքը» բերանացի, առանց նոթագրերի է թելադրել իրեն: Ընդ որում, Ֆալկոնը գրում է նաև, թե Գիրքը նախ ֆրանսերեն է օրինակել, ապա՝ լատիներեն թարգմանել: Թերևս, այդ բուն հակասությունը նախ հարկ է տեսնել Ֆալկոնի ձևակերպումներում: Մի դեպքում նա գրում է, որ Հեթում պատմիչը այդ պատմությունը թելադրել է իրեն, մյուս դեպքում էլ գրում է, թե ինքն այն նախ ֆրանսերեն է օրինակել: Բայց չէ՞ որ «օրինակել» բառը ինքնին նշանակում է կրկնօրինակել, արտագրել: Ամեն դեպքում, հակասությունն ակնհայտ է, եթե անգամ Ֆալկոնն է բառը սխալ օգտագործել: Խնդիրն, ուղղակի, նրանումն է, որ եթե անգամ Հեթում պատմիչը թելադրել է իրեն, ապա ձեռքի տակ ունեցել է Պատմության հայերեն բնագիրը, և հանպատրաստի ֆրանսերեն է թելադրել, որին, ինչպես ասացինք, քաջ տիրապետում էր:

Ուշագրավ է, որ «Թաթարաց պատմության» ուսումնասիրու-

²⁶ Տն՝ Գ. Վ. Արգարյան, նշված աշխատությունը, էջ 166.

²⁷ Տն՝ անդ, էջ 169:

Թյամբ զբաղվող հայագետների ու արևելագետների կողմից Ֆալկոնի վկայությունը անառարկելիորեն է ընդունվել, և միայն ճանաչված պատմաբան Գևորգ Աբգարյանն է, որ XX դարի 70-ական թվականներին իր ուշադրությունը սևեռել է այդ խնդրին: Այս հակասությունները ճշտելու և դրա իսկ օգնությունը «Թաթարաց պատմության» ստեղծման իրական հանգամանքները ի հայտ բերելու նպատակով Գ.Աբգարյանը համեմատական քննության է ենթարկում վերոհիշյալ երկու տեքստերը, բնագիրը և օժանդակ այլ նյութեր²⁸ ու գալիս այն եզրահանգման, որ գիրքն ամբողջությամբ, այսինքն, վերջինիս առաջին երեք գլուխներն անձամբ գրել է ինքը Հեթում պատմիչը: Որպես Տյուրոսի տիտղոսակիր իշխան՝ Կիպրոսի թագավոր Հենրի II-ի եղբայր Ամորիի մտերիմն ու ամենավստահելի անձը, ինչպես ասացինք, Հեթում Կոռիկոսցի պատմիչը մեկնում է Արևմուտք՝ Հռոմի պապի օրհնությունը օրինականացնելու Ամորիի կողմից Կիպրոսի իշխանության բռնազավթումը (1306): Նա ոչ միայն իրագործում է իր այդ առաքելությունը, որի դրական լուծմամբ էր պայմանավորված այդ շրջանում Կիլիկյան Հայաստանին (մամլյուկների ներխուժումներից) օգնելու խնդիրը, քանզի Ամորին խիստ հայամեծ էր²⁹, այլև օգտագործելով Կղեմենտիոս V պապի հետ հանդիպման հնարավորությունը, անկասկած, նրան տեղեկացնում է իր աշխատության մասին, քանզի պապը վերջինիս լատիներեն թարգմանությունն է խնդրում կամ պատվիրում, որը և ի կատար է ածում Ֆալկոնը:

Նկատի ունենալով, որ Հեթում պատմիչը բացի Փրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն, արաբերեն և այլ լեզուներից, առաջին հերթին քաջ տիրապետում էր իր ազգային լեզվին՝ հայերենին, գիտնականների համար կարևորվել է և այն հարցադրումը, թե արդյո՞ք գոյություն է ունեցել «Ծաղիկ արևելյան երկրների պատմության» աշխատության հայերեն բնագիրը: Ի դեպ, Գ. Աբգարյանը խնդրին դրական մոտեցում է ցուցաբերել, հիմք ընդունելով ոչ միայն արքայական հայախոս տոհմի³⁰ կողմից՝ Հեթում թագավորի պատմական

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխատությունը, էջ 169:

²⁹ Ամորին ամուսնացած էր Նայոց Լևոն Գ թագավորի դստեր՝ Իզաբելի հետ (1293 թ.), իսկ Ամորիի դուստրն էլ ամուսնացել էր Նայոց Լևոն Դ թագավորի հետ (1300-1305 թթ.):

³⁰ Նկոնում Ա թագավորի ավագ եղբայրը՝ Սմբատ սպարապետը, պարսկացի, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանի համար գրած Դավաաստանագիրքը, այլև իր բոլոր աշխատությունները նույնպես հայերեն է շարադրել:

փաստանյութերի հայեցի գրառումների տրամաբանությունը³¹, այլև XVIII դ. հայ մատենագիտության հեղինակներից մեկի՝ Ղազար Ջահեցու և XIX դ. խոշոր հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի ներքոհիշյալ հավաստիացումները³²: Իսկ Ղ. Ալիշանը համոզված կարծիք հայտնելով, թե՛ «Թաթարաց պատմությունը» սկզբնապես գրված է եղել հայերեն լեզվով, ավելացնում է. «Մինչև օրս էլ աշխատության հայերեն բնագիրը չի հայտնաբերվել, սակայն դրա գոյությունը կասկածի տեղիք չի տալիս, քանզի այդ են վկայակոչում հայ պատմիչների մատենագիտության այնպիսի հեղինակներ, ինչպիսին է, օրինակ, Ջահեցին: Մոտավորապես կես դար առաջ էջմիածնից մեզ գրեցին, որ այդ աշխատությունը գտնվում է իրենց մոտ»³³: Բացի Ղազար Ջահեցուց, Հեթում պատմիչի աշխատության մասին հիշատակում են նաև հայ մատենագիտության այլ հեղինակներ (օր.՝ Հ. Անասյանը³⁴), թեև վերջիններիս մոտ այդ աշխատության անվանումը չի նշվում: Սակայն, ինչպես Գ. Աբգարյանն է գրում, այդ հեղինակները նկատի են ունեցել հենց «Թաթարաց ժամանակագրությունը», քանզի մատենագիտության մեջ սովորաբար նշվում են ոչ թե մանր ժամանակագրությունները (ինչպիսին է Հեթում պատմիչի 1-1296 թթ. ժամանակագրությունը), այլ պատմագրության առավել խոշոր հուշարձանները³⁵: Ի դեպ, ըստ Կ. Պ. Պատկանովի՝ Հեթում պատմիչը 1296 թ. հայերեն լեզվով է գրել նաև հայ թագավորների պատմական ժամանակագրությունը, օգտագործելով հայկական, ասորական և ֆրանսիական աղբյուրները³⁶: Եվ եթե խնդրո առարկա ձեռագիրը չի պահպանվել կամ առայժմ չի հայտնաբերվել, բոլորովին էլ չի նշանակում, որ այն գոյություն չի ունեցել: Բավական է ասել, որ հին դարերից սկսած բազմաթիվ ձեռագրեր են անհետ կորել, որոնց գոյության հավաստիքը միայն պահպանված թարգմանություններն են, կամ էլ՝ հիշատակությունները վերջիններիս մասին: Կարծում ենք, որ նշված հիշատակություններն ու

³¹ Նկարի ունենանք, որ Նեթում պարմիչը, ինչպես վկայում են մի շարք մարենագիպություններ, հեղինակն է նաև 1-1296 թթ. հայերեն ժամանակագրության: Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. II, Երևան, 1956, էջ 35, 48, 37-80:

³² Տե՛ս Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխատությունը, էջ 169:

³³ Ղ. Ալիշան, Նայսպարում, Վենետիկ, 1901, էջ 113:

³⁴ Տե՛ս Ն. Անասյան, Նայսպարում մարենագիպություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ LII-LIII:

³⁵ Գ. Վ. Աբգարյան, նշված աշխատությունը, էջ 169:

³⁶ К. П. Патканов, Библиографический обзор армянской исторической литературы, СПб, 1879, стр. 47.

տեղեկություններն էլ բավարար են տրամաբանական այն եզրահանգման համար, որ, իրոք, գոյություն է ունեցել «Թաթարաց պատմություն» ֆրանսերեն ու լատիներեն թարգմանությունների հայերեն բնագիրը:

Համոզիչ համարելով և ընդունելով վերոհիշյալ տեսակետները, մասնավորապես, կարևորում ենք Գ. Աբգարյանի և այն տրամաբանական եզրահանգումը, որի համաձայն՝ Հեթում պատմիչն իր աշխատությունը (գոնե՝ հաստատապես III և IV դլուխները) շարադրել է կամ ըստ Հեթում Ա թագավորի մանրակրկիտ գրառումների, կամ էլ՝ վերջինիս կամքը ի կատար ածող թագաժառանգի գրառումների (որն, ի դեպ, հետագայում ըստ հոր կազմած ծրագրի՝ վարում էր նույն քաղաքականությունը): Ամեն դեպքում, որքան էլ ջանանք, ուղղակի անհնարին է պատկերացնել, որ Հեթում պատմիչը, որը Հեթում Ա թագավորի զարմիկն էր, երիտասարդ հասակում իր թագավորից լսած տեղեկատվական այդ ծավալուն նյութը մոնղոլների մասին ու ծրագիրն ամբողջությամբ կարող էր շարադրել ականջալուր, և այն էլ՝ լսելուց 30-40 տարի անց՝ 70 տարեկան հասակում: Ընդ որում, խոսքը միայն ֆիզիկական հնարավորությունների մասին չէ, այլ նաև՝ այդ կարգի տեղեկատվության ձեռքբերման հնարավորության, քանի որ Կարակորում մեկնած և մոնղոլների հետ ավելի քան 20 տարի անմիջականորեն հարաբերվող, նրանց հետ բանակցող ու արշավանքի ելած Հեթում թագավորը միայն կարող էր իր տեսած, լսած ու ապրած այդ հարուստ տեղեկությունները, տպավորություններն ու ընկալումները ինչպես հարկն է հանգամանալից ու սպառիչ, և այն էլ գրավոր ներկայացնել:

Ինչ վերաբերում է գրքի IV գլխում ներկայացված քաղաքական բուն ծրագրին, ապա առավել քան համոզված ենք, որ դա XIII դարի 50-60-ական թվականներին Հեթում Ա արքայի տեսական ապա և գործնական հիմքի վրա իր իսկ ձեռքով կազմած ու գրառած ծրագիրն է, որը և Հեթում պատմիչը հանպատրաստի ֆրանսերեն թարգմանելով է թելադրել (ինչպես Ֆալկոնն է պնդում), որպեսզի վերջինս իր ձեռքի տակ տեքստն ունենալով, լատիներեն թարգմանի Կղեմես պապին ներկայացնելու համար:

Իհարկե, ոմանց համար դժվար կլինի հրաժարվել դարեր շարունակ Հեթում պատմիչին այդ ծրագրի հեղինակը տեսնելու ավանդույթ դարձած տեսակետից, սակայն, եթե անգամ մի կողմ թող-

նենք վերում նշված փաստարկները, պարզ տրամադրությունն էլ է հուշում, որ ծրագրի ոչ միայն գաղափարակիրը, այլև վերջինիս ռազմավարական ու տակտիկական մշակման հեղինակը Հեթում թագավորն է եղել, քանզի XIII դ. 60-ական թթ., ինչպես ստորև կտեսնենք, սարակինոսների դեմ ձեռնարկված հայ-մոնղոլական դաշինքի կնքումը, ձեռնարկված արշավանքը, Եգիպտոսը տնտեսական շրջափակման ենթարկելու գաղափարն ու դրա իրականացումը նրա դիվանագիտական տաղանդի, մտքի մեծ կարողությունների ու ճկուն քաղաքականության շնորհիվ է իրողություն դարձել:

Այլ խնդիր է, իհարկե, որ նրա մեծ ջանքերի շնորհիվ սկսված արշավանքը եվրոպացի աշխարհիկ ու հոգևոր խաչակիր իշխանավորների, մասնավորապես, Հռոմի պապերի ու Արևմուտքի երկրների տիրակալների քաղաքական կարճատեսության հետևանքով անհաջող ավարտ է ունենում, թեև վերջիններս էլ էին փորձեր անում մոնղոլների օգնությամբ այդ հարցը լուծել: Բայց Հեթում թագավորը, պարտությունից հետո անգամ այնքան վստահ է եղել իր այդ ծրագրի իրատեսությանը, որ արևելյան երկրների ու, մասնավորապես, Մոնղոլիայի կայսրության մասին իր ամբարած տեղեկություններն ու ծրագիրը պատգամել է իր զավակներին ու ազգականներին, հույս տաձելով թե նրանք քրիստոնյա Եվրոպայի հետ միասին վաղ թե ուշ ի կատար կածեն այն, և, սարակինոսներից կփրկեն քրիստոնյա Արևելքը, մասնավորապես Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն ու Երուսաղեմը, կկանգնեցնեն նաև նրանց առաջխաղացումը դեպի Եվրոպա:

Այս պատգամներն իր ժամանակակիցներին ներկայացնելն էլ Հեթում պատմիչի պատմական այն մեծ առաքելությունն էր, որն իր հարազատներից ակնկալում էր Հեթում Ա արքան: Մի պատգամ-առաքելություն, որը հայ պատմիչը առավել քան գերազանց է կատարում, քանզի օգտագործելով նաև Հեթում թագավորի գրառումները, ոչ միայն իր իսկ ազգային լեզվով շարադրում է «Թաթարաց պատմությունն» ու եվրոպացիներին ծանոթացնում է Արևելքի երկրների քաղաքական բարդ փոխհարաբերությունների հիմնախնդիրներին, որոնց վերջիններս անտեղյակ էին, այլև նրանց տրամադրության տակ դնելով Հեթում Ա-ի ռազմաքաղաքական ծրագիրը՝ XIV-XV դդ. քաղաքագետների համար այն նախօրինակ է ծառայեցնում ու դրանով իսկ տեղաշարժում նրանց քաղաքական պաղ

միտքն ու ստիպում կազմելու նմանատիպ ծրագրեր: Եվ ոչ միայն սա է, ինչպես ասացինք, Հեթում պատմիչի պատմական ամենամեծ առաքելությունը, այլև այն, որ նա ապագա սերունդներին է հասցրել պատմական ցնցող ժամանակաշրջաններից մեկում հանդես եկած քաղաքական այդ մեծ գործչի, մեծ դիվանագետի ու մեծ քրիստոնյաի յուրատիպ ու հեռատես գործունեություն թեկուզև շատ սեղմ, բայց կենդանի նկարագիրը:

Այլ խնդիր է, որ Հեթում Ա թագավորի մահից (1269 թ.) հետո, մինչև XIV դ. 20-ական թվականները, Լևոն Գ թագավորը (Հեթում Ա-ի որդին), ինչպես արդեն ակնարկեցինք, նույնպես գործում է այդ ծրագրով, սակայն միջմոնղոլական սրված հակամարտության հանգամանքներով պայմանավորված՝ Պարսկական իլխանության թուլացման, և առավելապես եվրոպական երկրների ու Հռոմի կառավարող շրջանակների հետևողական կարճատեսության ու անզիջում, լճացած քաղաքականության հետևանքով ոչ միայն Հեթում արքայի պատմական առաքելությունը չի իրականանում, այլև այդ ամբողջ տարածաշրջանը հետագա դարերում էլ քրիստոնյա-մահմեդական կրոնական հակադրության ու հակամարտության առասպելի անվան տակ նոր պատերազմների ծագման ու բորբոքման և աշխարհակարգի խարխլման շարունակական աղետ է դառնում:

Ընդ որում, ծրագիրն այդ որպես Միջնադարի լայնախոհ քաղաքագետի ու դիվանագետի գերհասուն մտքի արգասիք, գիտական-ճանաչողական ուսումնասիրման առարկա է դառնում խաչակրաց արյունահեղ պատերազմների ասպարեզ դարձած այդ հսկայածավալ տարածաշրջանի ավելի քան երկու հարյուրամյակ տևող ժամանակաշրջանով զբաղվող գիտնականների համար, իսկ XX դարակեսին էլ, Հայոց թագավորի ռազմաքաղաքական բուն գործունեությունն է նաև պատմավեպի նյութ ծառայում լեհ խորաթափանց պատմավիպասան Յան Դոբրաչինսկու համար: Եվ ինչպես «Թաթարաց պատմություն» Հեթումյան ծրագիրն է մեծ հոգեցնցում (սենսացիա) առաջացնում միջնադարյան Եվրոպայում, քանզի այն դիտվում է որպես Երուսաղեմի և քրիստոնյա Արևելքի փրկության ելք, այնպես էլ Յան Դոբրաչինսկու «Իմաստության բանալի» պատմավեպն է սենսացիա դառնում՝ իր առավել քան արդիական հայեցակարգով:

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Տ Ի Ն

ՍԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ՅԱՆ ԴՈՒՐԱԶԻՆՍԿՈՒ, ՆՐԱ «ԻՍԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ԵՎ ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՏ

Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի հանդեպ լեհ պատմավիպասան Յան Դոբրաչինսկու (1910-1994) ցուցաբերած մեծ ու լայն հետաքրքրությունը սկսվում է անցյալ դարի 30-40-ական թվականներին, երբ գրողը հրատարակելով խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանով, սկսում է հետազոտել Սուրբ պատերազմներին վերաբերող պատմական, ճանաչողական ու գիտական այն ամբողջ գրականությունը, որը ոչ միայն միջնադարյան ժամանակագիրների, պատմիչների, քաղաքագետների ու դիվանագետների, այլև նոր շրջանի գիտնականների մտքի ու գրչի արգասիքն էր:

Հատկապես XX դարի 30-ական թվականներին, երբ համաշխարհային ասպարեզում ազգամիջյան ու տարածքային վիճահարույց խնդիրները կրկին անգամ գաղափարական, կրոնական, սոցիալ-քաղաքական հակամարտությունների նոր դրսևորումներով արդեն իսկ պատերազմական մեծ ու սպառնալից վտանգ են կրում ու հասնում իրենց կիզակետին, լեհ երիտասարդ արձակագիր Յան Դոբրաչինսկին ճգնաժամային արդի հակամարտությունների պատճառական կապը տրամաբանորեն սկսում է որոնել անցյալում: Եվ դա օրինաչափ էր, քանի որ պատմությունը ոչ միայն պատմական իրադարձությունների արձանագրում է, այլև քաղաքական, սոցիալ-հասարակական, կրոնակեղեցական, էթնիկ-ազգային ու հասարակական տարբեր փոխհարաբերությունների հանգուցված այնպիսի մի գործընթաց, որն իր որոշակի ներփոփոխումներով ու արտաքին

ազդակների զարգացումներով բոլոր ժամանակներում էլ շարունակական բնույթ է կրում:

Ծիշտ է, հումանիզմի դարաշրջանից սկսած, հին ու նոր մտածողները, ապա նաև՝ պատմաբանները խաչակրաց իրադարձություններին ամենատարբեր, երբեմն իրար հակադիր մեկնաբանություններ են տվել, այդուհանդերձ, ժամանակին զուգընթաց նրանց մոտեցումներն այս կամ այն չափով ճշգրտվել են, և այդ պրոցեսը այժմ էլ շարունակվում է ու պետք է որ ընդլայնի ու խորացնի հետազոտական իր սահմանները:

Ուշագրավն այն է, որ Յան Դոբրաչինսկին առաջիններից մեկն էր, որ XX դարի 30-40-ական թվականներին ուսումնասիրելով XI-XIII դդ. Եվրոպա-Արևելք հակամարտ իրադարձությունները, 1951-ին Վարշավայում հրատարակած «Klucz mądrości (Իմաստություն բանալի)» իր պատմավեպում և քիչ ավելի ուշ հրատարակած ու վերն արդեն հիշատակված պատմագիտական երկու աշխատություններում ու հոդվածներում ուրույն մոտեցումներով է լուսաբանել խաչակրաց արշավանքների իրադարձություններն ու հիմնախնդիրները, որոնք մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով լեհ հետազոտողների կողմից հիմնականում կամ իրար հակասող մեկնաբանություններ են ստացել, կամ էլ, ուղղակի, անտեսվել են, լուռության են մատնվել: Ավելին, խաչակրաց արշավանքների պատմությունն ուսումնասիրող բոլոր պատմաբանները չեն, լինեն հայ թե օտարագրի, որ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի հետ միատեղ իրենց տեսադաշտում են պահել նաև ժամանակի քաղաքական մեծ գործիչ, քրիստոնեական աշխարհի փրկության մեծ նվիրյալ Հեթում Ա թագավորին: Եվ եթե նույնիսկ խոսել են, ապա՝ հպանցիկ, եթե նրա քաղաքական, դիվանագիտական կարողությունները բարձր են գնահատել, ապա դա արել են զգուշորեն, շուտասուլուկի նման: Գուցե, Կրիլիյան Հայաստանը հետագա դարերում եթե գոյատևեր որպես պետություն, կամ եթե Հայաստանը Ֆրանսիայի նման կայանար որպես պետություն, և աշխարհը ստիպված լիներ հաշվի նստել վերջիններիս հետ, այդ դեպքում արդեն Հեթում Ա-ի նժարը այնքան ծանր լիներ, որ և՛ Լյուդովիկոս IX-ին ստվերում կթողներ և թե՛ բոլոր պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում կգտնվեր:

Յան Դոբրաչինսկին դեռևս 30-ական թվականներին գրական աշխարհ մուտք գործելով իր պատմվածքներով ու նովելներով, 1937 թվականին արդեն տպագրում է «*Ottonowa obietnica*» խորագիրը կրող իր առաջին պատմավեպը, նվիրված՝ Գերմանիայի կայսր Հենրիկ IV-ի դեմ Բոլեսլավ Քաջի մղած պատերազմին, որով և սկսվելու էր լեհ-գերմանական հակամարտությունը շոշափող պատմական ցիկլը: Սակայն, ինչպես այդ պատմավեպը, այնպես էլ Երկրորդ աշխարհամարտից մեկ տարի առաջ (1938) հրատարակչություն ուղարկած «*Dwa stosy*»՝ ցիկլի հաջորդ պատմավեպը, որի մոտիվներից մեկն էլ լեհ-խաչակրաց հարաբերություններն էին Գրյունվալդյան պատերազմից (1410) անմիջապես հետո, 1939-ին տպարանում ոչնչացվում են գերմանացի զավթիչների կողմից: Այսինքն, Դոբրաչինսկին դեռևս մինչպատերազմյան շրջանում է խորամուխ լինում խաչակրաց արշավանքների պատմության մեջ, որի հանդեպ ունեցած իր այդ հրապուրանքը, ինչպես ինքն է խոստովանում, վերածվում է «մի անսովոր, այդպես էլ երբեք չմարող հետաքրքրություն»³⁷: Նա տարվում է հատկապես Ֆրանսիացի ճանաչված պատմաբան-արևելագետ Ռենե Գրոլսեի «*Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem* (Պատմություն խաչակրաց և Երուսաղեմի Ֆրանկ թագավորության, Փարիզ, հ. I, 1934, հ. II, 1935, հ. III, 1936 թթ.)» եռհատոր աշխատությանը, որի, միայն առաջին հաստափոր հատորն է այդ շրջանում կարողանում գնել՝ իր համար չափից դուրս թանկ լինելու պատճառով, և ընթերցելիս, ինչպես ինքն է խոստովանում՝ ուղղակի «հիացմունքից ցնցվում է»: Այդ կոթողային աշխատությունը, որտեղ Գրոլսեն լինելով առաջին այն հետազոտողը, որը խաչակրաց արշավանքների ընդհանուր պատմության մեջ ընդգրկել էր նաև հայկական նյութը, ու Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը տեղավորել Մերձավոր Արևելքում հիմնված լատինական քրիստոնյա պետությունների քաղաքական համակարգում ու ըստ այդմ՝ այն ևս վերածել խաչակրաց պատմության ուսումնասիրման պարտադիր ղեկավարին³⁸, Դոբրաչինսկին ձեռք է բերում արդեն պատերազմի ավարտից հետո, որը և դառնում է նրա սեղանի գիրքը:

³⁷ Jan Dobraczyński, “O kluczu mądrości”, Biuro Wycinków Glob Prasowych (Prasowe wydawnictwo dokumentacyjne), RSW (P-K-R), 18.04, 1976.

³⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. 1, Ներածություն, էջ 4:

Ետպատերազմյան տարիներին, երբ սկսվում է Դոբրաշինսկու տաղանդի բացահայտման ու ստեղծագործական կյանքի ակտիվ շրջանը, և մեկը մյուսի ետևից հրատարակվում են պատմական թեմաներով գրված նրա վեպերը («Wybrancy gwiazd» - 1948, «Święty miecz» - 1949, «Klucz mądrości» - 1951, «Listy Nikodemii» - 1952, «Pustynia» - 1955 և այլն), գրողն իր բեղմնավոր գրչով Լեհաստանում ու արտերկրում այնպիսի մեծ, լայն ու անսովոր ժողովրդայնություն է արժանանում, որ լեհ հանրահայտ գրող Յարոսլավ Իվաչկևիչը 1976-ին նրան «երջանիկ գրող» է անվանում, իսկ լեհ ճանաչված քննադատ Յացեկ Լուկասևիչը գրում է, թե նրա «ստեղծագործությունների ընթերցումը մեծ թեթևություն է բերում այլ գործեր, մասնավորապես, այլ վեպեր կարդալուց հետո»³⁹: Ճիշտ է, ի սկզբանե «կաթոլիկ գրող» համարվող Դոբրաշինսկին նման որակման արժանացած մյուս գրողներին՝ Վոյչեխ Բոնկի, Եփի Բրաունի և այլոց հետ միաժամանակ հետապնդման է ենթարկվում, քանզի ետպատերազմյան քաղաքական մեծ ցնցումների հետևանքով սոցիալիստական դարձած Լեհաստանում բացասական այդ «տիտղոսը» կրող գրողները ոչ միայն լավ գրող չէին համարվում, այլև արհամարվում էին շրջապատի որոշակի, այն է՝ իշխող շրջանակների կողմից, այդուամենայնիվ, դա չի խանգարում, որպեսզի լեհ գրականագիտական օբյեկտիվ քննադատությունը արագ ու ճիշտ որոշակի նրա բազմակողմանի տաղանդը: Բայց Դոբրաշինսկի-գրողի արժեվորումն անգամ հարաբերական էր, քանզի նրա անունը ո՛չ ետպատերազմյան շրջանի գրողների ցուցակում կարելի էր գտնել, և ո՛չ իսկ՝ գրականագիտական որևէ ձեռնարկում, կամ էլ՝ դպրոցական ծրագրերում:

Անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներին, արդեն անկախություն ստացած Լեհաստանում, երբ լեհ պատմավիպասանը դեռ կենդանի էր, և «կաթոլիկ գրող» տիտղոսն էլ մոգայիկ էր դարձել, որքան էլ տարօրինակ թվա, սպասածին հակառակ, նրա անունը շարունակաբար լուռության է մատնվում, այս անգամ արդեն նեոկաթոլիկ քննադատների կողմից: «Քննադատությունը ինձ միշտ էլ թշնամի է եղել,~ գրել է գրողը 1990-ին:~ Եթե այն չի կարողացել ինձ հարվածել, ապա իմ շուրջը գտնել լուռության պատնեջ է ստեղծել»⁴⁰:

³⁹ "Tygodnik powszechny", 1970, № 6.

⁴⁰ "Zorza", Magdalena Foland, "Czytelnicy mnie nie zawiedli", 1990.

Այն, որ Դոբրաչինսկին, իրոք, կաթոլիկ գրող էր, կասկած չի հարուցում: Նրա բոլոր ստեղծագործություններն էլ ուղղակիորեն են ասոցացրա առաջացնում «կաթոլիկություն» հասկացություն հետ, քանզի դրանք ծառայում են կաթոլիկ ուսմունքի գաղափարներին, նպատակներին ու կարիքներին: Ի դեպ, կրոնական նույն այդ հայեցակարգին հետևող լեհ կաթոլիկ գրողներից և ոչ մեկի ստեղծագործության մեջ կաթոլիկականի կնիքը այնքան տեսանելի չէ, որ գրողի անունն անմիջականորեն առնչվի կաթոլիկության հետ: Ինքը Դոբրաչինսկին էլ ոչ միայն երբևիցե չի հերքել իր կաթոլիկ գրող լինելու հանգամանքը, այլև հավաստել է, որ գրողական իր արվեստը «դիտում է որպես մի գործիք, որի օգնությամբ հնարավորություն է ստանում իրականացնելու գոյություն ունեցող կրոնների մեջ ամենաբարձր կատեգորիայի պատկանող կաթոլիկության հանդեպ ունեցած իր կոչումն ու իր առաքելությունը»⁴¹: Օրինակ, «Najezdzczy» (1946) վեպում, ելնելով հումանիզմի բարձր բարոյականության դիրքերից, պայմանավորված՝ անդերերկրային իր պատկերացումներով, Գերմանիայի նացիստական գաղափարախոսությունը (որի հիմքը համարում է դրան նախորդած պրուսականությունը, յունկերականությունը, խաչակրությունը) արմատախիլ անելու և նացիստ գերմանացու մաքրման ու վերածնության ճանապարհը նա տեսնում է հենց բուն կաթոլիկության ընդունման մեջ: Ուշագրավ է, որ նրա մեծ ու համարձակ մտքերը գեղարվեստական այնպիսի բարձր մարմնավորում են ստանում, որ անկախ կաթոլիկականի՝ նման հարցադրման հետ համաձայնելուց կամ չհամաձայնելուց, ինչպես վերոհիշյալ, այնպես էլ մյուս բոլոր վեպերում դա կորչում, անտեսանելի է դառնում մյուս բոլոր թերությունների հետ միասին: Իզուր չէ, որ լեհ կաթոլիկ գրողների մեջ նա ամեակաթոլիկ «ցենտրիստն» է համարվում, քանզի կաթոլիկ հասարակայնության կամքին, գիտակցությանը, զգացմունքներին ու երևակայությանն ուղղված նրա հանդարտ ու համակարգված խոսքը այնպիսի ներուժ է պարունակում, որ քարոզչական ամենաբարձր մակարդակի հոգևորական խոսքից էլ առավել ներգործուն ազդեցություն է թողնում:

⁴¹ Aleksander Rogalski, Dobraczyński, (Sylwetki współczesnych pisarzy), W-wa, 1969, str. 21.

Նկատենք, սակայն, որ Դոբրաչինսկու կաթոլիցիզմը տարբեր շրջաններում որակական տարբեր ծանրություն է ունեցել: Եթե վաղ շրջանի՝ աստվածաշնչային թեմաներով գրված ստեղծագործություններում նա իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում էր այն երևույթների վրա, որոնք ոչ միայն իր համար անձնապես էին կարևոր, այլև ըստ իր աշխարհայեցողության՝ հիմնավորում էին մարդկությունից գոյությունն ու դրանով իսկ՝ կենտրոնական տեղ գրավում համաշխարհային պատմության մեջ, ապա հետագայում, ժամանակին զուգընթաց, ընդհանուր առմամբ միայն մնալով կաթոլիկության դոգմատիկ համակարգի շրջանակներում, նա ինչ-որ չափով շեղվելով վերջինիցս, սկսում է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Կաթոլիկ եկեղեցու գործունեության քաղաքական, հասարակական, քաղաքացիական ու բարոյական ասպեկտներին, որոնք մարդկության պատմության զարգացման գործընթացում որոշակիորեն իրենց կարևոր դերն են խաղացել ու շարունակում են խաղալ:

Կրոնական իր իմացություն ընդլայնման ու խորացման, ինչպես նաև արդի կյանքի որոշակի հիմնախնդիրների պատճառահետևանքային կապը անցյալում գտնելու փնտրտուքների շրջանում էլ հենց Դոբրաչինսկին գրում է «Իմաստություն բանալի» պատմավեպը, որի թեմայի մտահղացումը նրա մոտ ծնվում է խորը մտորումներից հետո միայն: Դա, ինչպես ասացինք, ուղղակիորեն է համընկնում խաչակրաց արշավանքների հանդեպ ունեցած նրա հետաքրքրությունների վերաբերման և Ռենե Գրուսեի աշխատությունների «Հայտնագործման» ժամանակաշրջանին: 1948 թ. փետրվարին, երբ նա ավարտին էր մոտեցնում «Սուրբ թուրը» վեպի շարադրանքը, ու նրա մոտ սկսում է որոշակիորեն ձևավորվել «Powrót krucjaty (Խաչակիրների վերադարձը)» և «Przyszedłem rozłączyć (Եկա բաժանելու)» վեպերի մտահղացումը, գրողը, որ կլանված ուսումնասիրում էր XI-XIII դարաշրջանների պատմությունը, իր նոթատետրում գրառում է. «Իսկ եթե՞ հետաքրքրությանս առարկան դարձնեմ XIII դարը, Հայաստանը, Կարակորումը և մոնղոլ-քրիստոնեական պայմանագիրը»⁴²: Մարտ ամսին արդեն, երբ նա վերջապես ստանում է Ռենե Գրուսեի «L'Histoire des Croisades...» եռահատոր, դեռևս 30-ական թվականներից այդքան երազած աշխատությունն ամբողջ-

⁴² Jan Dobraczyński, Jak się rodzi (O kluczu mądrości), "Kierunki", № 16, 18.04., 1976.

Չուլթյամբ, այնպես է տարվում Հեթում Ա թագավորի մասին պատմավեպ գրելու գաղափարով, որ հոգեկան խորն ու ծանր ապրումները, կապված՝ դստեր ծանր հիվանդություն, ապա և՛ մահվան հետ (1949 թ. օգոստոս), որքան էլ ժամանակ առ ժամանակ կտրում են նրան աշխատանքից, այդուամենայնիվ, նոթագրումները վկայում են նրա պոռթկուն ոգևորությունն ու անհամբերությունը՝ վերադառնալու պատմավեպի շարադրանքին:

Փաստորեն, վեպի շարադրանքը սկսելով 1949 թ. մարտին, այն տպագրության է հանձնում երկու տարի անց, որն առայժմ փոքր՝ յոթ հազար տպաքանակով լույս է տեսնում 1951 թ. հունիսի 18-ին (հետագայում բազմահազար տպաքանակով վերահրատարակվում է ևս ութ անգամ): Բայց, նկատենք, որ այն հրատարակվում է գրաքննությանն առնչվող բարդությունները հաղթահարելուց հետո միայն: Ընդ որում, ըստ նույն այդ նոթագրումների՝ նա իր բարձրաստիճան ծանոթներից է օգնություն հայցում պատմավեպի հրատարակության թույլտվությունը ստանալու համար⁴³:

Վերոհիշյալ նոթագրումները պատկերացում են տալիս նաև պատմավիպասանի ապրած երկամյա մտորումների ու հույզերի մասին, ծանոթացնում են և այն հարցադրումներին, որոնք նա առաջ է քաշում պատմավեպի մտահղացման օրից սկսած մինչև ավարտը: Նա թվարկում ու գնահատում է և այն գրական աղբյուրները, որոնք ոչ միայն խորացնում են պատմավեպի թեմայի ընտրության հետ կապված նրա ներքին համոզմունքը, այլև պատմական առատ նյութերի մեջ խորանալու հնարավորություն են ընձեռում:

Հիմք ընդունելով հատկապես XIII դարի պատմական աղբյուրներն ու, դարաշրջանի իրադարձություններին նվիրված ամենալուրջ հետազոտությունները, նա, մասնավորապես, օգտագործում է ժամանակի նորագույն գրականությունը, որի ցանկում բացի Լուդվիկ Մաիմբուրգի, Միչառուդի, Ռաումերի, Ֆարալի, Վալլոնի, Բելպերոնի և այլոց գործերից, նրա համար անգնահատելի գանձեր են եղել Ռընե Գրուսեի ոչ միայն վերը հիշատակված «Histoire des Croisades...», այլև «Bilan de l'histoire», «L'epopee des Croisades», «Le Conquerant du monde», «L'Empire du Levant», «L'Histoire de l'Armenie», «L'Empire Mongol», «L'Empire des steppes» և այլ աշխատությունները: Նա Գրուսեի հանդեպ իրեն պարտավորված է

⁴³ Jan Dobraczyński, Lampasy, "Kultura", 10. X, 1994.

զգացել նաև վեպի նախնական՝ «Դեղին խաչակիրներ» խորագրի համար: Ի դեպ, սկզբնական շրջանում (1949, սեպտեմբեր) նա վեպն անվանում է «Ain Dżalud», ապա՝ (1949, դեկտեմբեր) «Դեղին խաչակիրներ», կես տարի անց էլ մտածում է այն խորագրել «Cibus viatorum», և միայն պատմավեպն ավարտելուց հետո է գտնում իր մտահղացումն ու վեպի գաղափարական բովանդակությունը լիովին արտահայտող, և Կիրիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի վարած քաղաքականությունը բնութագրող ու գնահատող՝ «Klucz mądrości», այն է՝ «Իմաստության բանալի» խորագիրը (այդ խնդրին, ըստ էության, ստորև կանդրագառնանք):

*

* * *

«Իմաստության բանալի» պատմավեպը, ինչպես Դոբրաչինսկին է գրում՝ «բելետրիզացված պատմական ճշմարտություն է»: Համոզված այն բանում, որ ընթերցողը ծանոթանալով այս կամ այն պատմավեպի ժամանակաշրջանին, առաջին հերթին ցանկություն է ունենում ճշտելու, թե պատմական ճշմարտության հարաբերությունմբ պատմավեպում որքանն է հեղինակային երևակայության արդյունք, «Իմաստության բանալի» գրքում գետեղված՝ հեղինակի իր խոսքում, նա ընթերցողին հավաստիացնում է, որ «Հեթումաի՝ Հայաստանի թագավորի պատմությունը իրական պատմություն է», և որ ինքը «[թույլ տալով մանր ազատություններ, ընդհանուր առմամբ խիստ հարազատ է մնացել պատմության սահմաններին»⁴⁴: Գրքի հրատարակիչն էլ, որը վերջինումս իր խոսքը նույնպես ուղղում է ընթերցողին, «Իմաստության բանալի»-ն համարելով պատմական «ճշմարտացի սենսացիա», նշում է, որ առաջին անգամն է, որ գեղարվեստական արձակում բարձրացվում է կաթոլիկության խնդիրը»⁴⁵:

Ճիշտ է, կաթոլիկությունն ասելով, այս դեպքում, թերևս, պետք է հասկանալ նաև քրիստոնությունն ընդհանրապես (հատկապես խնդրո առարկայի՝ հեթանոս մոնղոլներին քրիստոնեացնելու առումով), սակայն, ամեն դեպքում, ինչպես հեղինակի, այնպես էլ հրատարակչի համար այդ երկուսի միջև տարբերակում, այնուամենայ-

⁴⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, W-wa, 1951, str. 383.

⁴⁵ Անդ, էջ 7:

նրվ, գոյուլթյուն ունի, քանզի կաթողիկոսների համար կաթողիկոս-
թյունը քրիստոնեական մյուս դավանանքներից ամենաճիշտն է, իսկ
կաթողիկ եկեղեցին էլ քրիստոնեության մայր եկեղեցին է համար-
վում: Իսկ կաթողիկոսության բուն հիմնախնդիրներն այն առումով,
ինչ առումով բարձրացված են պատմավեպում, իրոք, որ, առաջին
անգամն էր արծարծվում գեղարվեստական գրականության մեջ:
Խոսքն այստեղ, և առաջին հերթին վերաբերում է պատմավեպի եր-
կու գլխավոր խնդիրներին. քրիստոնեական Արևելքին ու ընդհան-
րապես ամբողջ քրիստոնեությանը սպառնացող վտանգին և հենց
դրանով էլ պայմանավորված՝ քրիստոնյա աշխարհի փրկությանը,
ինչպես նաև՝ դեռևս հեթանոս ցեղերին, մասնավորապես, մոնղոլ-
ներին, և իհարկե, քրիստոնեական մյուս բոլոր դավանանքներին
պատկանող ժողովուրդներին (որոնց, կաթողիկոսները միջնադարում
հերետիկոս էին համարում) կաթողիկացնելու հիմնահարցին: Եվ
քանի որ XII-XIV դարերի խնդրո առարկա այդ պրոբլեմները հե-
տագա դարերում էլ են հակադիր կողմերի համար մտահոգիչ եղել,
ապա պատահական չէ, որ Դոբրաչինսկին հենց այդ հիմնախնդիր-
ներն է իր պատմավեպի առանցքը դարձնում:

Պատահական չէ և այն, որ Կիլիկյան Հայաստանը, Հեթում թա-
գավորի այցը Կարակորում, Մանգու խանի հետ նրա կնքած Հայ-
մոնղոլական, կամ ինչպես Դոբրաչինսկին է գրում՝ մոնղոլա-քրիս-
տոնեական պայմանագիրն ու դրան հետևած արշավանքն է լեհ
գրողը պատմավեպի համար նյութ ծառայեցնում: Նկատի ունե-
նանք, որ Մերձավոր Արևելքի մահմեդականության դեմ Արևմտ-
յան Եվրոպայի մղած «Սուրբ պատերազմը»⁴⁶ հենց XIII դարում է
հասնում իր բարձրակետին ու նույն դարում էլ սկսում է իր սրըն-
թաց վայրէջքը, ուստի, բնական է, որ խաչակրաց ութ արշավանք-
ներից (1096-1270 թթ.) հինգն իր մեջ ներառած (1202-1270 թթ.)
այդ չարաբեր ու փոթորկոտ հարյուրամյակն ու, մասնավորապես,
1240-1270-ական թվականների շրջանը, և առավելապես կրոնի գոր-

⁴⁶ Մինչև XVIII դարը եվրոպացիներն այդ արշավանքներն անվանում էին «ճանա-
պարհորդություն (expeditio)», «ուխարագնացություն (peregrinatio)» և որակում դրանք
որպես «Սուրբ պատերազմ», և միայն Լյուդովիկոս XIV-ի արքունի պապմիջ Լուի
Մեմորիի գրչի փակ է «խաչակրաց արշավանք» ձևակերպումը սրանում, երբ նա
այդ իրադարձություններին նվիրված իր աշխատությունն անվանում է «Խաչակրաց
արշավանքների պատմություն»: Գերմանիայում, ինչպես նախադրվում է, առաջին
անգամ այդ անվանումը գործածել է Գ. Լեսինգը:

ծոնի օգտագործմամբ զավթողական քաղաքականություն իրականացնող պապականության ու Արևմուտքի իշխանավորների մուսյլ ֆոնի վրա երևացող ամենահեռատես, և, ինչպես Գրուսեն է գրում՝ «իր ժամանակի ամենամեծ անհատականություններից ամենախորագետ ու հաջողակ քաղաքական գործիչներից մեկը»⁴⁷ Հեթում Ա-ն, պետք է գրավեր Դորբաշինսկու ուշադրությունը, քանի որ վերջինիս քրիստոնեական-մարդասիրական քաղաքականությունը լիովին էր համապատասխանում գրողի կրոնական ու քաղաքական հայեցակետին:

Եվ եթե նախապես կարևորենք պատմավիպասանի գլխավոր նպատակը՝ հնարավորինս ճշմարտացի լուսաբանելու քրիստոնեության պատմության մեջ հռոմեական եկեղեցու առջև բացված այն լայն ու ապշեցուցիչ հնարավորությունը, որը վերջինիս թույլ պիտի տար իրականացնելու ինչպես Երուսաղեմը քրիստոնյաների ձեռքում պահելու, Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյաներին ֆիզիկական ոչնչացումից, գերությունից ու հավատափոխությունից փրկելու, այնպես էլ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու միջոցով մոնղոլական աշխարհի վրա իր ազդեցությունը տարածելու հրատապ ու միաժամանակ հեռատես քաղաքականությունը, ապա միանգամից տեսանելի կդառնա «Իմաստության բանալի պատմավեպի» ոչ միայն թեմատիկայի ընտրությունը գրողի համար, այլև հենց բուն ակցիայի ուղղվածությունը:

Իսկ վերջինս կենտրոնացած է չորս կերպարների՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի, մոնղոլ զորավար Կիտբուղայի, Ուրբանոս IV պապի և քրիստոնեական Սիրիայի ու Երուսաղեմի թագավորության կործանիչ՝ Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի ճակատագրերի ու կատարած գործերի շուրջ:

Հեթումյան այդ ժամանակաշրջանում, մասնավորապես, 1240-ական թվականների երկրորդ կեսին, երբ պապական Հռոմի ու Արևմտյան Եվրոպայի կողմից նախապատրաստվում էր խաչակրաց VII արշավանքը, Երուսաղեմի թագավորությունը, որ արդեն իսկ ապրում էր իր օրհասը, քանզի 1244-ին վերջնականապես կորցնելով Երուսաղեմը (որից հետո մայրաքաղաքի դերը ստանձնում է Աքքան), դարձել էր մի փոքրիկ կղզի ծով մահմեդականության մեջ:

⁴⁷ Ռոնն Գրուսեն, Լևանտի կայսրությունը, Կենս. I. Տեր-Պևրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 341:

Եվ որպեսզի պարզ լինի, թե ինչո՞ւ խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ խաչակիրների կողմից արդեն իսկ զբաղված (1099 թ.) Երուսաղեմը կրկին մահմեդականներին է անցնում, և ինչո՞ւ հետագայում էլ պապական հզոր կուրիան չի կարողանում այն իր ձեռքում պահել, որպեսզի պարզ լինի, թե մինչև հեթոմայան ժամանակաշրջանում ձեռնարկված VII արշավանքը, Կիլիկյան Հայաստանը որպես պետություն իրենից ինչ էր ներկայացնում և ինչո՞ւ էր գրգռում բյուզանդացիների, սելջուկ թուրքերի, արաբների, եգիպտացիների ու եվրոպացի խաչակիրների ախորժակը, որպեսզի հասկանալի լինի նաև թե XIII դարակեսի կրոնաքաղաքական իրադրությունն ու պատերազմական գործողությունները ինչի՞ հետևանք էին, ինչի՞ էին հանգեցրել, և ի՞նչն էր Հեթոմ թագավորին ստիպում ձեռնարկելու դիվանագիտական-քաղաքական վերը նշված քայլերը, պատմական մի կարճառոտ էքսկուրս կատարենք, որպեսզի, նախ, խնդրո առարկա պատմավեպը քննարկելիս, ստիպված չլինենք անհրաժեշտ էքսկուրսներով բուն նյութից անընդմեջ շեղվել, քանզի այս դեպքում անչափ կարևոր է նաև հասկանալ խաչակրաց արշավանքների սկսման ու պարտությունների բուն պատճառներն ու ընթացքը, և ապա, որպեսզի ընթերցողը ստիպված չլինի այդ ամենին ծանոթանալու համար անընդմեջ դիմել պատմագիտական օտարագիր տարբեր աղբյուրների ու աշխատությունների:

Նկատի ունենալով, որ Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը ստեղծվում է խաչակրաց առաջին արշավանքից առաջ՝ 1080 թվականին, պատմական համառոտ, բայց բուն էությունը վեր հանող անդրադարձը անմիջապես սկսենք վերջինիցս և հիշենք, որ այն ստեղծվում է պատմական Կիլիկիայի տարածքում, ուր նշված ժամանակաշրջանում հայությունն արդեն բավական մեծ թիվ էր կազմում: Ճիշտ է, մ. թ. ա. մոտ 85 թվականին, երբ Հայոց թագավոր Տիգրան II-ը Սիրիայի, Փյունիկիայի, Կոմագենի հետ միասին Հռոմեական կայսրությունից նվաճում է նաև Կիլիկիան, որոնք, թեև ոչ երկարատև, բայց և այնպես մտնելով Տիգրան II-ի Հայկական հզոր պետության մեջ, հայաբնակ են դառնում, սակայն հայության բուն հոսքը Կիլիկիա հիմնականում սկսվում է մ.թ. VI, VII-IX դարերում, և առավել մեծություններ՝ XI դարում: Բավական է ասել, որ 405 թ. Հովհաննես Ոսկեբերանը աքսորված լինելով Կիլիկիա, հանդիպում

է հայ բազմահոծ բնակչության ու հայ իշխանների, որոնք արդեն իսկ ունեին իրենց եկեղեցին ու հոգևորականությունը: X դարում հայությունը Կիլիկիայում այնքան է ստվարանում, որ Հայոց կաթողիկոս Խաչիկ Ա. Արչարունին նոր եպիսկոպոսություններ է ստեղծում: Եվ սակայն, հայության բուն հոսքը Կիլիկիա հիմնականում սկսվում է XI դարում, երբ Բյուզանդիայի հայաստանի քաղաքականության հետևանքով հայերին իրենց բնօրրանից նախ բռնի վերաբնակեցնում են կայսրության փոքրասիական սահմանային նահանգներ՝ մահաբազան Արևելքի դեմ հուսալի պատվար ստեղծելու, և ապա, հայերին քաղկեդոնականությունը պարտադրելու, դավանափոխելու միջոցով՝ Հայաստանը ջլատելու, ինքնուրույնությունից զրկելու և իրենց կայսրության մեջ ներառելու համար:

Նշված XI դարում հայության բռնագաղթը ուժեղանում է այն իսկ պատճառով, որ զորեղացած Բյուզանդիան թուլացնելով արաբական համակարգը Եփրատի և Տավրոսի տարածաշրջանում, ոչ միայն գրավում է Միջագետքը, Անտիոքը, Փոկը, ավերում է Բուլղարական թագավորությունը, այլև բռնագաղթելով Վասպուրականի (1022), Անիի (1045), Կարսի (1065), Արծրունիների ու Բագրատունիների հայկական թագավորությունները⁴⁸ (որին ավելանում է Հայաստան կատարած սելջուկների արշավանքը XI դ. երկրորդ կեսին), տեղահանում է հայությանը, որի բազմահոծ ալիքը թագավորական ու իշխանական տների ու գինվորական ուժի հետ միասին բնավորվում են Կապադովկիայում և Փոքր Ասիայում իրենց շնորհված կալվածքներերում, ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի տարբեր շրջաններում:

Եվ երբ 1071 թ. Մանազկերտի մոտ սելջուկ թուրքերի դեմ մղած ճակատամարտում Բյուզանդիան պարտություն կրելով, իր դիրքերը թուլացնում է Արևելքում, Կիլիկիայի հայ իշխանները պատերազմելով ինչպես բյուզանդացիների, այնպես էլ սելջուկների դեմ, ոչ միայն փոքր իշխանություններ են ստեղծում՝ իրենց տիրություններում ընդգրկելով Մելիտենեն, Մարաշը, Եղեսիան, Անտիոքը, Հռոմկլան, այլև 1080-ին Կիլիկիայում ստեղծում են Կիլիկիայի Հայկական մեծ իշխանապետություն, որը և, տարածքային կորուստների ու ձեռք-

⁴⁸ Տևս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, стр. 48; փնս նաև՝ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, հ. 5, 1979, էջ 406-408:

բերումների փոփոխական հաջողություններով գոյատևելով, 1198-ից Լևոն Բ Մեծագործի (մահ. է 1219 թ.) թագադրությամբ՝ դառնում է թագավորություն: Կիլիկիայի Հայոց իշխան Ռուբեն Ա-ն (1025-1095 թթ.), որը Բագրատունիների ու Արծրունիների ազգականն էր, և նշված իշխանապետության, ինչպես նաև՝ 1080-1226 թթ. իշխող Ռուբինյան դինաստիայի հիմնադիրն էր, ինչպես Գրուսեն է գրում՝ թե՛ փաստացի, թե՛ իրավական առումով «հիմնադրում է Նոր Հայաստանը, ... Առ ի չգոյե Տիգրանների և Բագրատունիների հին թագավորությունների, հայկական ցեղն այստեղ պետք է գտներ իր երկրորդ հայրենիքը»⁴⁹:

Ու թեև, բյուզանդացիների, սելջուկների, խաչակիրների ու արաբների դեմ մղվող պատերազմները շարունակվում են Կիլիկիո Հայոց թագավորության ամբողջ գոյության ընթացքում, սակայն վերջինիս հիմնադրումից դեռ մեկ հարյուրամյակ էլ չի անցնում, երբ Կիլիկիայի Հայոց այդ անկախ պետությունն իր 40.000 քառ. կմ. տարածքով ու մեկ միլ. բնակչությամբ տնտեսական, մշակութային բնագավառների զարգացմամբ այնպիսի հզոր ու ծաղկուն երկիր է դառնում, որ գերկարևոր դեր է խաղում ամբողջ տարածաշրջանի թե՛ քաղաքական ու տնտեսական և թե՛ մշակութային կյանքում: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ 30 մարզերից բաղկացած, 25 նավահանգիստներ ունեցող (որոնցից խոշորագույնը Այսան էր), հարյուրից ավելի ամրոցներով ու դղյակներով, Սիս, Տարսոն, Կոռիկոս, Մամեստիս, Անարզաբա ռազմավարական ու առևտրական խոշոր նշանակություն ունեցող քաղաքներով Կիլիկյան Հայաստանը մի կողմից Միջերկրական ծովով կապվում էր Արևմտյան Եվրոպայի, Եգիպտոսի ու Եթովպիայի հետ, էգեյան և Սև ծովերով՝ Արևելյան Եվրոպայի ու Ղրիմի հետ, իսկ մյուս կողմից Մեծ Հայաստանը, Ասորիքն ու Միջագետքը այն կապում էին Պարսկաստանին ու Պարսկական ծովախորշին, ապա առավել քան հասկանալի կլինի աշխարհագրական այդպիսի բարենպաստ դիրք ու ռազմավարական խոշոր նշանակություն ունեցող երկրի հանդեպ ունեցած՝ վերահիշյալ երկրների ախորժակը:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ աշխարհաքաղաքական նման դիրք ունեցող Կիլիկյան Հայաստանը գտնվելով ռազմավարական մի

⁴⁹ Ռոնն Գրուսեն, Լևանտի կայսրությունը, փն՝ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 335:

քանի ուղղութիւններով ձգվող ճանապարհների խաչմերուկում, որով թե՛ մահմեդականները և թե՛ խաչակիրները պատերազմների ու արշավանքների ժամանակ տեղաշարժվում էին Արևմուտքից Արևելք, և՛ հակառակը, պայմանավորում է և հայկական այդ պետութայան մասնակցութիւնը XI-XIV դդ. միջազգային կարևորագույն իրադարձութիւններին⁵⁰:

Ինչ վերաբերում է խաչակրաց արշավանքներին, որոնց կազմակերպման բուն էութիւնը հասկանալու համար անհրաժեշտ է մեզ հետաքրքրող դարաշրջանից կրկին ետ նահանջել մի ամբողջ 100-150 տարի, նշենք, որ դեռևս XI դ. երկրորդ կեսին մինչև սելջուկ թուրքերի ներխուժումը (1063-1072) Հայաստան (որի տարածքի զգալի մասն արդեն իսկ Բյուզանդիայի տիրապետութայան տակ էր), Արևմտյան Եվրոպայում կրոնաքաղաքական, սոցիալ-հասարակական այնպիսի որոշակի խմորումներ են տեղի ունենում, որոնք և պայմանավորում են պատմութայան հետագա ընթացքը:

Նախ, չպետք է մոռանալ, որ Եվրոպայում քրիստոնեութիւնը լայնատարած ու հիմնավորապես հաղթանակում է միայն XI դարում: Չպետք է մոռանալ նաև, որ Ֆեոդալական կարգերի զարգացմամբ պայմանավորված՝ խորանում էր տվյալ երկրի ֆեոդալների անջատականութիւնը, և որ եվրոպացիները՝ իրար դեմ մղվող անընդմեջ պատերազմները ոչ միայն քայքայում էին պետութիւնների հիմքերը և աղքատացնում ու բարոյագրկում մարդկանց, այլև հեղինակազրկում էին Կաթոլիկ եկեղեցուն: Մինչդեռ, միջնադարյան եկեղեցին միայն կրոնական ինստիտուտ չէր, այն կատարում էր նաև խնամակալի այն բոլոր ֆունկցիաները, որոնք սովորաբար չէին հետաքրքրում միջնադարյան պետութիւններին: Այսինքն, մի կողմից այն հովանավորում էր թույլ, անզեն ու չքավոր մարդկանց, մյուս կողմից՝ մշակույթի ու գիտութայան գործիչներին: Բայց եկեղեցին ևս կապված լինելով ժամանակակից կյանքին, չէր կարող վերջինիս արտահայտիչը չլինել. պայքարելով հանդերձ ուժի կիրառման դեմ, ինքն էր դիմում ուժի, հանդես գալով հարստանալու մոլուցքի դեմ, ոչ միայն չէր հրաժարվում հարստութիւնից, այլև չէր խորշում հանուն հարստացման՝ արշավանքներ կազմակերպելուց: Խոսքն այստեղ ինչպես արևմտյան (հռոմեական), այնպես էլ արևելյան (բյուզանդական) եկեղեցու մասին է, որոնք երկար հա-

⁵⁰ Г. Г. Микаелян, նշված աշխատությունը, էջ 48:

կամարտությունից ու իրար հերձվածի մեջ մեղադրելուց հետո, թեև 1054-ին տարբաժանվում են, սակայն անընդմեջ միավորման ճգտելով, ոչնչի առջև չէին կանգնում հակառակ կողմի թե՛ տարածքները զավթելու և թե՛ եկեղեցին իրեն ենթարկելու համար: Եվ եթե մինչև XI դարակեսը Հռոմն էր ենթարկվում Բյուզանդիային, քանզի վերջինս Բարսեղ II Բուղարասպանի կայսերականության շրջանից սկսած իր իշխանությունը ամրապնդելով Իտալիայի հարավում, գրավելով Բուլղարիան ու Խորվաթիան, անկախությունից զրկելով Հայաստանն ու Վրաստանը, որպես զորեղ կայսրություն իր կամքն էր թելադրում այդ ամբողջ տարածաշրջանին, ապա նույն դարի 60-70-ական թվականներին իրադրությունը լիովին փոխվում է:

Ամրապնդելով կայսրության արևմտյան սահմանները, բյուզանդական կայսրերի, հատկապես Բարսեղ II-ի վարած քաղաքականությունը տալիս է իր ոչ ցանկալի այն արդյունքը, որ անպաշտպան ու բաց են մնում Բյուզանդիայի արևելյան սահմանները: Այսինքն, մահմեդականության դեմն առնող Հայաստանի փոխարեն, որը, փաստորեն, պաշտպանական ամրոց էր վերջինիս համար, Բյուզանդիան այժմ արդեն, երբ ջլատել էր հայոց ուժն, ու հայ բնակչությունը տեղահանել, ստիպված էր ինքն իսկ պաշտպանել իր կայսրության սահմանները: Ամեն դեպքում, դեպի Արևմուտք շարժվող թուրքմեն-սելջուկների առաջին զոհը Փոքր Ասիայում Հայաստանն է դառնում: Պատահական չէ, ուրեմն, որ Բյուզանդիայի կայսր Ալեքսիոս Կոմնենոսը ռազմական օգնություն է խնդրում Ուրբանոս II պապից, որն էլ հենց համարվում է առաջին խաչակրաց արշավանքի թվացյալ, բայց ոչ հիմնական զորապատճառը:

Ինչ խոսք, խաչակրաց արշավանքները դատարկ տեղը չեն սկսվում. դրանք ունեին իրենց խորը պատճառները: Ճիշտ է, XIX դարի որոշ պատմաբաններ միամտորեն պնդում էին, թե խաչակրաց արշավանքները ծնունդ են առել գաղափարական հողի վրա, այսինքն, կրոնական զգացմունքներով առաջնորդվող արևմտաեվրոպական ժողովուրդների անկեղծ ցանկության և «կիսալուսնի» դեմ՝ «խաչի» պայքարի անհրաժեշտության պայմանավորվածությունամբ, սակայն, իրականում Երուսաղեմն ու Պաղեստինի մյուս Սուրբ վայրերը և հատկապես Սուրբ Գերեզմանը մահմեդականներից վերանվաճելու վճռի հիմքերը առավել լայն ու խորը հարթություն վրա էին դրված:

Նախ ասենք, որ Խաչակրաց արշավանքների հիմքերի հիմքը պետք է որոնել XI դարի 60-ական թվականներում, երբ Արևմուտքում սկսված տնտեսական տեղաշարժերի ու սոցիալական հակասությունների հետևանքով Ֆեոդալական դասը սկսում էր նոր հողեր բռնագավթել, իսկ ասպետությունն էլ չկարողանալով կեցության իր ծախսերը հոգալ, ավազակություն ու թալանի ուղին էր բռնել: Խնդիրը նրանումն է, որ XI դարում Արևմտյան Եվրոպայի բնակչությունը սկսում է կտրուկ աճել մասսայական բնույթ կրող փոխադարձ արշավանքների պատճառով, որի հետևանքով էլ խիստ մեծանում է սովի ու հպիդեմիաների սպառնալիքը: Իրավիճակը ողբերգական է դառնում հատկապես դարավերջին, երբ Արևմտյան Եվրոպայում սկսված ավազակային ահապահող հարձակումները աղքատության գիրկն են նետում ոչ միայն ասպետությունը, այլև քաղաքային ու գյուղական բնակչությունը:

Խաղաղության կոչեր հնչեցնող Կաթոլիկ եկեղեցին, որը Ֆեոդալական խոշոր հողատեր լինելով, այդ իսկ կարգերի հենարանն էր, մի կողմից բռնագավթման այդ շարժումը պատեհ միջոց համարելով, մյուս կողմից էլ իր հեղինակության բարձրացման և աշխարհիկ ու հոգևոր բարձր դասին այդ ավերիչ փոթորիկից հեռու պահելու նպատակով, այն ուղղում է երկրից դուրս: Այս առումով, առավել քան ճշմարիտ էր XVIII դարի ճանաչված գործիչ ու փիլիսոփա Պոլ Գուլբախը, երբ գրում էր, թե՝ «խաչակրաց արշավանքները՝ այդ սուրբ արշավանքները կազմակերպվելով պապերի հրամանով, նպատակ էին հետապնդում Եվրոպան ազատել հավատացյալ այն բազում սրիկաներից, որոնք իրենց հայրենիքում կատարած հանցագործությունների համար երկնքից ներում ստանալու նպատակով, քաջաբար այլ երկրներ էին գնում՝ նորերը գործելու»⁵¹: Հենց այդ սրիկաներից կազմավորված ավազակային առաջին արշավանքները, որոնք ընդունված է անվանել «խաչակրաց արշավանքներից առաջ սկսված խաչակրաց արշավանքներ», ուղղվում են դեպի Իսպանիա ու Հարավային Ֆրանսիա: Եվ որպեսզի Ֆրանսիացի ասպետ-խաչակիրների ռազմակրոնական ոգին բորբոքի, պապական կուրիան Ալեքսանդր II պապի (1061-1073 թթ.) գլխավորությամբ Իսպանիայի մավրերի՝ մահմեդական արաբների դեմ ուղղված արշավանքն արդեն իսկ համարելով «Սուրբ պատերազմ», հայտարարում է, որ

⁵¹ Տնւ Մ. Ա. Заборов, Крестовосцы на Востоке, М., 1980, стр.9.

մեղքերի թողություն կտա բոլոր նրանց, ովքեր կգոհվեն հանուն խաչի: Նույն, XII դարում Գրիգորի VII պապը (1073-1085 թթ.), որպեսզի ֆրանսիացիներին նոր արշավանքով ոգևորի, թույլ է տալիս նրանց քրիստոնեական զենքի միջոցով տիրել «անհավատներից» բռնագավթված հողերին, բայց միայն այն պայմանով, եթե վերջիններս գրավված տարածքներում ճանաչեն Հռոմի հովվապետությունը: Ուրբանոս II պապն (1088-1099 թթ.) ավելին է անում, հայտարարելով, թե՛ ովքեր ուզում են ազատվել մեղքերից ու արժանանալ հավիտենական կյանքի, կարող են գինվորագրվել Աստծո բանակին: Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, պարզվում է, որ «անհավատներ» էին նաև Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդները, քանի որ խաչակիրների առաջին մեծ ուժը պապականությունն ուղղում է Բյուզանդիայի դեմ: Միով բանիվ, ձգտելով հսկողության տակ պահել XI դարում Արևմուտքի ծայրամասերում բռնկված ավազակային պատերազմները, Հռոմեական եկեղեցին իր հովանու տակ է վերցնում նաև քիչ ավելի ուշ Եվրոպայից (Ֆրանսիա, Անգլիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա, Գերմանիա, Հունգարիա) դեպի Երուսաղեմ սկսված ուխտավորական շարժումը՝ ամեն միջոց գործադրելով դրան կրոնական ուղղվածություն տալու համար:

Ուխտավորական այդ շարժումներից էլ հենց ծնունդ են առնում, կամ ճիշտ կլինի ասել՝ դրանք վերածվում են խաչակրաց, սկզբում՝ ժողովրդական, ապա և կանոնավոր բանակներ ունեցող արշավանքների: Փաստորեն, եվրոպացի հարյուր հազարավոր ուխտավորների շարժը դեպի Մերձավոր Արևելք թեթևացնում է պապականության առջև ծագած խնդրի լուծումը՝ գտնելու այն բանաձևը, որը միայն կարող էր ընդհանուր հայտարարի բերել խոշոր ավատատերերի ու սեփականությունից զուրկ ռազմատենչ ասպետների հակասական ձգտումներն ու գործողությունները: Նկատի ունենանք, որ այդ շրջանում, հատկապես Գրիգորի VII պապի կառավարման օրոք, պապականությունը ուխտավորների մեծ շարժմանը հովանի կանգնելով ու դրանով իսկ ձգտելով բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը, սկսում է հետևողականորեն իրականացնել ոչ միայն քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների, այլև աշխարհիկ տիրակալների գլուխն անցնելու քաղաքական իր քայլերը: Այսինքն, Հռոմի Կաթոլիկ եկեղեցու թեոկրատիկ ծրագրի մեջ էր մտնում ոչ միայն Երուսաղեմը վերանվաճելու, այլև արևելյան՝ Հույն-ուղղափառ և Հայ առա-

քելական եկեղեցիները ինքնուրույնությունից զրկելու և Մայր եկեղեցու գիրկը «վերադարձնելու», ինչպես նաև հերձված համարվող քրիստոնյա բոլոր դավանանքները լատինականի հետ միավորելու, դեռևս հեթանոս ժողովուրդներին կաթոլիկացնելու, և այդ ամենով իսկ՝ կայսրերին, թագավորներին ու բարձր հոգևորականությունը Հռոմի գերակայությունը ենթարկելու չբողարկված իր ծրագրերը: Մի խոսքով, կուրիայի գերնպատակը գերիշխանությունից ձեռք բերումն ու եկեղեցու Ֆինանսա-տնտեսական իրավիճակի բարելավումն ու հարստացումն էր, իր հեղինակության բարձրացումն էր:

Ճիշտ է, երկար ժամանակ Սրբազան կայսրության հետ Գրիգորի VII-ի ունեցած հակամարտությունը շեղում է կուրիայի ուշագրությունը Բյուզանդիայից, սակայն, 1080-ին, երբ Ռոբերտ Գվիսկարը նորմանդական իր զորքով ներխուժում է Բյուզանդիայի իտալական տարածքները, պապն օրհնում է այդ պատերազմն ու դեռ պահանջում, որ Հարավային Իտալիայի կաթոլիկ կղերականությունը ասպետությունը կոչ անի մասնակցելու իտալական նորմանդների առաջնորդ Գվիսկարի արշավանքին, բոլորին անխտիր խոստանալով մեղքերի թողություն:

1081-ին էլ հենց, երբ նորմանդները ներխուժում են Բալկանյան թերակղզի, Գրիգորի VII-ը շնորհավորում է նրանց հաղթանակի համար: Այս ակցիաներն էլ հենց դառնում են Արևելքը ռազմական ուժի օգնությամբ նվաճելու նրա մեծ ծրագրի իրականացման մեկնարկային կետերից մեկը միայն, որը և սելջուկների⁵² արշավանքների ժամանակ որոշակիություն է ձեռք բերում: Այսինքն, իրենց մեծ նպատակի որոշակի ու հստակ ծրագիրը, որը և ամենատարբեր կոչերով ներկայացվում է հանրությունը՝ արևելյան քրիստոնյաներին սելջուկյան արշավանքներից, և Երուսաղեմն ու Սուրբ Գերեզմանը եզրիպտացի մահմեդականներից ազատագրելու գերխնդիրն էր: Իսկ ծրագիրն այդ իրականացումն են Գրիգորի VII-ի հաջորդները՝ իրար փոխարինող տասնմեկ պապերը, սկսած Ուրբանոս II-ից (1088-1099) մինչև Գրիգորի X-ը (1271-1276):

⁵² Սելջուկները, նույն իրենք թուրքմենները պարկանում էին թուրք օգուզների ցեղախմբին, որոնք X դարում միավորվելով սելջուկների (Սելջուկ անունը կրող առաջնորդի անվամբ) դինասարիայում, որպես բոչվոր ցեղ ապրում էին Միջին Ասիայում՝ դիվանների հարևանությամբ: Տեղաշարժվելով դեպի Արևմուտք ու բռնազավթելով Փոքր Ասիայի որոշ տարածքներ, 1077-ին Անապոլիայում սրեղծում են Ռոմի (Իկոնիայի) սուլթանությունը (Նիկիա, այնուհետ՝ Իկոնիա մայրաքաղաքով) գոյարկելով մինչև 1307 թ.:

Պապական կուրիայի նախաձեռնություններով Արևմուտքը առաջին խաչակրաց արշավանքը սկսում է 1096 թ. այն բանից հետո, երբ սելջուկները 1063-1072 թվականներին գրավում են Փոքր Ասիան (Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հարուստ գավառները ևս): Ի դեպ, թեև սելջուկների արշավանքներն են դառնում խաչակրությունը սկսելու հիմնական պատրվակը, սակայն, առաջին արշավանքից շատ ավելի վաղ՝ սելջուկներն արդեն իսկ թուրքացրել էին իրենց առաջխաղացումը: Ամեն դեպքում, խաչակիր զորքերը Ֆրանսիացի, լոթարինգացի և նորմանդացի կոմսերի հրամանատարությամբ 1096-1097 թթ. մտնում են Կոստանդնուպոլիս: Ժողովրդական խաչակրության հետևողությամբ (որոնք, արևելյան Եվրոպայով մուտք գործելով Փոքր Ասիա, Նիկիայի մոտակայքում ջախջախվել էին սելջուկ թուրքերի կողմից), խաչակրաց բանակներն անցնում են նույն երթուղով, և մինչև Կոստանդնուպոլիս հասնելը ոչ միայն վերջիններիս նման կոտորում են գերմանական քաղաքների հրեա բնակչությանը, այլև կոշտ բախումների մեջ են մտնում հունգարական բանակների և բյուզանդական սահմանային կայսրոսների հետ: 1097-ին ծանր բանակցություններից հետո նրանք պայմանագիր են կնքում Բյուզանդիայի Ալեքսիոս I կայսեր (1048-1118 թթ.) հետ, որը Արևմուտքից օգնություն խնդրելով, հասկացրել էր նրանց, որ եթե իրեն չօգնեն, սելջուկները կհայտնվեն Հռոմում: Խաչակիրներն այնուհետ խորանում են Փոքր Ասիայում և գրավում Սելջուկյան սուլթանության մայրաքաղաք Նիկիան, ապա, քանի որ ճանապարհն արդեն ազատ էր, տարբեր ուղղություններով շարժվելով, պաշարում ու գրավում են Անտիոքը, իսկ Եդեսիան ու Կիլիկիան էլ հայերի օգնությամբ են մաքրում սելջուկ թուրքերից:

Ուշագրավ է, որ առաջին արշավանքի սկիզբն արդեն բավական խոստուն էր այն առումով, որ անթաքույց ի հայտ է բերում Հռոմի նպատակների բուն էությունը: Այս դեպքում հատկապես նկատի ունենք խաչակիրների բավական ցցուն պահվածքը առաջին արշավանքի հենց սկզբում, որը նրանց համար բնութագրական էր և հաջորդ արշավանքների ժամանակ: Բավական է ասել, որ նշված 1097 թ. սեպտեմբերին Բալդուին Բուլոյնացու (1099-ին Երուսաղեմի խաչակրաց պետության հիմնադիր Ֆրանսիացի Գոդֆրուա Բուլոյնացու եղբոր) և Տանկրեդի (Իտալիայի նորմանդների խաչակրաց խմբի հրամանատար Բոհեմունդ I-ի քեռորդու) զորքերը հայերի օգ-

նությամբ սելջուկներից գրավելով Մարաշը, իսկ 1098-ին՝ Եղեսիան, մտնում են Կիլիկյան Հայաստան ու Տարսոնի համար արդեն իրար դեմ են պատերազմում, իսկ Բոհեմունդն ու Ռայմունդ Սենթֆիլցի կոմսն էլ միմյանց դեմ պատերազմում են Անտիոքը ձեռք բերելու համար: Այդ հանգամանքն արդեն իսկ բավարար է հասկանալու համար, որ խաչակիրների բուն նպատակը միայն Երուսաղեմի ազատագրումը չէր, և ոչ էլ ըստ Բյուզանդիայի կայսեր հետ ունեցած պայմանավորվածության՝ գրավված քաղաքները վերջինիս վերադարձնելու մտադրությունը, այլ՝ Կիլիկիո Հայկական թագավորության տարածքում Փրանկյան մի առանձին պետության ստեղծումը: Ռընե Գրուսեն իրավացի էր, գրելով, թե՝ «Տեղի Հայ տարրի մեջ հայտնաբերելով մի ամուր քրիստոնյա ենթաշերտ, նրանք երազում էին այդտեղ կառուցել Փրանկների մի առանձին պետություն: Բայց Բալդուինի և Տանկրեդի մրցակցությունն իրականում խափանում է այդ մտադրության իրականացումը: Ոչ մի Փրանկ իշխանություն ի վերջո չի կազմավորվում այս երկրում»⁵³: Ավելին, Բոհեմունդը լիովին բավարարվելով հարուստ Անտիոքով, Երուսաղեմի ազատագրման ծրագիրն արդեն իսկ դուրս է մղում իր հետաքրքրության շրջանակներից: Եվ եթե հետևելու լինենք արշավանքների հետագա ընթացքին, ապա կտեսնենք, որ խաչակիրների համար բացարձակապես նշանակություն չի ունեցել այն հանգամանքը, թե իրենք քրիստոնյա երկրում ե՞ն հայտնվել, թե՞՝ մահմեդական. կարևորը նրանց համար կալվածքներ, քաղաքներ, բերդեր գրավելն ու նոր հողերում տնավորվելն ու իշխանություն ձեռք բերելն էր: Իսկ ինչ վերաբերում է խաչակիր ասպետների այն զորքերին, որոնց չի հաջողվում մեծ ավար, հարստություն, քաղաքներ ու գավառներ ձեռք բերել, ապա այդ ամենին հետամուտ՝ Ասորիքի հյուսիսային տարածքով (ներկայիս՝ Լիբանանի) նրանք շարժվում են դեպի Երուսաղեմ, որը, հյուսիսային Սիրիայի հետ միասին 1098-ի օգոստոսին Ֆաթիմյան Եգիպտոսը նվաճել էր սելջուկներից: Ահռելի կորուստներով խաչակիրներն այն գրավում են 1099-ի ամռանը, որտեղ և սկսվում է խոշոր չափերի հասնող թալանն ու մի քանի տասնյակ հազար մահմեդական արաբների, ինչպես նաև՝ հրեաների (որոնք Սիրիայում ու Պաղեստինում փոքրաքանակ էին) սպանդը, «ինչը

⁵³ Ռոնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 207:

Թերևս քրիստոնեական մոլեռանդության ամենասահմակեցուցիչ դրվագն էր ողջ պատմության ընթացքում»⁵⁴: Եվ քանի որ քաղաքի գրավված ժամանակ աչքի է ընկնում ներքին Լոթարինգիայի կոմս Գոդֆրոա Բուլոյնացին, բարոնների կամքով նա էլ հենց Երուսաղեմի տիրակալ է հռչակվում: Նրա մահից հետո (1100), Սուրբ Երկրի առաջին օծյալ խաչակիր թագավոր է հռչակվում վերջինիս եղբայրը՝ Եդեսիայի կոմս Բալդուին II -ը (1118-1131):

Ու թեև, Երուսաղեմի գրավումը խաչակրաց արշավանքների ծրագրի նպատակակետն էր, սակայն առաջին արշավանքը դրանով չի ավարտվում: Եվ քանի որ պաղեստինյան ծովեզերյա բոլոր նավահանգիստները պատկանում էին եգիպտացիներին, ապա խաչակիրները ամրացնելով հանդերձ Յաֆան, գրավում են նավահանգստային առևտրափոխանակման այնպիսի խոշոր կենտրոն-քաղաքներ, ինչպիսիք էին Ասկալոնը, Հայֆան, Արսուֆը, Կեսարիան (1101 թ.), Աքքան (Սեն-ժան դ'Աքքը-1104 թ.), Տրիպոլին (1109 թ.), Սիդոնը (1110 թ.), ապա և՛ Բեյրութը (1110 թ.), Տիրը (1124 թ.):

Բռնագրավված տարածքներում էլ հենց ստեղծվում են խաչակիրների հինգ պետությունները, երկուսը՝ Փոքր Ասիայում, երկուսը՝ Մերձավոր Արևելքում, և մեկը՝ Կիպրոսում: Այն է՝ 1098-ին Եդեսիայում ստեղծվում է խաչակիրների առաջին պետությունը՝ Եդեսիայի կոմսությունը, որը ոչ այնքան լատինական էր, որքան՝ ֆրանկո-հայկական: Նույն թվականին ստեղծվում է նաև Անտիոքի պրինցիպատը կամ իշխանապետությունը, որը «հազվագյուտ տարածքային միավոր էր անգամ Եվրոպայում»⁵⁵, 1099-ին՝ Պաղեստինում՝ Երուսաղեմի թագավորությունը (որն իր մեջ ներառում էր Եփրատի վերին հոսանքներով ձգվող տարածքները, Արևմտյան Սիրիան, Պաղեստինը, Հորդանանի մի մասը, Սինայան թերակղզին), իսկ 1109-ին՝ Տրիպոլիի կոմսությունը: Կիպրոսի լատինական թագավորությունը խաչակիրների կողմից ստեղծվում է 1192 թ.: Երրորդ արշավանքի ժամանակ (1189-1192) Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը (1189-1199 թթ.) հույներից գրավում է Կիպրոսը (1191 թ.), և 100.000 բյուզանդով վաճառում է Երուսաղեմի թագավորության գահից արդեն զրկված Գի Լուսինյանին, որի մահից հետո (1194) թագավոր է հռչակվում եղբայրը՝ Ամորի Լուսինյանը,

⁵⁴ Լ. Տեր-Պեպրոսյան, նշված ժողովածուն, ներածություն, էջ 34:

⁵⁵ Մանրամասն րենս անդ, էջ 54-55:

որը ոչ միայն ամուր, կենսունակ ու ամենաերկարակյաց պետությունն է հիմնադրում, այլև դառնում է Կիլիկիո Հայոց թագավորութայան հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատողը, և դա ավանդույթ են դարձնում նրա ժառանգները՝ Հուգո I-ը և հասկապես Հենրի I-ը կամ Մեծը⁵⁶ ու նրա հետնորդները:

Եվ մինչ կսկսվեին սելջուկների միավորումն ու արշավանքները խաչակրաց պետությունների դեմ, այդտեղ արդեն «տնավորված» ու նոր թրծված խաչակիր ֆեոդալներն ընդօրինակելով Ֆրանսիայի քաղաքական-հասարակական կառուցվածքը, ֆեոդալական նոր պետություններ են կառուցում, որոնք և որպես այդպիսիք, անընդմեջ հակամարտության մեջ էին գտնվում ինչպես միմյանց, այնպես էլ սյուզերեն պետության՝ Երուսաղեմի թագավորության հետ: Իրենց անկախ համարելով, այդ կոմսությունները միմյանց հետ կապված չէին ոչ միայն դաշնագրային պայմանագրերով, այլև՝ տնտեսական ներքին կապերով, քանզի, վերջինիս առումով, Արևմտյան Եվրոպայի հետ տարվող արտաքին ամբողջ առևտուրը զիջել էին իրենց քաղաքների բնակչության 1/3 մասը կազմող և արտոնյալ իրավունքներից օգտվող ու խաչակիր սենյորներին չենթարկվող վենետիկցի, ճենովացի ու պիզացի իրար ախոյան վաճառականներին: Արդյունքում՝ խաչակիր ֆեոդալների ներգրավմամբ, եվրոպացի ու իտալացի շահամուլ ու ծախու վաճառականների միջև հաճախ էին իսկական ու մեծ պատերազմներ սկսվում, որի ամենավառ էջը XIII դարակեսին Աքքայում տեղի ունեցած պատերազմն էր (զոհվում է 20 հազար մարդ) և որն, ի դեպ, ինչպես ստորև կտեսնենք, Դոբրաչինսկին նկարագրում է իր «Իմաստության բանալի» պատմավեպում:

Եվ քանի որ կղերական ու աշխարհիկ խաչակիրների համար առաջնայինը նյութականն էր, և կրոնական նպատակներն ուղղակի ուղեկցող առիթ էին դիտարկվում, ապա այն պատճառները, որոնք ծնում են առաջին արշավանքը, շարունակական են դառնում նաև XII-XIII դարերի բոլոր արշավանքների համար: Իսկ նոր արշավանքներ սկսելու համար արտաքին առիթներն առավել քան շատ էին. առաջին հերթին հարկավոր էր Արևելքում նվաճված հողերը պահպանել, քանզի մի կողմից Միջերկրականի արևելյան ծովեզերին ցրված խաչակիր պետությունները իրավական առումով անկախ

⁵⁶ Տնն անդ, էջ 113-118:

լինելով միմյանցից, ունենալով սեփական դրամը, օրենսդրություններ, դատական համակարգն ու եկեղեցական կառույցը⁵⁷, ինչպես ասացինք, միայն մակերեսային շփումներ ունեին, իսկ ֆեոդալներն էլ հակամարտության մեջ գտնվելով, անվերջ գզվուտոցի մեջ էին (հողերը, ավարը, հավաքված հարկերը իրար մեջ բաժանելու պատճառով), մյուս կողմից՝ Երուսաղեմի թագավորությանը հարավից (ինչպես ծովից, այնպես էլ ցամաքից) անվերջ սպառնում էր Եգիպտոսը, իսկ սիրիական անապատների կողմից էլ՝ աստիճանաբար միավորվող սելջուկները:

Խաչակրաց առաջին արշավանքից, մասնավորապես, Երուսաղեմի վերագրավումից հետո կես դար էլ չէր անցել, երբ 1144-ին սելջուկները ուժեղ հարված հասցնելով խաչակիրներին, գրավում են Եդեսիան: Եվգենի III պապը 1146-ին հայտարարում է խաչակրաց երկրորդ արշավանք, որը 1149-ին խայտառակ պարտություն է կրում⁵⁸: Երուսաղեմի համար մղվող պայքարը եգիպտացիների ու խաչակիրների միջև, մինչև 1170 թվականը ապահովում է վերջիններիս հաղթանակը, սակայն, 1187 թ. Եգիպտոսի Այուբյան հարստության հզոր սուլթանն ու մեծ զորավար Սալահեդդինը (Սալահադ-Դին Յուսուֆ Իբն-Այուբ), որն արդեն միավորել էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը, Հաթիմում ջարդում է խաչակիրների 20 հազարանոց զորքը, գերեվարում առաջնորդներին ու թագավոր Գի Լուսինյանին, մի շարք քաղաքների հետ միասին գրավում է նաև Երուսաղեմը: Սակայն, ի տարբերություն խաչակիրների, որոնք տասնամյակներ շարունակ քաղաքներ գրավելիս ոչնչացնում էին մահամեղականներին ու հրեաներին, Սալահեդդինը խնայում է քրիստոնյաների կյանքը: Երուսաղեմի անկման լուրը այնպես է ցնցում Հռոմին, որ Ուրբանոս III պապը հանկարծամահ է լինում, իսկ նրա հաջորդները՝ Գրիգորի VIII-ը, ապա և՛ Կղեմենտիոս III-ը Երուսաղեմը կրկին վերագրավելու հարցն են բարձրացնում ու 1188-ին հայտարարում խաչակրաց երրորդ արշավանք:

⁵⁷ Երուսաղեմի թագավորությունում սրեղծվում են հինգ արքեպիսկոպոսություններ, ինը եպիսկոպոսություններ և բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ, որոնք հողային մեծ փարածքներ են ձևոք բերում: Եկեղեցականները մեծ եկամուտներ էին ստանում նաև բերքից ու անասնապահությունից հարկեր հավաքելով, որը Արևելքին անձանոթ էր, այսինքն, խաչակիրների նորամուծությունն էր:

⁵⁸ Ըստ ավստրիացի պատմաբան Ռ. Ռերիխի՝ միայն Գերմանիան այդ արշավանքում կորցնում է մեկ միլիոն մարդ: Տե՛ս **М. А. Заборов**, Папство и крестовые походы, стр. 126:

Ու թեև, այս արշավանքը (1189-1192 թթ.) գլխավորում էին այնպիսի թրծված զորավարներ, ինչպիսիք էին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսը (Շիկամորուսը)⁵⁹, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ II Օգյուստը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ I Առյուծասիրտը, սակայն այդ ևս երկրորդ արշավանքի նման ամենախայտառակ պարտությունն է կրում: Սակայն, այն հանգամանքը որ 1191-ին նրանք, այնուամենայնիվ, կարողանում են գրավել Աքքան, իսկ մինչ այդ էլ՝ Տյուրոսն էին պահել իրենց ձեռքում, խաչակրաց պետությունները գոյատևում են ևս հարյուր տարի: Ինչպես արդեն ասվեց, հենց այս շրջանում է խաչակիրներին հաջողվում գրավել, իսկ ավելի ճիշտ, գնել Կիպրոս կղզին ու այդտեղ հիմնադրել Ֆրանսիական Լուսինյան տոհմի իշխանությունը, ինչպես նաև ակամա կանխել Եգիպտոսի սուլթանի ծրագրած արշավանքը Կիլիկյան Հայաստան:

Ընդ որում, իրադարձությունների այդպիսի ընթացքից շնորհապարտ Լևոն Բ Մեծագործ իշխանապետը քաղաքական իր դիրքերի ամրապնդման նպատակով բանակցելով գերմանական թագավոր, 1152-ից «Հռոմեական Սրբազան կայսրություն» կայսր Ֆրիդրիխ I Բարբարոսի (Շիկամորուսի, 1125-1190 թթ.) հետ, նրան օգնություն է խոստանում, իսկ վերջինս պատրաստակամություն է հայտնում նրան թագադրել ու Հայոց թագավոր ճանաչել: Բայց կայսեր մահվան պատճառով այդ գործը ստանձնում է նրա որդին՝ Հենրի VI (1190-1197 թթ.) կայսրը: Վերջինիս հանձնարարությունը՝ 1198 թ. հունվարի 6-ի Սուրբ Ծննդյան օրը, Սրբազան կայսրության, ինչպես նաև Բյուզանդիայի Ալեքսիոս III Անգելոս կայսեր, Հռոմի պապի, Բաղդադի խալիֆաթի և մի շարք երկրների բարձրաստիճան հոգևորականների, իշխանների մասնակցությունը Հայոց Զ Ապիրատ կաթողիկոսը (1194-1203 թթ.) հայկական ծեսով, իսկ պապի ներկայացուցիչը՝ լատին ծեսով Լևոն Բ Մեծագործ (Բազմահաղթ, Բարեպաշտ) գահակալ իշխանապետին Տարսոսի Սբ. Սոփիա մայր տաճարում միաժամանակ օծում են «Թագաւոր ամենայն Հայոց և նահանգին Կիլիկիէացոց, և Իսաււրիոյ»⁶⁰: Իսկ դա արդեն ոչ միայն

⁵⁹ Ֆրիդրիխ Բարբարոսը (Շիկամորուսը) Սիրիայում գերն անցնելիս խեղդվում է, և գերմանացիները երդարձի ճանապարհն են բռնում, անգլիացիներն էլ ամբողջ արշավանքի ընթացքում ֆրանսիացիների հանդեպ թշնամանք փրածելով նրանց հետ ընդհարումների մեջ էին, ուստի Ֆիլիպ Օգյուստը Ֆրանսիա է վերադառնում, իսկ Ռիչարդ Առյուծասիրտն էլ Սալահեդդինի հետ բանակցելով իր երկրի ուխտավորների ու վաճառականների համար Երուսաղեմ այցելելու երեք փարվա թույլտվություն է ստանում:

⁶⁰ Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, հ. 5, 1979, էջ 409:

քաղաքական մեծագույն իրադարձությունն էր, Հայոց աշխարհում կործանված թագավորության վերականգնում, այլև՝ այդ և այլ երկրների միջամտությունը չեզոքացնելու հնարավորություն, քանզի թագադրումը տեղի էր ունեցել աշխարհի երկու հզոր կայսրերի ու Հռոմի պապի բարեհաճ ցանկությունը ու օրհնությունը:

Եվ մինչ Հայոց նորընծա, բայց և բազմափորձ թագավորն իր ճկուն դիվանագիտությամբ քրիստոնյա մի շարք երկրների հետ խնամիական կապեր հաստատելով, շարունակում էր միջազգային իր հեղինակությունն ամրապնդել, պապականությունն իր անգիջում քաղաքականությամբ չէր հաշտվում Լեվանտի ավեզերի⁶¹ եկամտաբեր առևտրի հսկողության կորստի հետ, քանզի դա ոչ միայն տնտեսական կորուստ էր, այլև մեծ հարված էր նրա հեղինակությանը: Հենց դա էր պատճառը, որ իրադարձությունների նման ընթացքից դժգոհ պապականությունը հնչեցնում է չորրորդ արշավանքի կոչը, որի իրագործումը 1202-1204 թվականներին բավական ցցուն էր հայտ է բերում Կաթոլիկ եկեղեցու և եվրոպացի տիրակալների ու Ֆեոդալների իրական այն ձգտումները, որոնք և հիմնականում կազմում էին խաչակրաց արշավանքների գլխավոր զսպանակը:

Այսինքն, քրիստոնեական հավատի փրկության դրոշը պարզած խաչակիր զորքերը եգիպտացիների դեմ պատերազմելու, և Երուսաղեմը փրկելու փոխարեն, հայտնվում են Կոստանդնուպոլսում, քանզի Իննոկենտիոս III-ը նախորդ պապերի նման այդ արշավանքը ընկալում էր որպես երկակի հաջողության հասնելու միջոց՝ ինչպես Երուսաղեմը, այնպես էլ Կոստանդնուպոլիսը կրոնաքաղաքական ու տնտեսական առումներով Հռոմի գերիշխանությունը ենթարկելու համար:

1204-ին խաչակիրների երեսուն հազարանոց զորքը գրավում է հարյուր հազար բնակչություն ունեցող Կոստանդնուպոլիսը, և ինչպես ամենուր, թալանի է ենթարկում այդ չքնաղ ու հարուստ քաղաքը, վերջինիս քրիստոնյա բնակչությանն ու նույնիսկ՝ եկեղեցիներն ու վանքերը: Պապը, որի կարծիքով հունական եկեղեցու հպատակեցումն արդեն իսկ սարերի ետևում չէր, կոչ է անում շարունակել պատերազմը Երուսաղեմի ազատագրման համար և

⁶¹ Արևելամիջերկրածովային երկրների փարածքը, որն այսօր հայրնի է Մերձավոր Արևելք անվանմամբ, միջնադարյան Արևմուտքում «Լևանտ» էին անվանում:

նախապես մեղքերի թողություն տալով խաչակիրներին Կոստանդնուպոլսում գործած մեծ ու փոքր չարագործությունների համար, հայտարարում է, թե՛ հույների կայսրությունը «Աստծո արդար դատաստանով անցավ լատինականներին»⁶², և որ՝ «Կոստանդնուպոլսի թալանը երկնային վրեժն էր այն բանի համար, որ բյուզանդացիները հեռացել էին իսկական հավատից»⁶³: Հենց այս չորրորդ արշավանքի արդյունքում էլ ստեղծվում է Կոստանդնուպոլսի լատին կայսրությունը: Իսկ որ Հռոմի, և ընդհանրապես ամբողջ Արևմուտքի վերաբերմունքը արևելյան քրիստոնյաների նկատմամբ ի սկզբանե բացասական էր, լավագույնս վկայում է Ուրբանոս II պապին ուղղված՝ առաջին արշավանքի առաջնորդների նամակը, որում նրանք խորհուրդ հարցնելով, թե ինչպես վարվեն վերջիններիս հետ, գրում են. «Մենք հաղթեցինք թուրքերին ու հեթանոսներին, բայց չկարողացանք պարտության մատնել հերետիկոսներին՝ հույներին ու հայերին, ասորիներին ու հակոբիկներին»⁶⁴:

Իրականում, Իննոկենտիոս III-ը (1198-1216 թթ.), թեև նորաստեղծ Լատինական կայսրության խաչակիրներին անընդմեջ հիշեցնում էր, թե հարկ է Երուսաղեմի ազատագրման մասին մտածել, սակայն, ինչպես նրան, այնպես էլ վերջիններիս այդ խնդիրն այնքան էլ չէր մտահոգում, քանզի պապի ու պապականության մտքերն այդ պահին պտտվում էին արևելաքրիստոնեական եկեղեցին, այդ թվում նաև՝ Հայ առաքելականը կաթոլիկականի հետ միավորելու շուրջ (ընդ որում, Կիլիկյան Հայաստանը Հռոմի համար նույնպես մեծ գանձ էր), իսկ խաչակիրներն էլ բավարարվելով գրավված հողերով ու հարստությամբ, նոր պատերազմների մեջ մխրճվելու ոչ մի ցանկություն չունեին: Եվ այդուամենայնիվ, Իննոկենտիոս III-ը հաջորդ՝ հինգերորդ խաչակրաց արշավանքը նշանակում է 1217 թ., իսկ մինչ այդ, գերմանացի, դեռևս վայրենի ասպետներին, արշավանքի է հրահրում՝ սլավոնների, լիտվիների, էստերի, պրուսների անջատ ցեղերին կաթոլիկացնելու կոչով:

Մինչև Եգիպտոս նպատակաուղղված V խաչակրաց արշավանքը (1217-1221 թթ.), նույն 1217 թվականին իր խաչակիր զորքի հետ

⁶² Խաչակիրները Բյուզանդիայում սրեղծում են մի նոր պեպոթյուն՝ Լապինական կայսրությունը, որին իրենք անվանում էին «Ռոմանիա» կամ «Նոր Հոմ»:

⁶³ М. А. Заборов, Папство и крестовые походы, стр. 186.

⁶⁴ Տևս I. Տեր-Պևարոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 135:

Սուրբ Երկիր է ժամանում Հունգարիայի թագավոր Անդրաշ II-ը (1205-1235 թթ.), սակայն, անհաջող արշավանքից ձեռնունայն՝ Կիլիկյան Հայաստանով (որտեղ որդուն նշանում է Լևոն Բ-ի դստեր՝ Զաբելի հետ) վերադառնում է Եվրոպա: V արշավանքը, որի համար խոշոր գումարներ են ծախսվում, նույնպես անհաջողություն է մատնվում, քանզի Սիրիայում արդեն բնավորված խաչակիրների հաջորդ սերունդը, որ ավելի քան 20 տարի խաղաղ առևտուր էր անում Եգիպտոսի հետ, ոչ մի շահագրգռվածություն չի ցուցաբերում վերջինիս հետ պատերազմի մեջ ներքաշվել, և որի համար խոշոր գումարներ են ծախսվում, նույնպես անհաջողություն է մատնվում: Եվրոպայից ժամանած նոր խաչակիրները Երուսաղեմի՝ 1210-1225 թթ. թագավոր Հովհաննես Բրիենացու գլխավորությամբ (որը 1214-ին ամուսնացել էր Լևոն Բ-ի դստեր՝ Ստեֆանիի հետ), երկու տարի անգործ նստում են Աքքայում, ու թեև 1219թ. նրանց հաջողվում է գրավել եգիպտական նավահանգստային Դամիատ քաղաքը (որը Եգիպտոս տանող ճանապարհի բանալին էր), սակայն 1221-ին ստորացուցիչ պայմաններով կորցնելով մեծ գոհաբերությունների գնով ձեռք բերված այդ քաղաքը, Եվրոպա են վերադառնում:

Նկատենք, որ XIII դ. ընթացքում ձեռնարկված բոլոր արշավանքների մեջ VI, VII և VIII արշավանքներն են, որ մյուսներից տարբերվում են իրենց որոշ առանձնահատկություններով: VI արշավանքն, օրինակ, այն յուրատիպությունն ուներ որ գերմանական թագավոր Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆենը, 1225 թ. ամուսնանալով Հովհաննես Բրիենացու տասնչորսամյա դստեր՝ Իզաբելի հետ, ստանում է Երուսաղեմի թագը կրելու իրավունքը, և դրանով իսկ՝ VI արշավանքը գլխավորելու իրավունքը: Սակայն, 1229թ. Ֆրիդրիխ II-ը Գրիգորի IX պապից գաղտնի պայմանագիր է կնքում Եգիպտոսի սուլթան ալ-Մելիք ալ-Բամիլի (1218-1238 թթ.) հետ, և ետ ստանալով Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը, Նազարեթը, Տորոնը, Սիդոնի շրջակա տարածքները, նաև տաս տարվա զինադադար է կնքում, բայց այդ ամենի դիմաց պարտավորվում է զորավիգ լինել սուլթանին՝ բոլոր թշնամիների (բնականաբար, նաև քրիստոնյաների) դեմ ուղղված պատերազմներում: Զայրացած պապը վերջինիս համարելով քրիստոնեական հավատի թշնամի՝ եկեղեցուց նրան բանադրում է, սակայն 1230-ին, երբ վերջինիցս բուն Իտալիայում պարտություն է կրում, ստիպված բանադրանքից նրան արձակում է, ու հաստա-

տուժ նրա կնքած պայմանագիրը մահամեղականների հետ: Եվ սակայն, Երուսաղեմը «խաղաղ գրավելու» վեցերորդ արշավանքի արդյունքը կարճատև է լինում⁶⁵: 1239 թ., երբ լրանում է Երուսաղեմը Ֆրիդրիխ II-ին հանձնելու պայմանագրային տասը տարին, և երբ Թագավորության բարոնները համախմբվելով, դեռևս 1233-ին էին պարտության մատնել իրենց քաղաքները գրաված կայսերականներին, պապական դեմագոգիան իր հանդգնությունամբ անթաքույց է դառնում: Գրիգորի IX պապը (1227-1241 թթ.) հայտարարում է, որ «Սուրբ պատերազմի» նպատակն այլևս Երուսաղեմը չէ, այլ՝ Լատինական կայսրությանն օգնության հասնելն է: Խաչակիրների մի մասը Թագավոր Տիբո Նավարացու առաջնորդությամբ, այդուամենայնիվ, 1239-ի աշնանը մտնում է Սիրիա ու դաշինք կնքում վերջինիս հետ, սակայն Ասկալոնի մոտակայքում ջախջախվում է եգիպտացիների կողմից: Անպատրաստ խաչակիրների մուտքը Սիրիա, Իհարկե, Եգիպտոսի օգտին էր, քանզի 1244-ին սուլթանն իր տասը հազարանոց հեծելազորով Գագայի մոտ ջախջախում է Ֆրանկոսիրիական զորքերին ու մուտք գործում Երուսաղեմ: Երուսաղեմը կրկին, բայց այս անգամ արդեն հիմնավորապես է անցնում մահամեղականներին, իսկ Երուսաղեմի Թագավորությունն էլ Աքքային ստանձնել տալով մայրաքաղաքի դերը, ամփոփվում է Բեյրութ-Յաֆա ծովեզերյա տարածքում:

Պապականությունը կրկին խառնվում է իրար և խաչակրաց նոր արշավանք է հայտարարում, սակայն, ինչպես մեր խնդրո առարկա յոթերորդ՝ Ֆրանկյան պետությունների ճակատագրի համար բախտորոշ արշավանքը, այնպես էլ վերջին՝ VIII, ըստ էության արդեն ոչ մի դեր չխաղացող, և կես ճանապարհին ընդհատված արշավանքը նույնպես անհաջողությամբ են ավարտվում՝ պապականության վարած շահագրիտական, անհեռատես ու անզիջում քաղաքականության հետևանքով:

*

* *

Նկատի ունենալով, որ Յան Դոբրաչինսկու պատմավեպում ներկայացված են XIII դ. 50-60-ական թվականների պատմաքաղաքական պրոցեսներն իրենց մեջ ներառած իրադարձություններով, առ-

⁶⁵ Տն՝ Մ. А. Заборов, Папство и крестовые походы, стр. 215.

կա պրոբլեմներով ու պատերազմական գործողություններով, առավել քան անհրաժեշտ ենք համարում մինչև պատմավեպի բուռն դեպքերի մեջ մխրճվելը, նույնպես հպանցիկ, բայց բովանդակալից անդրադառնալ ոչ միայն վերջիններիս, այլ նաև 1240-1260-ական թվականների Արևելք-Մեծ Մոնղոլիա և Կիլիկյան Հայաստան-Մեծ Մոնղոլիա փոխհարաբերություններին, և, մասնավորապես, մոնղոլական արշավանքների շարունակական ընթացքին, քանզի Հեթում Ա թագավորի 40-60-ական թվականների քաղաքական-դիվանագիտական ձեռնարկումները պայմանավորված էին հենց մոնղոլների հետ դաշնակցելու անհրաժեշտությունը, իսկ այդ ձեռնարկումների անհաջողություններն էլ՝ պապականության խոշոր սխալներով և Լյուդովիկոս IX-ի կողմից թույլ տրված ոչ պակաս անշրջահայաց քաղաքականությունը:

Այսպես, ուրեմն, 1241-ին, երբ վախճանվում է Գրիգորի IX պապը և 1243-ին պապ է ընտրվում ճենովացի Իննոկենտիոս IV-ը (1243-1254 թթ.), շարունակվում էին գերլարված հարաբերությունները պապականության և Ֆրիդրիխ II-ի միջև՝ քանզի վերջինս Լոմբարդիայում մեծ հաղթանակ տանելով, ոչ միայն պատրաստվում էր պաշարել Հռոմը, այլև չէր հրաժարվում Ապինենյան ամբողջ թերակղզին գրավելու նպատակից: Ֆրիդրիխ II-ից սարսափած պապը 1245-ին փախչում է Լիոն, ուր հրավիրելով 13-րդ վեհաժողովը, եվրոպացիներին խաչակրաց յոթերորդ արշավանքի է կոչում, թվարկելով իրենց համար ամենակիզիչ հետևյալ հինգ խնդիրները. Երուսաղեմի կորուստը և Երուսաղեմի թագավորությունում տիրող քաղաքացիական պատերազմների իրավիճակը, Լատինական կայսրության ողբերգական վիճակն ու մոնղոլական արշավանքի խնդիրը, հոգևորականության բարոյազրկման խնդիրը, և Ֆրիդրիխ II-ի հակաքրիստոնեական գործողությունները:

Ուշագրավն այն է, որ պապին վերոհիշյալ խնդիրներից առավել հուզում էր Ֆրիդրիխ կայսեր հիմնախնդիրը, ուստի պապը նրան ոչ միայն նոր բանադրանքի է ենթարկում, այլև խաչակրաց նոր արշավանքը հայտարարում է նաև ամբողջ Հոհենշտաուֆների տոհմի դեմ: Ընդ որում, Երուսաղեմի փրկության նպատակով հավաքվող ահռելի գումարները⁶⁶, որոնց մի մասը, ինչպես միշտ,

⁶⁶ Միայն Ֆրանսիայի հոգևորականությունը սպիպված է լինում մեկ միլիոն լիվր ներդնել. Անգլիան, որպես խաչակրաց քուրթ, ամեն փարի մոմուս էր 60 հազար մարկ:

յուրացվում էր, պապականությունը տրամադրում է կայսեր և կայսրությունից դեմ մղվող պայքարին: Նկատի ունենանք, սակայն, որ անկախ նշված հանգամանքներից, խաչակրաց շարժումն արդեն իսկ սկսել էր անկում ապրել, քանզի Եվրոպայում մի կողմից գյուղացիության մոտ փախուստի ցանկությունը ծովից այն կողմ վերանում էր տվյալ երկրի պայմանների բարելավման ու նոր հիմնադրվող քաղաքներում աշխատանք գտնելու պատճառներով, մյուս կողմից էլ ասպետներին էին արդեն քիչ հետաքրքրում դեպի Արևելք կատարվող քայքայիչ ու մաշիչ արշավանքները, քանզի թագավորական իշխանությունների ամրապնդումը նրանց համար թագավորական զորքերում ծառայելու հնարավորություն էր ապահովում: Դրան ավելացնենք, որ Լիոնի վեհաժողովում ներկա Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս IX թագավորն ու բարոններն էլ անմիջապես են հրաժարվում արշավանքի մասնակցությունից, պատճառաբանելով, թե՛ խաչակիր քարոզիչների կողմից անվերջ խաբեություն են մատնվում⁶⁷: Այդ կարգի և այլ պատճառներով պայմանավորված նման վերաբերմունքն արդեն համընդհանուր էր նաև եվրոպական մյուս երկրների համար, մանավանդ, եթե հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ խաչակրաց արշավանքների անվերջ պարտությունները մեծ հիասթափություն, և հույսերի ու ոգևորության անկում էր առաջացրել հատկապես բարոնների ու ասպետության շրջաններում:

Եվ այդուամենայնիվ, 1248-ին Իննոկենտիոս IV պապին հաջողվում է հայտարարել յոթերորդ արշավանքի սկսման մասին: Միայն թե այս արշավանքը ևս (1248-1254) ոչ թե Երուսաղեմն անմիջականորեն ազատագրելուն էր հետամուտ, այլ կրկնելով հինգերորդ արշավանքի ուղղվածությունը, Եգիպտոսի գրավման նպատակ էր հետապնդում նաև այն պատճառով, որ Արևմուտքում, դեռևս Սալահզեդդինի ժամանակներից սկսած արդեն զիտակցում էին, որ Միջերկրականի հարավային ծովեզերի երկրները, մասնավորապես, Եգիպտոսն է պետք բռնակցել իրենց զավթած տարածաշրջանին: Եվ

Մահմեդական ժամանակագիրների զարմանքն է հարուցում ոսկե դրամների այն մեծ քանակը, որն իր հեղ յոթերորդ արշավանքին էր վերցրել Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ը: Տե՛ս **M. A. Заборов**, Крестоносцы на Востоке, стр. 282.

⁶⁷ Անգլիայի թագավոր Նևրի III-ի դիրքորոշումն, օրինակ, բացասական էր, քանի որ անգլիացի բարոնների հեղ ունեցած հարաբերությունները սաստիկ լարված էին: Իսպանիան Մերձավոր Արևելքին առնչվող գործերից իրեն հեռու էր պահում, քանզի սեփական խնդիրների մեջ էր խրված: Նորվեգիայի թագավոր Հոկոն V-ն էլ բավարարվում էր սին խոսքումներ փայով:

դա հասկանալի էր, քանզի նախ այդ դեպքում միայն կարելի կլինեին գրավել Երուսաղեմն ու ապահով լինել հարավային վտանգից, և բացի այդ, հարկ էր ամբողջականացնել իրենց ազդեցությունը Մերձավոր Արևելքի տնտեսական գոտու վրա:

Եվ այնուամենայնիվ, այդ արշավանքից նախապես հրաժարված Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ն (1226-1270 թթ.) էր, որ դառնում է այդ արշավանքի առաջնորդը: Վերջինիս ուղղվածությունը նա որոշում է Կիպրոսում իր երկարատև հանգրվանի ժամանակ, երբ ճնշվածացիներն ու մարսելցիները նրա խաչակիր զորքերի համար նավերով պարենի խոշոր պաշարներ էին կղզի տեղափոխում: Անշուշտ, Լյուդովիկոս IX-ը, որ Ֆրանսիայում հայտնի էր կենտրոնաձիգ վերափոխումների իր քաղաքականությունը, նույնպես նպատակ ուներ իր դիրքերն էլ ավելի ամրապնդել Միջերկրականի ծովեզերին, որի մեջ պետք է ընդգրկվեր նաև Եգիպտոսը, սակայն նրա հաշվարկներն իրենց չեն արդարացնում, քանզի ինչպես ինքը, այնպես էլ Իննոկենտիոս IV պապը ի սկզբանե զերազնահատելով սեփական ուժերը, ոչ միայն տանուլ են տալիս պատերազմը, այլև որքան էլ մեծ ջանքեր են գործադրում սարակինոսների առաջընթացը պատնեշելու նպատակով մոնղոլների հետ դաշինք հաստատել, այդուամենայնիվ, ինչպես ստորև կտեսնենք, չտիրապետելով նրանց հետ հարաբերվելու էտիկետին, գոռոզամիտ լինելով, և չունենալով նպատակաուղղված ծրագիր, որևէ հաջողություն չեն հասնում:

Իսկ նման դաշինքի կնքումն, իրոք, նրանց անհրաժեշտ էր, քանզի դա ոչ միայն պայմանավորված էր մոնղոլների հանդեպ եվրոպացի իշխանավորներին համակած սարսափի զգացողության ու դրան որպես հակակշիռ քայլ՝ վերջիններիս հետ խաղաղ հարաբերություններ ստեղծելու, մահմեդականության դեմ մղվող պատերազմներում նրանց հզոր ուժն օգտագործելու, այլև նրանց քրիստոնեացնելու նպատակով:

Բավական է ասել, որ սարսափն ու դրան ուղեկցող հետաքրքրությունը մոնղոլների հանդեպ եվրոպացիների մոտ մեծանում է այն բանից հետո, երբ 1205 թ. Չինգիզ խանն իր հանճարի շնորհիվ մոնղոլական ցեղերը մեկ պետության մեջ միավորելով, ստեղծում է Մեծ Մոնղոլիայի կայսրությունը⁶⁸, և ինչպես ինքը, այնպես էլ նրա

⁶⁸ Թյուրք քրոնոլոգական և մոնղոլական ցեղախմբերի մեջ մարտոդ նոմադները (որոնցից ամենաճանաչվածները նայմաններն էին), կիրգիզները, կերպիսները, մերկիսները,

մահից (1225) հետո Օգոտայ Մեծ խանը, զորավարներ Բաթու խանի (Չինգիզի թոռան), Սոբոտայի և Չարմաղանի առաջնորդությամբ մինչև XIII դ. 40-ական թվականները բռնազավթում ու իրենց իշխանությունն են ենթարկում Չինաստանը (Սոնգ և Կին պետությունները), Խորեզմի թագավորությունը (Բուխարայով ու Սամարղանդով), Պարսկաստանը, Ատրպատկանը, Վրաստանը, Հայաստանի հարավարևելյան մարզերը (Անիով ու Կարսով), ալանները, չերքեզների ու ղփչաղների երկրները՝ Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմը, Ռուսիան, Բուլղարիան, Լեհաստանը, Հունգարիան, Սերբիան՝ Արևելյան ու Կենտրոնական Եվրոպայում:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ Իննոկենտիոս IV-ը Լիոնի վեհաժողովում բարձրացրած «հինգ վերքերի» շարքում թվարկելով մոնղոլական մեծ վտանգի խնդիրը, իր ծրագրային ոլորտն է ներառում նաև մոնղոլների քրիստոնեացման հարցը: Արևմուտքում դա համարում էին մոնղոլական մեծ վտանգի առջև առնելու, և իրենց ազդեցությունը Հեռավոր Արևելքում տարածելու ամենադյուրին ու տրամաբանական միջոցը: Իսկ դրա համար առաջին հերթին ազդակ էր հանդիսանում այն իրողությունը, որ իրենց արշավանքներով մահ ու ավեր սփռող մոնղոլները այլ կրոնների հանդեպ չափից դուրս հանդուրժողական էին, համակրում էին քրիստոնյաներին, և նրանց մեջ վաղուց ի վեր կային նեստորական-քրիստոնյաներ: Իսկ դա արդեն իսկ նշանակում է, որ իրենց հավատի մեջ ոչ մուսուլման դոկտրինաներին չատ ավելի դյուրին էր քրիստոնեացնել: Նկատի ունենանք, որ մոնղոլները բավական պարզունակ կրոն ունեին, որն արտահայտվում էր իրենց Աստծո՝ Կոկո Տենգրիի (Հավիտենական Երկնքի) հանդեպ ունեցած հավատով, ոգիներին փառաբանելու, ինչպես նաև շամաններին հնազանդություն ցուցաբերելու մեջ:

սալանգներ, թաթարներ և մոնղոլները, որոնք ապրում էին Կենտրոնական Ասիայում՝ Գոբի փափասարաններից դեպի հյուսիս և Կաշգարիայի ու արևմտյան Թուրքեստանի փարածքում, անվերջ պարերազմում էին միմյանց դեմ: Մոնղոլների խան Էչուգեյը (Չինգիզ խանի հայրը), որը կերպիների խան Տոգրիլի դաշնակիցն էր թաթարների դեմ մղվող պարերազմներում, 1179 թ. վերջիններիս կողմից թունավորվում է: Տեմուջինը (սալագա Չինգիզ խանը), որը Էչուգեյի սպագ որդին էր, հոր մահից հետո դառնալով մոնղոլ ցեղի խանը, Տոգրիլի հետ միասին 1198-ին արյունոտ վրեժ է լուծում մոնղոլների ամենատխնդիր թշնամի թաթարներից՝ ոչնչացնելով վերջիններիս: Տեմուջինի գորացող ուժի դեմ են դուրս գալիս վերը թվարկված ցեղերը, սակայն մոնղոլների խանը ազդեցիկ հաղթանակ է փանում բոլորի, այդ թվում նաև իր դաշնակցի՝ կերպիների հանդեպ, բոլոր այդ ցեղերին միավորում է, և 1206 թ. հայտարարելով մոնղոլ-թյուրք ցեղերի հավաք՝ «կուրլթայ», իրեն Մոնղոլիայի «կազան (խաների խան)» է հռչակում ու ընդունում Չինգիզ խան անունը:

Ապրելով իրենց իսկ կողմից հաղթված ժողովուրդների կողքին, մոնղոլները պատրաստ էին լայնացնել իրենց կրոնական կառուցվածքը՝ ընդունելով շատ ավելի զարգացած կրոններ: Իսկ դա իր հերթին նշանակում էր, որ մեծ հնարավորություններ էին բացվում քրիստոնեություն, բուդդայականության ու մահմեդականության առջև՝ մոնղոլների մեջ իրենց կրոնը տարածելու համար: Իննուկենտիոս IV պապն, ինչ խոսք, տեղյակ էր այդ ամենին⁶⁹, քանի որ, ինչպես Լեգնիցայում, այնպես էլ Հայաստանում ու Վրաստանում կռվող մոնղոլական զորքերում նեստորականների գերակայության մասին լուրերը նրան տեղ էին հասնում:

Քրիստոնեությունը Մեծ Մոնղոլիայում տարածելու, մոնղոլների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու ու դաշնակցելու նպատակով է, որ պապը նույնիսկ մինչև Լիոնի վեհաժողովն է իր պատվիրակին՝ Փրանցիսկյան միաբանության անդամ Զիովանի դը Պլանո Կարպինին Արևելք ուղարկում: Կարպինին, որը Լիոնից դուրս է գալիս 1245 թ. ապրիլի 16-ին և արևելյան Նվրոպայի տարածքով հասնում է Սարայ՝ Բաթու խանի ճամբար, նախ ընդունվում է վերջինիս կողմից, ապա, նոր միայն, ինչպես մոնղոլական արարողակարգն էր պահանջում՝ ուղարկվում է Կարակորում: 1246 թ. հուլիսին Կարակորում հասնելով, Կարպինին ոչ միայն ներկա է լինում կազանի (խաների խանի) կուրիլթային (ընտրությունը), այլև ընդունվում է նոր կազան ընտրված Գոլյուկ Մեծ խանի կողմից, որն, ինչպես պապի պատվիրակն է վկայում, չըջապատված էր նեստորականներով⁷⁰:

Քրիստոնյաների հանդեպ բարյացակամորեն տրամադրված Գոլյուկ Մեծ խանը (երրորդ կազանը Չինգիզ-խանից հետո) ստանալով պապի նամակը, որտեղ վերջինս խաների խանին առաջարկում էր քրիստոնեությունն ընդունել ու այլևս քրիստոնյաների վրա չհարձակվել, չանտեսելով հանդերձ քրիստոնեության ընդունման առա-

⁶⁹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, Szkice historyczne z X-XIVw., W-wa, 1968, str. 307.

⁷⁰ Մոնղոլները քրիստոնեությանը, մասնավորապես, նեստորականությանը ծանոթանում են դեռևս VII դարում, երբ Սելևկիայից նեստորական վանականների մի խումբ շարժվում է դեպի Արևելք, նպատակ հեղափոխելով կրոնափոխել թուրքեստանն ու Մոնղոլիան: Այդ առաքելության պրոյեկտ է դառնում երեք ցեղերի՝ նայմանների, կերախների և թյուրք-ժնգուրների կողմից նեստորականության ընդունումը: Եվ քանի որ XIII դարում, ինչպես արդեն ասվեց, վերջիններս հաղթվելով Չինգիզ խանի կողմից, ներառվում են Մեծ Մոնղոլիայի կազմում, և այդ ցեղերի կանայք բնությամբ փարվում են Չինգիզ խանի, նրա որդիների ու գորավարների յուրօրերը, ապա նեստորականությունն էլ, որով արդեն դասփարակվել էին կանայք, մուրք է գործում նաև Մեծ խանի արքունիք:

Ջարկը, կարգադրում է, որպեսզի Կարպինին իր հետ պապի մոտ տանի մոնղոլ ղեսպաններին, ինչ խոսք, բանակցությունների համար, և որ պապն ու քրիստոնյա իշխաններն էլ վերջիններս միջոցով իրեն հարգանքի տուրք մատուցեն: Կարպինին, որի ղեկավանադիտական կարողություններն ու քաղաքական հոտառությունը «մինուս» նշանով կարելի է գնահատել, Գուլուկ խանի առաջարկը մերժում է, հետագայում բացատրելով, թե՛ «մերժել եմ, որպեսզի նրանք տեսնելով մեր անհամերաշխությունը, ոգի չառնեն և մեզ վրա չարչավեն»⁷¹: Կարպինի այդ առաքելությունից սաստիկ դժգոհ Իննոկենտի IV պապը 1247 թ. նոր պատվիրակություն է ուղարկում Մոնղոլիա, քանզի այդ ընթացքում, մոնղոլներն ասպատակելով Ռուսիան, Բալկաններն ու Փոքր Ասիան, ոչ միայն հասել էին Հունգարիա ու Լեհաստան, այլև՝ Անատոլիա, ուստի Եվրոպայի համար շարունակում էին որպես մեծ ու սարսափելի սպառնալիք մնալ: Այս անգամ արդեն, Ասցելինի գլխավորությամբ պապը դոմինիկյանների մի խումբ է ուղարկում մոնղոլների մոտ, բայց նրանք Կարակորում չեն հասնում, և բավարարվում են Պարսկական իշխանությունն ուր նահանգապետ ու արևմտյան բանակի հրամանատար Բաջու (Բաջու) խանի հետ տեսակցելով, սակայն, վերջինս պապին նույն պատասխանն է ուղարկում, ինչ՝ Գուլուկ խանն էր տվել Կարպինին⁷²:

Ուշագրավ և անհրաժեշտ է իմանալ, որ դեռևս 1246 թվականին Հեթում Ա թագավորն իր ավագ եղբորը՝ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության Գունստամբլ (սպարապետ), քաղաքական գործիչ, իրավագետ ու ժամանակագիր Սմբատին հատուկ հանձնարարությամբ նույնպես ուղարկում է Կարակորում, որտեղ և նա, ինչպես և ասացինք, Կարպինին, ներկա է գտնվում Գուլուկ խանի կուրիլ-թային: Ետդարձի ճանապարհից՝ Սամարղանդից Սմբատ Գունդսաբլը 1248-ին նամակ է ուղարկում Կիպրոսի թագավոր Հենրի I Լուսինյանին⁷³, (որի կինը՝ Ստեֆանին, Ստեփանուհին կամ Էտինետոր Հեթում Ա-ի և Սմբատի քույրն էր), որտեղ և նկարագրում էր այն ամենը, ինչ տեսել էր Մոնղոլիայում ու Մեծ խանի արքունիքում (քրիստոնեական եկեղեցիներն ու պատերից կախված Հիսուսի կտավները): «Մենք հանդիպեցինք բազմաթիվ քրիստոնյաների,-

⁷¹ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, “Tygodnik powszechny”, № 275, 1950; Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 320.

⁷² Տնւ ւնդ, էջ 310:

⁷³ Տնւ ւնդ, էջ 320:

գրում է նա,- ցրված ու տարածված Արևելքի երկրներում, տեսանք նաև բազմաթիվ բարձր ու շքեղ եկեղեցիներ... Արևելքի քրիստոնյաները եկել էին թաթարների ներկայումս թագավորող խանի մոտ, որը նրանց ընդունել էր մեծ պատիվներով, ազատություններ էր շնորհել և ամենուրեք հայտարարել, որ ոչ ոք չհամարձակվի նեղություն տալ նրանց, լինի գործով, թե խոսքով»⁷⁴: Սմբատ Գունդատաբլի նամակի բովանդակությունը⁷⁵ Հենրի I-ը կամ Կիպրոսցին տեղյակ է պահում Լյուդովիկոս IX-ին, որը դեռևս 1244-ից երեք տարի անընդմեջ պատրաստվելով խաչակրաց VII արշավանքին, 1248-ին արդեն իսկ գտնվում էր խաչակրաց արշավանքների բազա հանդիսացող Կիպրոսում:

Ոգևորված Մեծ Մոնղոլիայում քրիստոնեական եկեղեցիների գոյությունը հաստատող տեղեկությունք, ինչպես նաև նոյոն Բայջուլի՝ քրիստոնեական հարցերի գծով կոմիսար էլջիգեյից ստացած նամակով (որը Կիպրոս էին հասցրել երկու նեստորականներ), Լյուդովիկոս IX-ը անմիջապես դեսպաններ է ուղարկում Մոնղոլիա՝ դոմինիկյան միաբանություն անդամ Անրի Լոնգյումեի գլխավորությամբ: Սակայն, մինչ նրանք ընդունվում են նոյոն Բայջուլի կողմից, և ապա նրա իսկ թուլյությունքամբ ճանապարհվում Կարակորում, Գոլյուկ Մեծ խանը վախճանվում է, և նրանց ընդունում է վերջինիս այրին՝ Օղուկ Կամիչը: Դեսպանների ժամանումն ընկալելով որպես Լյուդովիկոս IX-ի հնազանդության նշան, այրին ապսպրում է, որպեսզի Փրանսիայի թագավորին փոխանցեն, որ՝ համաձայն է ամեն տարի ընդունելու նրա դեսպաններին: Նման պատասխանից Լյուդովիկոսը զայրանում է, սակայն հույսը չի կորցնում, որ մոնղոլներն իրենց հետ, այնուամենայնիվ, կդաշնակցեն՝ ընդունելով հանդերձ եվրոպացիների գերազանցությունը:

Բայց մինչ այդ, Լյուդովիկոսը հաշտեցնում է Հեթում Ա-ին և Բոհեմոնդ V-ին, որոնց երկարատև թշնամանքը, ինչպես Ռ. Գրուսեն է գրում, միայն ջուր էր լցնում մահամեղականների ջրաղացին, և որն արդեն իսկ մեծ վնաս էր հասցրել քրիստոնեական երկու պետություններին էլ: Երիտասարդ Բոհեմոնդ Գեղեցիկ VI-ը իշխանապետության գահին նստելով ու հասկանալով իր հովանավորի՝

⁷⁴ Ռ-րնն Գ-րուսն, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 315:

⁷⁵ Տնւ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 310, Աղբյուրը՝ Recueil des Historiens des Gaules et de la France, t. XX, Paris, 1840.

Հեթում Ա-ի մտադրույթունը, ոչ միայն ամրապնդում է հարաբերությունները Հայոց արքայի հետ, այլև 1254-ին ամուսնանում է նրա դուստր Սիրելի հետ⁷⁶: Նույն այդ ժամանակ՝ 1249-ի գարնանը, Կիպրոսում Հենրի թագավորը Լյուդովիկոս IX-ի հետ միասին հյուրընկալում է Հեթում արքային, Անտիոքի իշխան Բոհեմոնդ VI Գեղեցիկին և Վիլհարդ Աքայացուն: Բայց թե ինչ բանակցություններ են վարում, ինչ պայմանավորվածություններ են ձեռք բերում նախապատերազմական այդ օրերին, կարելի է միայն կռահել: Հայտնի է միայն, որ 1249 թ. մայիսի 19-ին Լյուդովիկոսի գլխավորությամբ խաչակիրների 120 նավեր դուրս են գալիս Կիպրոսի Լիմասոլ նավահանգստից և ուղղություն են վերցնում դեպի Դամիատ՝ Կահիրեն գրավելու մտադրությամբ, սակայն ուժեղ փոթորկի պատճառով մի մասն է միայն տեղ հասնում: Եվ այդուամենայնիվ, Լյուդովիկոսը եգիպտացիների համար անսպասելիորեն հարձակվում է Դամիատի վրա ու քաղաքը գրավում: Սուլթան Այուբ Նաջմեդդին (1240-1249), որն այդ ժամանակ ծանր հիվանդ էր, Լյուդովիկոսին առաջարկում է Դամիատը փոխանակել Երուսաղեմով, սակայն ինքնավստահ ու անհեռատես Ֆրանսիացի թագավորը հրաժարվում է այդ առաջարկից, այնպես, ինչպես ժամանակին V արշավանքի առաջնորդներից մեկը՝ Պելագիոսն էր հրաժարվել Նաջմեդդինի հոր՝ սուլթան Ալ Մելիք ալ Քամիլի (1218-1238) նույն առաջարկից: Եվ դա չպետք է որ զարմանք հարուցի, քանզի, երբ մեր օրերի դիտակետով ենք նայում այդ ամենին, ապա առավել քան պարզորոշ ենք տեսնում, որ պապի ու Լյուդովիկոսի, և ընդհանրապես եվրոպացի տիրակալների քաղաքականության բուն նպատակը, որքան էլ նրանք ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, այդուամենայնիվ, ու փաստորեն, քրիստոնեության օրրանն ու Սուրբ Գերեզմանը ազատագրելը չէր միայն:

Մերժելով սուլթանի՝ քրիստոնեական աշխարհի համար այդ շահեկան, փաստորեն, խաչակրաց բոլոր արշավանքների բուն նպատակը համարվող առաջարկը, Լյուդովիկոսը IX-ը նշանակետ է վերցնում Կահիրեն, և 1250 թ. փետրվարին իր զորքը շարժում է դեպի Մանսուր: Քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած մարտում զոհվում է Ֆակիր ադ-Դինը, և եգիպտական բանակի զորավար է

⁷⁶ Ռոնն Գրուսե, Պապմություն խաչակրաց, Կեն Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 314:

դառնում մամլյուք ադ-Դին Բայբարսը⁷⁷, որը ոչ միայն խորտակում է նրանց նավերն ու սպանդի ենթարկում խաչակիրներին, այլև փակում է ճանապարհը նրանց համար մատակարարման բազա հանդիսացող Դամիատից: Սովամահուլթյան սպառնալիքի տակ մնացյալ խաչակիրները ծովով ու ցամաքով փախչում են, սակայն տասնյակ հազարավոր զինվորներ, հրամանատարուլթյունը, այդ թվում նաև Լյուդովիկոս IX-ը իր եղբայրների հետ միասին գերի են ընկնում: Ֆրանսիայի թագավորին ու ազնվական հրամանատարուլթյանը ազատ են արձակում Դամիատը հանձնելու և կես միլիոն բազենտ ահռելի փրկագին տալու պայմանով:

Գերեվարուլթյունից ազատվելով ու հանգրվանելով Աքքայում, Լյուդովիկոս IX-ը Ֆրանսիայում նոր արշավանքի զորակոչ է հայտարարում, սակայն Երուսաղեմի թագավորուլթյան խաչակիր բարոններն ու ասպետները հայտարարում են, թե իրենք նրան ոչնչով օգնել չեն կարող, թե իրենք իրենցը ժամանակին արդեն արել են և խորհուրդ են տալիս նրան Ֆրանսիա վերադառնալ: Ճիշտ է, Լյուդովիկոսը պարզորոշ տեսնում էր, թե եգիպտացիների կողմից ինչպիսի մեծ վտանգ է սպառնում անվերջ հարձակումների ենթարկվող և ներքին պառակտումներից ու տիրող քաոսից բզկտված Երուսաղեմի թագավորուլթյանը, սակայն չորս տարի թագավորուլթյունը կառավարելով Աքքայում ու ապարդյուն սպասելով եվրոպացի խաչակիրների ժամանմանը, նա մերժում է Տաճարական ուխտի ասպետների⁷⁸ միջնորդուլթյամբ Դամասկոսի սուլթանից ստացած

⁷⁷ Մամլյուքների հզոր հարսությունը (դինաստիան) սկսվում է Բայբարսից: Սուլթանական գվարդիայի համար սովորաբար մամլյուքներ էին ընտրվում («մամլյուք» արաբերեն նշանակում է «սպրով») թյուրք ցեղերի սպրովներից: Եգիպտոսում շարունակվող Այուբյանների ընդհանրական պայքերագրը 1250-ին ավարտվում է Այուբյան հարսության փաստաբանությամբ (և միայն Իլ-Սալեհ Իսմայիլն է շարունակում իշխել Սիրիայում), երբ ապստամբ մամլյուքների առաջնորդներից մեկը՝ Բայբարսը նախ սպանում է ալ-Նասիրից հետո իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած Թուրանշահ Մուազզամին, ապա նրան փոխարինող մամլյուք առաջնորդ Իլ-ադ Դինին, և ինքը նախ դառնում է եգիպտական բանակի աթաբեկ՝ գորավար, իսկ 1260-ին՝ Եգիպտոսի սուլթան: Այն էլ ասենք, որ Այուբյան հարսության հիմնադիրն է եղել Մայանեղդինի հայրը՝ Դվինում ծնված, ազգությամբ թուրք, գորավար Այուբ Իբն-Շադի Իբն Մարտան (մահացել է 1172 թ.):

⁷⁸ Խաչակիրների հինգ պետություններն ամրապնդելու նպատակով դեռևս 1118 թվականին, խաչակրաց առաջին արշավանքից թիչ անց, պապականության կողմից ստեղծվում են Տաճարականների և Հիվանդախնամների ուխտերը (օրդենները), որոնք, թեև, արվարձուսք նման էին կրոնական եղբայրություններին, քանզի ուխտ մտնելով, ասպետները կուսակրոնների նման պարտավորվում էին ընդհանր չկազմել, հարսության ձգվել, անպարտունց ենթարկվել իրենց առաջնորդներին, սակայն, ըստ էության, դրանք

առաջարկը՝ դաշինք կնքելու եզրիպտական մամլուլուքների դեմ:

Եվ եթե խաչակիրների լատինական կոմսուլթյուններն այդ տարիներին զերծ են մնում մամլուլուքների արշավանքից, ապա միայն այն պատճառով, որ 1256 թվականին Դամասկոսի Այուբյան սուլթանուլթյունը և Եզրիպտոսի մամլուլուքները դաշինք են կնքում Երուսաղեմի թագավորուլթյան հետ: Ինքը Լյուդովիկոս IX-ը սկզբունքորեն երբևիցե ցանկուլթյուն չի ունեցել դաշինք կնքել մահմեդականների հետ⁷⁹: Նա դաշնակցել է միայն Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր

բացարձակապես ռազմական փակ կառույցներ էին: Տաճարականներ (temple- ֆրանսերեն նշանակում է՝ տաճար) կոչվում էին այն պարճառով, որ նրանց նստավայրը սկզբնապես գտնվում էր Երուսաղեմի թագավորական պալատի այն մասում, որը կից էր Սր. Փրկչի տաճարին: Տաճարական ուխտի ասպետները, որ սկզբում կոչվում էին «աղքատ ասպետներ», կրում էին սպիտակ թիկնոցներ կարմիր խաչով, իսկ Տիվանդախանները՝ կարմիր թիկնոցներ սպիտակ խաչով, թիկնոցների փակ կրելով իրենց գներերը: Երկրորդ ուխտի այդ ասպետներն էլ «Տիվանդախանաճ» էին կոչվում այն պարճառով, որ սկզբնապես նրանք հավաքվում էին Երուսաղեմի Սր. Գերեզման եկեղեցու հարևանությամբ կառուցված Սր. Ղովիանի հիվանդանոցի մոտ (կոչվում էին նաև Ղովիանականներ, իոնականներ): Այդ երկու ուխտերի հիմնական նպատակը հարևան մահմեդական երկրների դեմ պայքարն ու խաչակիրների փարաճքների ընդլայնումն էր, ինչպես նաև՝ անհնազանդ փեղացիներին ուժով հնազանդեցնելը: Եվ քանի որ նրանք ամբողջությամբ պետք է նվիրվեին «քրիստոնեության պաշտպանության» գործին, Բնտկենտիս II պապը նրանց չսպից ավելի արքունություններ է շնորհում, ընդհուպ՝ իշխանություններին չենթարկվելը, հարկերից ազատվելը են: Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ նրանց կենսակերպը շատ հեռու է եղել վանական իդեալներից, իսկ պրակտիկ գործունեությունը՝ նրանց առջև դրված նպատակներից: Կարճ ժամանակում, նրանք ոչ միայն Արևելքում, այլև Արևմուտքում են դառնում մեծ կալվածքների ու առանձնատների փեր: Տաճարականներն, օրինակ, 1191 թ. Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասրտից 100 հազար ոսկե բեզանտով գնում են նույնիսկ Կիպրոս կղզին, կառուցում են իրենց փոխադրական, առևտրական, ապա նաև ռազմական նավատորմիդը, որոնց միջոցով խոշոր գործարքներ էին կատարում: Տոմի պապերը հաճույքով օգտվում էին Տաճարականների ֆինանսական ճանաչություններից: Նշված երկու ուխտերն էլ ստեղծելով իրենց նյութական խոշոր բազան, այնպիսի ամուր դիրք են գրավում խաչակիր պետություններում, որ իրենց ռազմական գործունեությունը փեղակայում են ինչպես Երուսաղեմի թագավորության, այնպես էլ Լատինական կոմսությունների բոլոր քաղաքներում: Նույնիսկ Լևոն Բ թագավորն է Կիլիկյան Հայաստանում նրանց փարաճքներ ու կալվածքներ փրամադրում, հույս փաճելով, թե նրանք կօգնեն սարակիտների դեմ մղվող պայքարազմներում: Սակայն, խաչակրաց պետությունների այդ ամենակազմակերպված ուժը հանդիսացող ուխտերը, որ իրենց ազատության, ընչաքաղցության պարճառով ոչ միայն իրար հետ, այլև աշխարհիկ ու հոգևորական ֆեոդալների հետ են անվերջ հակամարտում, իսկ XIII դ. երկրորդ կեսին էլ դուրս են գալիս պապական ենթակայությունից, առավել են նպաստում այդ պետությունների քաղաքական կյանքի խաթարմանը:

⁷⁹ Նման դաշինքի անհուսալիության հավաստիքը Լյուդովիկոս IX-ի համար, թերևս, 1244 թ. իրադարճություններն էին, երբ խաչակիրները կորցնում են Երուսաղեմը: Այսինքն, XIII դ. 40-ականների սկզբներին, երբ Եզրիպտոսում իր իշխանությունն էր ամրապնդում Այուբ Նաջմեդդինը, իսկ Դամասկոսում՝ Աս-Սալիհ Իսմայիլը, ֆրանկները դաշինք

Հեթում Ա-ի և Կիպրոսի թագավոր Հենրի I-ի հետ, և, ինչպես արդեն ասացինք, մեծ ջանքեր է գործադրել Հայոց արքային հաշտեցնելու Անտիոքի իշխանապետ Բոհեմոնդ V-ի հետ, դրանով իսկ հիմնավորապես վերջ դնելով քրիստոնյա Հայոց պետություն և նշյալ իշխանապետություն թշնամանքին⁸⁰: Սակայն, ցավոք, նա ոչ միայն անխուհեմ է գտնվում Դամիատը Երուսաղեմով փոխանակելու խնդրում, այլև քիչ ավելի ուշ, երբ Հեթում Ա-ն մոնղոլների հետ միասին պատերազմում էր արաբների ու եգիպտացիների դեմ, զորավիգ չի լինում Հայոց արքային, թեև իր կառավարման բոլոր տարիներին նա նույնպես ձգտում էր դաշինք կնքել մոնղոլների հետ՝ մահմեդականների լայնածավալ արշավանքները կասեցնելու համար:

Ուշագրավն էլ հենց այն է, որ Երուսաղեմի ճակատագրով մտահոգ, ինչպես նաև Միջերկրականի արևելյան ափեզերին իր դիրքերը ամրապնդելուն հետամուտ Լյուդովիկոսը IX-ը դեռևս հույսեր կապելով մոնղոլների օգնության հետ, կրկին պատվիրակություն է ուղարկում Մոնղոլիա: Այս անգամ Ֆրանցիսկյան միաբանությունից որպես դեսպաններ նա ուղարկում է հոլանդացի Վիլհելմ Ռուբրոուկին և կրեմենոցի Բարթոլոմեոսին, որոնք 1253 թ. հուլիսին ընդունվում են Բաթուխանի կողմից, և մոնղոլական արքունի արարողակարգի համաձայն՝ թույլտվություն ստանում մեկնելու Կարակորում՝ Մեծ խանի արքունիք: 1254 թ. հունվարի 4-ին Մանգու Մեծ խանը ընդունում է Ռուբրոուկին, և նրա վերադարձի օրն արդեն (սեպտեմբերի 14-ին) նրան է հանձնում Լյուդովիկոս IX-ին հասցեագրված հետևալ բովանդակությամբ նամակը. «Երկրի վրա Հավիտենական Երկնքի ներկայացուցիչ կազանի անունից, ես՝ Մանգուս, Ձերանսիայի թագավորին կարգադրում եմ, որպեսզի իրեն համարի իմ վասալը»⁸¹: Մեծ խանի նամակի սուլյն բովանդա-

ն կերտմ դամասկոյան իսմայիլիաների, իսկ Տիվանդախամները՝ եգիպտական Այուբյանների հետ: Իսմայիլը այդ դաշինքի համար քրիստոնյաներին խոստանում է վերադարձնել Գալիլեան Նազարեթի հետ միասին ու ոչնչացնել Երուսաղեմի մահմեդական էնկլավը, իսկ Այուբն էլ իր պարրասպակամությունն է հայտնում Երուսաղեմն ազարել եգիպտացի մահմեդականներից ու այն Բեթղեհեմի հետ միասին եր վերադարձնել: Եգիպտոսի սուլթանը օգնության է կանչում խորեզմցիների վայրագ հրոսակներին (մոնղոլների կողմից Խորեզմի գրավումից հետո, վերջիններս թափառում էին հյուսիսային Սիրիայում), որոնց օգնությամբ էլ Եգիպտոսը նախ գրավում է Գալիլեան, իսկ 1244-ի հուլիսի 11-ին՝ Երուսաղեմը:

⁸⁰ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 304, 325.

⁸¹ Տևն անդ, էջ 327:

կուլթյունը պայմանավորված էր նրանով, որ երբ Ռուբրուկին, որպես Լյուդովիկոսի IX-ի դեսպանի, հարցնում են, թե արդյո՞ք նրա թագավորը ցանկանում է մոնղոլների հետ բարեկամական դաշինք կնքել, վերջինիցս բացասական պատասխան են ստանում: Ջարմացած մոնղոլները հարցնում են, թե՝ «այդ դեպքում ինչո՞ւ ես եկել, եթե բարեկամական դաշինք չես ուզում կնքել»⁸²:

Ջարմանալին այն է, որ թե՛ Լյուդովիկոսը, և թե՛ Հռոմի պապերը օրհասական վիճակում գտնվող Երուսաղեմի թագավորուլթյունը փրկելու համար էին պատվիրակուլթյուններ ուղարկում Մոնղոլիա (միայն տեղ հասնելն արդեն 14 ամիս էր տևում), սակայն իրենց պատվիրակներին դաշինք կնքելու ոչ մի լիազորուլթյուն չէին տալիս: Եվ եթե վերջիններիս հանձնարարված էր միայն մոնղոլների դիրքորոշումը պարզաբանել ու նրանց մտադրուլթյունները հետախուզել, ապա չէ՞ որ թե՛ իրավիճակային և թե՛ ժամանակային առումով նշված բոլոր դեպքերում էլ հնարավորուլթյուններն արդեն իրենց ծիրին էին հասել:

Թերևս եգիպտական ու պաղեստինյան տարածաշրջաններում ընթացող բռուն իրադարձուլթյունները, խորեզմցիների ու մոնղոլների առաջխաղացումը դեպի Եվրոպա ու լատինական Արևելք, սելջուկների հրոսակային հարձակումները Անտիոքի ու Կիլիկյան Հայաստանի վրա, ինչպես նաև Երուսաղեմի թագավորուլթյունից Լյուդովիկոսի հեռանալն⁸³ ու վերոհիշյալ պատվիրակների անհաջողուլթյուններն էին այն պատճառները, որոնք և ստիպում են Հեթում Ա թագավորին որոշում կայացնել՝ անձամբ ձեռնարկելու Կարակորում մեկնելու իր առաքելուլթյունը: Դրան ավելացնենք և այն դրական իրողուլթյան նկատառումը, որ դեռևս 1244 թ. Բաթուխանի հետ Սմբատ սպարապետի վարած բանակցուլթյունների արդյունքում՝ հետագա տարիներին Կիլիկյան Հայաստանը զերծ է մնում Ջարմաղանի և Բաթուխանի կողմից Փոքր Ասիայում կատարած ավերածուլթյուններից (հիշենք, որ դեռևս 1239-ին ավերվում է Անին, 1242-1244-ին էլ՝ Խլաթը, Էրզրումը, Կեսարիան, Սեբաստիան):

Ճիշտ է, XIII դ. հայ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է,

⁸² В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб, 1911, стр. 115.

⁸³ Լյուդովիկոս IX թագավորը փեղեկանալով, որ Անգլիան նոր պարերագմի է պատրաստվում Ֆրանսիայի դեմ, և երկրի ներսում էլ իր վասալներն են ըմբոսպացել, որոշում է Ֆրանսիա վերադառնալ: Նա Աքքայից դուրս է գալիս 1254 թ. ապրիլին, որոշ ժամանակ հանգրվանում է Կիպրոսում և միայն հուլիսին հասնում Ֆրանսիա:

որ Հեթում թագավորին մեծ խանն է Բաթու խանի միջնորդությամբ իր մոտ կանչում⁸⁴, սակայն պատմիչը նշում է նաև, որ Հայոց թագավորը միայն տարիներ անց է գնում Մեծ խանի մոտ: Այն խնդրի պարզաբանումը, թե արդյո՞ք Հեթում Ա թագավորն իր նախաձեռնություններով, թե Մեծ խանի պարտադրանքով է Կարակորում մեկնում, քննարկման առարկա է դառնում հայ պատմաբանների համար, քանզի ոմանք կարծելով, թե նշված առաջին տարբերակի դեպքում ստվեր է ընկնում Հայոց թագավորի վրա, որոշակի ջանքեր են գործադրում հակառակն ապացուցելու: Իսկ այդ միտումը ինչ-որ չափով գալիս է հենց հայ որոշ ժամանակագիրներից, որոնք հասու չլինելով թագավորի հեռատես նպատակներին, քանզի հայ-մոնղոլական դաշինք կնքելու նպատակը, իսկ ավելի ուշ էլ՝ դաշինքի իրականացման գործընթացը գաղտնի էր պահվում, չէին կարող տեղեկատվություն ունենալ: Իսկ ոմանք, եթե անգամ տեղյակ էին, ապա չէին բարձրաձայնի, կամ էլ ուղղակի չէին ցանկանա Հայոց թագավորին ներկայացնել որպես սարսափազդու մոնղոլներին Մերձավոր Արևելք հրավիրող կողմ: Ամեն դեպքում, հայ պատմաբանները հիմք ընդունելով միայն հայ որոշ ժամանակագիրների վկայությունները, բավական հեռու գնացող ոչ ճիշտ մեկնաբանություններ ու իրականությունից չբխող եզրահանգումներ են կատարում, քանզի այդ վկայությունները չեն դիտարկում պատմական լայն իրողությունների շրջանակներում:

Պատմաբան Վ. Միքայելյանն, օրինակ, պաշտպանելով Հեթում թագավորին Մեծ խանի կողմից կանչված լինելու տեսակետը, նրա մեկնումը կանչից առնվազն վեց տարի ուշացմամբ՝ Կարակորում, բացատրում է պատմական աղբյուրներում նշված տարբեր պատճառներով: Ըստ նրա՝ Հեթումը մեկ՝ վախ է ապրում ճանապարհի հեռավորությունից, մեկ՝ դժգոհ Փեոդալների սպասվող ըմբոստությունից, մեկ՝ իր բացակայության ժամանակ սելջուկների կողմից Կիլիկյան Հայաստանին սպառնացող վտանգից, մեկ էլ՝ իբրև թե, նրան հետ է պահում Զաբելի մահը 1252-ին, կամ էլ՝ Գույուկ Մեծ խանի մահը 1248-ին, և ավելացնում, թե՛ Հեթումը Մոնղոլիա է մեկնում Բաթու խանի միջնորդությամբ Մեծ խանի երկրորդ կանչից հետո միայն⁸⁵: Մինչև որոշ ժամանակագիրների թողած վերոհիշյալ

⁸⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 261:

⁸⁵ Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, стр. 325.

վկայությունների ու նշված հայ պատմաբանի տեսակետի մեկնաբանումը, նախ ասենք, որ ըստ մոնղոլական արքունիքի արարողակարգի՝ Մեծ խանի կողմից ընդունվող անձը նախ պարտավոր էր տեսակցություն գնալ Բաթու խանին, վերջինիս ներկայացնել իր այցելությունն նպատակն ու նրանից թույլտվություն ստանար, և նոր միայն շարունակել ճանապարհը դեպի Կարակորում: Կրկին նշենք, որ Բաթու խանը ոչ թե միջնորդում էր, այլ ընդամենը արարողակարգային ընդունելություն էր արժանացնում ու ճանապարհը շարունակելու համար իր համաձայնությունն էր տալիս: Իսկ եթե անգամ Մեծ խանի այդ «կանչերը» իրողություն համարենք, ապա գոնե պետք է նշվեր, որ առաջինը պետք է արված լիներ Գույուկ Մեծ խանի, իսկ երկրորդը՝ Մանգու Մեծ խանի կողմից: Բացի այդ, Հեթում Ա-ի, այսպես կոչված, դանդաղկոտություն կամ ուշացման պատճառների մեկնաբանումներն, ու դրանք տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակային իրադարձություններին առանց շահկապելու, իրազեկություն պակասի պատճառով ներկայացնելը պատմական տրամաբանություն մեջ չեն տեղավորվում: Ուղղակի, Հեթումը շատ վաղ գիտակցելով մոնղոլների կողմից սպառնացող վտանգը (քանզի, ինչպես ասացինք, վերջիններս ասպատակելով Վրաստանն ու Հայաստանը, արդեն Անատոլիա էին հասել), Սմբատ սպարապետին է Կարակորում ուղարկում, որը և 1250-ին Կիլիկյան թագավորության ամբողջականությունը երաշխավորող հրովարտակ ու կարևոր տեղեկություններ է բերում, և ապա 1254-ին արդեն ինքն իր կամքով է Մեծ խանի մոտ մեկնում⁸⁶: Ինչպես Ռ. Գրուսեն է գրում՝ «Այդ հմուտ միապետը, որը հասկացել էր մոնղոլների ներխուժման ողջ կարևորությունը խաչի և մահիկի պայքարում..., զգաց, որ անհրաժեշտ է անձամբ ներկայանալ մոնղոլական արքունիք, որտեղ Մանգուն որպես Մեծ խան հաջորդել էր Գույուկին»⁸⁷: Նման որոշում ընդունելու համար գուցե որոշակի դեր է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես վերում ասացինք, Լյուդովիկոս IX-ը, որ գլխավորում էր VII արշավանքը, եգիպտական Մանսուր քաղաքում տանուլ տալով պատերազմն, ու գերությունից ազատվելով, 1254-ին հրաժեշտ է տալիս Արևելքին ու Ֆրանսիա է վե-

⁸⁶ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան հայաստանի թագավորությունը, ԿՊՄԻ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 404:

⁸⁷ Ռոնն Գրուսեն, Պատմություն խաչակրաց, ԿՊՄԻ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 315:

րադառնում: Երուսաղեմի թագավորությունում տիրող անիշխանությունը, պապականության անգորությունը, մոնղոլների առաջխաղացումը, որն, ի դեպ, ստիպում է Դամասկոսի Այուբյաններին ու Եգիպտոսի մամլյուքներին տաս տարվա զինադադար կնքել Երուսաղեմի թագավորության հետ, ոչ միայն պատճառ ու առիթ են հանդիսանում Հեթում արքայի համար նման որոշում կայացնել, այլև զինադադարի հանգամանքն էլ նրա համար ժամանակի առումով է որոշակի հնարավորություն ստեղծում ձեռնարկելու այդ երկարատև ու դժվարին ճանապարհորդությունը:

Ի դեպ, խնդրո առարկայից է ածանցվում նաև Հեթում Ա արքային մոնղոլական Մեծ խաների լիիրավ վասալը համարող տեսակետն ու դրանից բխող հետևությունները, որոնք կրկին ու կրկին մեկ նպատակ են հետապնդում. ապացուցել, որ Հեթում Ա արքան որպես վասալ Մեծ խաների պարտադրանքով է Կարակորում մեկնել: Այս դեպքում ևս, եթե բռնազավթվող կամ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ մոնղոլների հստակ ուրվագծվող քաղաքականությունն ու մարտավարությունը գերծ պահենք որոշ պատմաբանների սուբյեկտիվ մեկնաբանություններից ու վերոհիշյալ խնդրի լուծմանը հարմարեցնելուց, ապա առաջ քաշված հարցի պատասխանը կրկին մեր կողմից առաջ քաշված հարթության մեջ կգտնենք:

Խնդիրն այն է, որ մոնղոլները սկզբունքորեն մշակված, բայց իրարից տարբեր մոտեցում էին ցուցաբերում ինչպես իրենց կողմից բռնազրաված, այնպես էլ առանց ղեմադրության հանձնված երկրների հանդեպ: Ընդ որում, առանձնակի էր նրանց վերաբերմունքը իրենց հետ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ: Այսինքն, այն երկրները, որոնք մոնղոլական զորքերին ղեմադրություն էին ցույց տալիս, մոնղոլներն այդ երկրները հիմնովին ավերում ու թալանում էին, բնակչությանն էլ կոտորում էին: Իսկ այն երկրները, որոնց սարսափած բնակչությունը անմիջապես էր հանձնվում, նրանք թեև նույնպես տիրում էին երկրին ու թալանում, սակայն, ինչպես բնակչությունը ու հոգևոր դասին ձեռք չէին տալիս, այնպես էլ աշխարհիկ ու եկեղեցական կառույցները չէին ավերում: Երրորդ, այսինքն, այն տարբերակը, որ որևէ երկիր ղեմադրելով նրանց, կարող էին հաղթել, ինչպես պատմությունն է ցույց տալիս, ժամանակակիցների համար ուղղակի բացառվում էր՝ սարսափի գործոնի և նախադեպը չլինելու պատճառներով: Առաջին երկու դեպքում էլ տվյալ

երկրները դառնալով մոնղոլ խաների վասալ երկրները, այդուհետ խոշոր հարկեր էին վճարում: Մոնղոլների վարած այդօրինակ քաղաքականությունը հաստատող վկայություններ է թողել նաև Կիրակոս Գանձակեցին, երբ խոսելով վերջիններիս դեմ վրաց թագավոր Նաշաի ու հազարապետ Իվանեի մղած մարտերի ու կրած պարտություն մասին, անդրադառնում է նաև վրաց թագուհի Ռուսուդանին, որը մոնղոլներից սարսափած փախչում է Գուլիսի և պապից օգնություն է խնդրում, բայց երբ մերժում է ստանում, արդեն ավերված ու թալանված (1226, 1228 թթ.) Վրաստանի համար ընդունում է մոնղոլների իշխանությունը և այդուհետ, որպես վասալ խոշոր հարկեր է վճարում⁸⁸: Նմանօրինակ ճակատագրի են արժանանում ոչ միայն Կեսարիա, Երզնկա, Տյուրիկե⁸⁹, այլ նաև Մեծ Հայաստանում Գանձակի, Շամքորի, Տավուշի, Նոր-Բերդի, Գավառի, Անիի, Կարսի և մի քանի այլ քաղաքների բնակչությունը, քանի որ, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ դռները չեն բացում մոնղոլների առջև, ապա վերջիններիս անհամար զորքերը գրավում են այդ քաղաքներն ու թալանում, և բնակչությանն էլ կոտորելով, հարկատու են դարձնում: Ուշագրավ է և Գանձակեցու այն տեղեկությունը, որը վկայությունն է մոնղոլների վարած քաղաքականության վերոնշյալ երկրորդ մոտեցմանը: Իսկ նա պատմում է, որ Տավուշ բերդի հանդիպակաց ժայռի վրա կառուցված եկեղեցում Վանական Մեծ վարդապետի⁹⁰ մոտ պատսպարած բազմությունը (որոնց մեջ է եղել և ինքը ժամանակագիրը), սովից ու ծարավից տառապելով, խնդրում է վարդապետին իջնել մոնղոլների մոտ, որոնք ներքևից ձայնում էին, թե՛ «ինչո՞ւ եք մեռնում, դուրս եկեք մեզ մոտ, ձեզ համար վերականգններ կնշանակենք ու ձեզ կթողնենք ձեր տեղերում»⁹¹: Եվ երբ Վանականը իջնում է, մոնղոլ զորավար Մուլար նուրիսը դիմում է նրան ասելով. «Ես քո մասին լսել եմ, որ դու մի իմաստուն ու երևելի մարդ ես, ու քո տեսքը հենց քեզ հայտնի է անում: Երբ դու լսեցիր մեր՝ ձեր սահմանները գալու լուրը, ինչու մեզ ընդառաջ չեկար սիրով ու խաղաղությամբ, իսկ ես հրամայել էի՝ քեզ ենթակա բոլո-

⁸⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 147-149, 172:

⁸⁹ Անդ, էջ 243:

⁹⁰ Վանական Վարդապետ Տավուշեցի (1181-1251), ասրվածարան, մեկնիչ, մատենագիր, մանկավարժ ու պարմագիր, Մխիթար Գոշի աշակերպն ու գործի շարունակողը: Նրա աշակերպն է եղել Կիրակոս Գանձակեցին, Գրիգոր Ակնեցին: Նշված եկեղեցին ինքն է կառուցել, գրվելու է Լորուս գյուղի մերձակա բարձունքի սպորոսում:

⁹¹ Անդ, էջ 176:

րին՝ մեծից փոքր անվնաս պահել»⁹²: Իսկ որ մոնղոլ նուխնի խոսքը դատարկ խոստում չէր, հաստատում է և այն իրողությունը, որ երբ Սեբաստիայի բնակչությունը նախապես հանձնվում ու ընծաներով ընդառաջ է գնում մոնղոլներին՝ փրկվում է սրակոտոր լինելուց⁹³:

Ինչպես ասացինք, այլ էր մոնղոլների մոտեցումը իրենց հետ դաշինք կնքած երկրների հանդեպ: Բայց այդ հարցի արծարծումն էլ նախ և առաջ պահանջում է անդրադառնալ հայ-մոնղոլական վերոհիշյալ դաշինքին:

Մեր կարծիքով, իրավացի են այն հետազոտողները, որոնք պաշտպանում են Հեթում արքայի՝ ռազմաքաղաքական բարդ իրավիճակի թելադրանքով ու անելանելի կացություն մղումով Կարակորում մեկնելու տեսակետը: Նման դիրքորոշում են ունեցել ոչ միայն խոշոր պատմաբաններ Միքայել Չամչյանն (XVIII դ.) ու Ֆ. Տոմբիզը (XIX դ.), այլև՝ Ռընե Գրոսսեն, միայն թե Հեթումի ինքնակամ մեկնումը Մեծ Մոնղոլիայի Մեծ խանի մոտ, առաջին երկուսը բացատրում են միայն Մեծ Հայաստանի հայությունը մոնղոլական ծանր հարկերից ազատելու անհրաժեշտությամբ⁹⁴: Ի տարբերություն վերոնշյալ պատմաբանների, այդ իրողությունը հակադիր մոտեցմամբ է ներկայացրել XIII դ. պատմիչ Մաղաբիա Աբեղան, գրելով, թե՛ Հեթումը լսելով այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր Արևելահայաստանում, մեծ նվերներով գնում է Մանգու խանի մոտ և մեծ ջանք գործադրում, որպեսզի իր երկրում, այսինքն, Կիլիկիո Հայոց թագավորությունում նմանօրինակ թալան ու ավերածություններ չկատարվեն⁹⁵: Ինչ խոսք, Մեծ խանի մոտ Հեթում արքայի ինքնակամ գնալու պատճառը ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանը Բաղդադի խալիֆաթի, Եգիպտոսի մամլյուքների, Սիրիայի Այուբյանների և Ռումի սելջուկների անվերջ ասպատակությունների առջևն առնելու և հենց իրենց մոնղոլների արշավանքների շառավիղներում չհայտնվելու նպատակ էր հետապնդում, այլև հայկական թագավորությունների անկումից և կաթողիկոսարանը հարկադրված Կիլիկյան Հայաստան (նախ՝ Ծամնդավ (1105-1149), ապա՝ Հոռմկլա (1149-1292) և Սիս (1293-1441) տեղափոխելուց հետո, անպաշտպան

⁹² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պարմություն, էջ 176:

⁹³ Անդ, էջ 202-203:

⁹⁴ Տևն Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, стр. 103; F. Toumebize, Histoire politique of religiense de l'Armenie, Paris, 1900, p. 210.

⁹⁵ Մաղաբիայ Արևդայի Պարմություն վասն ներողաց, ՍՊր, 1870, էջ 28:

մնացած արևելահայությունների հարկերը վերացնելու, իսկ սարակինոսներին հաղթելուց հետո էլ՝ Արևելահայաստանի ընդգրկմամբ հզոր Հայաստան ստեղծելու գերնպատակ էր հետապնդում: Չմոռանանք, որ ազգասիրական այդ գաղափարին հետամուտ են եղել Ռուբինյան և Հեթումյան հարստությունների բոլոր մեծ իշխաններն ու թագավորները: Դրա լավագույն վկայությունը կարող ենք համարել ինչպես Հեթում պատմիչի, այնպես էլ Կիրակոս Գանձակեցու կողմից հիշատակվող այն իրողությունը, ըստ որի՝ Հեթում Ա-ն շրջապատված Կիլիկիոյ Հայոց թագավորության բարձրաստիճան իշխանավորներով ու հոգևորականներով, ոչ միայն Կարակորում մեկնելիս, այլև ետդարձի ճանապարհին է նպատակադրված մտնում Մեծ Հայք ու կանգ առնում Սյունիքի Արագածոտն գավառի Վարդենիս գյուղում ու, նաև որպես Արևելյան Հայաստանի թագավոր, իր մոտ է հրավիրում հեռու ու մոտ գավառների հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունն ու իշխաններին: Ընդ որում, ետվերադարձին նա շատ ավելի երկար ժամանակ է հատկացնում արևելահայ բարձրաստիճան նույն հրավիրյալներին: Պատմաբաններից ոմանք իրավացիորեն են նկատում, թե՛ «առաջին անգամն էր, որ Կիլիկիայի որևէ ինքնակալ ուղղակի կապի մեջ էր մտնում մայր հայրենիքի բնակչության հետ»⁹⁶: Իսկ նման բացառիկ երևույթը ինքնանպատակ չէր, և պայմանավորված էր պահի՝ քաղաքական իրադրության անհրաժեշտությամբ: Ճիշտ է, բարեպաշտ Հայոց արքայի իմաստություն, բարեկրթություն, կարդացածություն, ու բանիմացություն, քաղցրաբարո բնավորություն ու առատաձեռնություն հանդեպ իր հիացմունքը չթաքցնող Կիրակոս Գանձակեցին միտումնավոր լուծում է ազգի երևելիներին իր շուրջը հավաքելու նպատակի ու կայացած խոսակցության բովանդակության մասին, և միայն վերապատմում է մոնղոլների երկրում Հեթումի տեսած ու լսած զարմանալի բաները, սակայն, կարծում ենք, որ իմաստուն ու հեռատես Հայոց արքան այդ դժնդակ օրերին մեծամեծ իշխանավորներին ու հոգևոր դասին զարմանալի պատմությունների համար չէր, որ երկրի տարբեր, նույնիսկ հեռավոր շրջաններից Վարդենիս է հրավիրում և օրեր շարունակ սպասում, մինչ բոլորը մեկտեղ հավաքվեն, և բոլորին միաժամանակ ասելիքն ասի: Այն հանգամանքը, որ թագավորի հետ

⁹⁶ Ա. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը, ԿՆԱ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 405:

ունեցած այդ հանդիպմանը ներկա պատմիչ Գանձակեցին ակնարկ անգամ չի անում հայ-մոնղոլական դաշնագրի մասին, գրելով, սակայն, թե՛ «ուրիշ շատ բաներ էլ պատմեց իմաստասեր թագավորը մոնղոլների մասին, որը մենք բաց ենք թողնում, որպեսզի որևէ մեկին ավելորդ չթվա»⁹⁷, ասել է թե՛ բերանբացություն չլինի, արդեն իսկ խոսում է Հեթումի՝ թե՛ մինչև Կարակորում մեկնելը իր մտադրություններին, և թե՛ ետգարձից հետո՝ դիվանագիտական իր հաջող բանակցությունների արդյունքներին արևելահայ մեծերին տեղեկացնելու, և ամենայն հավանականություն, վերջիններիս հետ պայմանավորվածություններ ձեռք բերելու և, իհարկե, այդ ամենը հույժ գաղտնի պահելու մասին: Ի դեպ, բոլոր պատմաբաններն էլ Հեթում արքայի գաղտնապահությունը վերաբերող հարցում միակարծիք են: Պատմաբան Վ. Միրնին, օրինակ, անդրադառնալով այդ խնդրին, գրում է. «Մինչև Մերձավոր Արևելք Հուլավուի կատարած արշավանքը, Հեթումը մտադիր չի եղել Մեծ խանի հետ ունեցած իր բանակցությունները հայտարարագրել»⁹⁸:

Ինչ վերաբերում է Հեթումի՝ Կարակորում կանչված լինելու և Մեծ խանի, բառի իսկական իմաստով, վասալը լինելու կամ դառնալու խնդիրներին, ասենք, որ մեզ համար դրա իսկությունը չհաստատող կամ հակառակն ապացուցող ամենահավաստի աղբյուրն, այդուամենայնիվ, Մանգու խանի հետ Հեթում արքայի կնքած պայմանագիրն է: Ինչպես Մանգուի կողմից Հեթումի ընդունելություն, այնպես էլ նրանց միջև կնքված պայմանագիրն ամբողջությամբ, ինչպես վերում ասացինք, ներկայացրել է Հեթում պատմիչը իր «Արևելքի պատմության ծաղկաքաղ» պատմագրության մեջ:

Ահավաստիկ այդ գրվագը՝ 1254 թ. սեպտեմբերի 13-ին Հեթում Ա թագավորի կողմից Մանգու խանին ներկայացրած յոթը առաջարկներով հանդերձ:

«Կայսրը նրան ընդունեց մեծ սիրով ու բարեհաճությունով և նրան այնպիսի շնորհների ու պատիվների արժանացրեց, որ մարդիկ դրա մասին խոսում են մինչև այսօր: Մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո Հայաստանի թագավորն իր խնդրանքները ներկայացրեց թաթարների (մոնղոլների - Բ. Բ.) կայսրին... Նա խնդրեց, որ հավիտենական խաղաղություն և սեր հաստատվի թաթարների և քրիստոնյաների

⁹⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց Պատմություն, էջ 266:

⁹⁸ С. М. Мирный, նշված աշխատությունը, էջ 79:

միջև: Ապա խնդրեց, որ թաթարների կողմից նվաճված կամ նվաճվելիք բոլոր երկրներում քրիստոնյաների եկեղեցիները, քահանաները, սպասավորներն ու մյուս կրոնական անձինք լինեն ազատ և ոչ ենթակա որևէ տեսակի ստրկության: Այնուհետև խնդրեց, որ Մանգու խանը բարեհաճի օգնություն և խորհուրդ տա Սուրբ Երկիրը մահմեդականների ձեռքից ազատելու և այն քրիստոնյաներին վերադարձնելու համար: Հետո խնդրեց, որ նա հրաման տա թուրքիայում (Ռուսի սուլթանությունում - Բ. Բ.) գտնվող թաթարներին, որպեսզի նրանք գնան կործանեն Բաղդախ (Բաղդադ - Բ. Բ.) քաղաքն ու նրա խալիֆին, որը Մուհամմեդի սուլտ հավատի հետևորդն ու ուսուցիչն էր: Նաև խնդրեց, որ իրավունք և թույլտվություն ունենա օգնություն համար դիմելու այն թաթարներին, ովքեր ամենամոտը կլինեն Հայաստանի թագավորությունը, եթե դրա կարիքը զգացվեր: (Յոթերորդ խնդրանքը վերաբերում էր նրան, որպեսզի Հայոց թագավորությունը բոլոր հողերը, որոնք գրավվել էին մահմեդականների կողմից, ապա անցել թաթարների ձեռքը, ազատորեն վերադարձվեն հայերին: Նմանապես, որպեսզի թաթարները առանց խոչընդոտի թույլ տան Հայոց թագավորին խաղաղությունը ու հանգստությունը կառավարելու այն հողերը, որոնք նա կկարողանա խլել մահմեդականներից)⁹⁹:

«Երբ Մանգու խանը լսեց Հայաստանի թագավորի խնդրանքները, նա Հայաստանի թագավորին հրավիրեց իր մոտ, և իր իշխանների ու ողջ արքունիքի առջև պատասխանեց, ասելով. «Քանի որ Հայաստանի թագավորն այդքան ճանապարհ կտրելով, իր բարի կամքով եկել է մեր կայսրությունը, ապա պատշաճ է, որ մենք կատարենք նրա բոլոր խնդրանքները... Մենք կամենում ենք, որ խաղաղություն և հավիտենական բարեկամություն լինի քրիստոնյաների և թաթարների միջև, բայց ուզում ենք նաև, որ դուք երաշխավորեք, որ քրիստոնյաները իսկական խաղաղություն և անկեղծ բարեկամություն կանեն մեզ հետ, ինչպես մենք կանենք նրանց հանդեպ: Եվ կամենում ենք, որ քրիստոնյաների բոլոր եկեղեցիներն ու հողերականները՝ թե՛ աշխարհիկ, թե՛ կրոնական հանգամանքներում լինեն ազատ և ոչ ենթակա որևէ տեսակի ստրկության, և

⁹⁹ Փակագծում վերցված հարվածը ներկայացված է ըստ Նեթում պարմիչի «Ծաղիկ արևելյան երկրների պարմության» նոր ֆրանսերեն թարգմանության, քանզի Ռոնե Գրոսսեն բաց է թողել Նեթումի վերջին խնդրանքն ամփոփող հարվածը: ՏՆՆ Լ. Տեր-Պևրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, էջ 452, րողարարակ 164:

որ նրանց անձն ու ունեցվածքը պաշտպանված ու ապահովված լինեն որևէ նեղությունից: Սուրբ Երկրի խնդրի վերաբերյալ ասենք, որ մենք անձամբ հաճույքով կգնայինք այնտեղ: Բայց քանի որ մենք այս կողմերում շատ անելիք ունենք, մենք կհրամայենք մեր եղբայր Հուլավուլին, որ նա գնա կատարի այդ գործը, որ ազատի Սուրբ Երկիրը մահմեդականների իշխանությունից և այն վերադարձնի քրիստոնյաներին... Նա կգնա գրավելու նաև Բաղդադ քաղաքը և խորտակելու խալիֆին, որը մեր մահացու թշնամին է: Ինչ վերաբերում է այն խնդրանքին, որ Հայաստանի թագավորն իրավունք ունենա ստանալու թաթարների օգնությունը, ապա մենք դա հաստատում ենք: Իսկ այն հողերը, որ Հայաստանի թագավորը խնդրում է, որ վերադարձվեն իրեն, մենք սիրով չնորհում ենք: Նաև հրամայում ենք մեր եղբայր Հուլավուլին, որ նա վերադարձնի բոլոր այն հողերը, որոնք պատկանել են նրա իշխանությանը: Մենք նրան ենք տալիս նաև բոլոր այն հողերը, որոնք ինքը կկարողանա գրավել մահմեդականներից»¹⁰⁰:

Նախ, ինչպես տեսնում ենք, ըստ ամենահավաստի աղբյուր Հեթոմա Պատմիչի՝ Մանգու խանն ինքն է նշում, որ Հեթոմա արքան «սեփական կամքով մեր կայսրությունն է եկել»: Ուրեմն, ինչո՞ւ կասկածել անձամբ Հեթոմա Ա-ից ստացած՝ Պատմիչի տեղեկությունը, գերապատվություն տալով ականջալուր այն աղբյուրներին, որոնց հայ հեղինակները, մեր կարծիքով, կամ բուն իրողությունը տեղյակ չեն եղել, կամ էլ իմացածը ներկայացրել են այնպես, որպեսզի, ըստ իրենց՝ հայ թագավորի անունը «չարատավորվի», այսինքն, որպեսզի նա չարիք համարվող մոնղոլներին Մերձավոր Արևելք հրավիրող թագավոր չհռչակվի: Չմոռանանք, որ խնդրո առարկա դարաշրջաններում էլ, ինչպես և մեր օրերում է, հակառակորդ կողմերը, լինեին քրիստոնյա, մահմեդական թե հեթանոս թագավորներ, սուլթաններ, իշխաններ ու զորավարներ, եթե դիվանագիտական ու ռազմական իրենց իրատես շահերն այդ էին պահանջում, մոռանում էին իրար նկատմամբ ունեցած թշնամությունն ու դաշինքի մեջ էին մտնում միմյանց հետ: Նման պարագայում հայ-մոնղոլական դաշինքը, որն, ըստ էության, ոչ միայն Հայաստանին, այլև ամբողջ քրիստոնեական աշխարհին էր վերաբերում,

¹⁰⁰ Արնև Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 316-317:

հույժ անհրաժեշտ էր թե՛ Հեթումին, և թե՛ Հռոմին ու Եվրոպայի խաչակիր պետություններին, ուստի Հայոց արքայի դիվանագիտական-քաղաքական այդ քայլի մեջ ոչ միայն պախարակելի ոչինչ չկար, այլ հակառակը՝ պատվաբեր է ու փառաբանելի: Ռոնե Գրուսեն լինելով խորաթափանց քաղաքագետ-պատմաբան, ահա թե ինչ է գրում այդ դաշինք-պայմանագրի կապակցությամբ: Նախ, նկատի ունենալով պայմանագրային կետերից մեկում նշված Մանգուի այն պատասխան-միտքը, թե՛ Հայաստանի թագավորն իրավունք կունենա ստանալու մոնղոլների օգնությունը, Գրուսեն այդտեղ հիմնական դերակատար տեսնելով Հեթումին, գրում է՝ «Անգամ եթե հաշվի առնենք, որ հետին թվով արված այս կանխագուշակումներն ու Բաղդադի վերջնական կործանման հարցում հայկական գործոնին վերագրվող դերը չափազանցված են, միևնույնն է, դժվար է այստեղ չտեսնել մոնղոլա-քրիստոնեական մի ամուր և հստակ սահմանված դաշինքի հիմքերը»: Ապա ավելի խորացնելով իր միտքը, խորին համոզմունքով շարունակում է. «Ուշագրավ է մանավանդ այն պահը, որ մինչ Հայոց թագավորն այդ դաշինքը հայցում է որպես ողջ Քրիստոնյա Արևելքի պատվիրակ, Մեծ խանը, ամփոփելով նրա առաջարկները, ճշգրտում է, որ այն ենթակա է վավերացման բոլոր քրիստոնյա իշխանավորների, ըստ այդմ՝ լատինների կողմից: Ինչո՞ւ Սիրիայի բարոնները բավարար պայծառատեսություն չունեցան հետևելու համար ճարտար հայի օրինակին: Չէ՞ որ այն շնորհը, որ նրանց համար արվում էր Կարակորումում, նշանակում էր լատինական Սիրիայի փրկությունն ու վերջնական ամրապնդումը: ...Թեև Հեթումն իրավասու էր վստահաբար արձարձել միայն Կրիլիյան թագավորությունը վերաբերող հարցերը, բայց պակաս ընդունակ չէր վարվելու նաև որպես քրիստոնեություն արժանի դեսպան»¹⁰¹:

Եվ եթե մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու պատրաստակամություն և ձեռնարկած փորձերի առումով Հեթում թագավորին համեմատենք Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս IX-ի հետ, որը չորս անգամ դեսպաններ ուղարկելով Կարակորում և դիվանագիտական բանակցություններ վարելով մոնղոլների հետ, այդպես էլ որևէ արդյունքի չի հասնում, ապա ականատես կլինենք մի հետաքրքիր

¹⁰¹ Ռոնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 317:

երևույթի: Մոնղոլների հետ ոչ մի համաձայնություն ձեռք չբերած, խաչակրաց VII և VIII արշավանքները ձախողած Լյուդովիկոս IX-ին, որին երբևիցե ոչ մի առումով որևէ մեկը չի պախարակել, այլ հակառակը, նրա անունը որպես քրիստոնեություն ու քրիստոնյաների պաշտպանի, որպես բարոյական մեծ անհատի (միանշանակ նկատի է առնվում այն իրողությունը, որ իր յուրայիններին մինչև գերությունից չի ազատագրում՝ Ֆրանսիա չի վերադառնում), միշտ էլ խորին ակնածանքով է արտասանվել, ու դեռևս 1297 թ. Կաթոլիկ եկեղեցին «Սուրբ» է հռչակել (Ֆրանսիացիները մինչև օրս էլ ամեն տարի այդ տոնին հարգանքի տուրք են մատուցում իրենց թագավորին՝ Սուրբ Լյուդովիկոսին): Մինչդեռ, հեռատես ու լայնախոհ, սկզբունքային ու գործնական, քաղաքական մեծ կորով ու քաջություն ունեցող Հեթում Ա արքան, որն իր դիվանագիտական ճկուն մտքի և սթափ ու խորամիտ բանականության շնորհիվ կարողանում է մահմեդականներից իր երկիրն ու Երուսաղեմը, և ընդհանրապես քրիստոնեական Արևելքն ու Եվրոպան փրկելու նպատակով ռազմական դաշինք կնքել մոնղոլների հետ, ու այդ արշավանքը կազմակերպել, այսինքն, իրականացնել այն, ինչին տասնյակ տարիներ շարունակ փորձում, բայց չէին հասնում Հռոմի պապերն ու Լյուդովիկոս IX-ը (այլ հարց է, որ խաչակիրները ոչ միայն Հեթումի թիկունքին չեն կանգնում, այլև՝ դավաճանում են), ոչ միայն հայ ժողովրդի կողմից չի մեծարվում և Հայ առաքելական եկեղեցու կողմից սրբերի դասում տեղ չի գտնում, այլև ժամանակակից պատմաբանների սթափ ու նորովի գնահատականին անգամ չի արժանանում: Չմոռանանք, որ եթե պատմությունը որպես իրողությունների ու իրադարձությունների անցած գործընթաց, պետք է անաչառորեն բացահայտվի, լուսաբանվի ու մեկնաբանվի, ապա խոշոր գործիչներն էլ պետք է գնահատվեն ոչ միայն ազգային, այլև աշխարհի համընդհանուր պատմության մեջ խաղացած իրենց դերով ու կատարած գործերով: Այս առումով, թերևս, տեղին է կրկին անգամ մեջբերել օտար պատմաբան Ռընե Գրուսեի հետևյալ միտքը. «Մեր կարծիքով, Հեթում Ա-ին է պատկանում խաչի և մահիկի վեցհարյուրամյա մենամարտում այս նոր գործոնի կարևորության հայտնաբերման հիմնարար արժանիքը: Անմիջապես ընդունենք, որ այդ հարցում նա ավելի մեծ քաղաքական պայծառատեսություն ցուցաբերեց, և հեռանկարի ավելի խոր ընկալում, քան, ասենք

Ֆրիդրիխ II-ը կամ Լյուդովիկոս IX-ը: Իրականում նա էր, որ հղացավ այն համարձակ գաղափարը, որ այդ ահարկու հարևաններին պետք է պատվար դարձնել Սիրիայի վերանվաճման (մեր կողմից ավելացնենք՝ և ի պաշտպանություն իր երկրի - Բ. Բ.) մահամեղական սպառնալիքի դեմ»¹⁰²:

Ինչ վերաբերում է Հեթում Ա արքային մոնղոլ Մեծ խաների վասալը համարող տեսակետին, ապա որքան էլ դա համընդհանուր կարծիք լինի, որքան էլ ընդունված լինի պատմաբանների և նույնիսկ մեր կողմից՝ գիտական տրամաբանության առումով արժանահավատ Ռենե Գրուսեի ու խնդրո առարկա «Իմաստության բանալի» պատմավեպի հեղինակի՝ Յան Դոբրաչինսկու կողմից, այդուամենայնիվ, ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել, մեր կարծիքով, պատմական իրողություններով պայմանավորված և գուցե վերահիշյալ օրինաչափության մեջ չտեղավորվող այդ երևույթի վրա:

Ճիշտ է, եթե նկատի ունենանք պատմական վերոնշյալ ծանր հանգամանքներն ու ժամանակաշրջանը, պարսավելի ոչինչ չենք տեսնում այն բանում, որ հայ թագավորը իր պետությունը՝ Կիլիկյան Հայաստանը պահպանելու, արևելահայությունը հարկերից ազատելու, ինչպես իր ամբողջ ազգին, այնպես էլ քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին ընդհանրապես, մահամեղական աշխարհի սպանդից փրկելու նպատակով կարող էր դառնալ մոնղոլ Մեծ խանի վասալն այնպես, ինչպես արևելյան ու եվրոպական շատ ու շատ, վերը թվարկված պետություններ էին դարձել, և այդուամենայնիվ, հանուն արդարության ու պատմական ճշմարտության վերականգնման, փորձենք մի կողմ թողնել կարծրատիպ ընկալումներն ու խոսել հենց վերը հիշատակված և նույն աղբյուրներում ներկայացված փաստերի ու պատմական իրողությունների տրամաբանությամբ:

Նախ, եթե վստահում ենք ամենակարևոր աղբյուրը համարվող Հեթում Պատմիչին, ապա նրա ոչ միայն ներկայացրած, այլև չներկայացրած տեղեկություններ անգամ պետք է հավաստի համարենք: Այսինքն, վերջինիս դեպքում նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ նա ո՛չ գրում, և ո՛չ էլ ակնարկում է, թե՛ Հեթում Ա թագավորը ըստ այդ դաշնագրի Մանգու Մեծ խանի վասալն է դառնում: Մանգու Մեծ խանի պատասխան խոսքը դա նույնպես չի հաստատում: Այսինքն, խոստանալով Հայոց արքայի բոլոր յոթ խնդրանքները

¹⁰² Ռ-նն Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 341:

կատարել, Մանգուն ոչ միայն վերջինիս վասալային պարտականությունների մասին խոսք անգամ չի ասում, ինչը սովորաբար նա դա անում էր Լյուդովիկոսին կամ էլ Հռոմի պապերին դաշնագրային առաջարկություններ անելու դեպքում, այլ հակառակը՝ Հեթումի խնդրանքով, իր իշխանություն տակ վասալային կարգավիճակում գտնվող Արևելյան Հայաստանի եկեղեցիներն ու հոգևորականությունն է մեծ չափով ազատում ամեն տեսակ հարկերից: Իսկ մի¹⁰³ թե վասալային կախման մեջ ընկնող թագավորին Մեծ խանը պետք է ազատեր հարկերից, ու դեռ ոչ միայն խոստանար, այլև իրականում էլ խոստումը կատարեր ու ետ վերադարձներ նախկինում թագավորին պատկանող, և իրենց կողմից սելջուկներից գրավված ու նրան չպատկանող հողերն ու ամրոցները, Հալեպի հետ միասին, ինչպես նաև՝ սարակինոսներից ապագայում նվաճվելիք հողերը: Բացի այդ, չէ¹⁰⁴ որ, վասալային կախման մեջ գտնվող երկրներում նստում էին մոնղոլ կառավարիչները, որոնք և սահմանված հարկերն էին հավաքում: Իսկ մի¹⁰³ թե Կիլիկյան Հայաստան որևէ մոնղոլ է ոտք դրել, մի¹⁰³ թե այնտեղ երբևէ որևէ մոնղոլ կառավարիչ է նստած եղել: Չէ¹⁰⁴ որ հայ-մոնղոլական դաշնագրի համապատասխան կետն էլ բավարար է «վասալային» այդ վարկածը հերքելու համար, որի մասին, ի դեպ, հիշատակում է նաև Ռուբրուկը, գրելով թե՛ «ոչ մի նվիրակ (այսինքն՝ մոնղոլ իշխանավոր-կառավարիչ ~ Բ. Բ.) իրավունք չունեն նրա (Հեթում թագավորի ~ Բ. Բ.) երկիրը ոտք դնել»¹⁰³: Այս ամենից բացի, ինչպես պատմական փաստերն են վկայում, չէ¹⁰⁴ որ 1260 թվականին Հալեպն ու Դամասկոսը գրավելուց հետո, Մանգու խանը ինչպես և խոստացել էր՝ իր դաշնակից Հեթումին է նվիրում Հալեպը: Իսկ մի¹⁰³ թե վասալներին անսահմանափակ արտոնություններով նման նվիրատվություններ են անում: Իսկ չէ¹⁰⁴ որ այս ամենն իրենց հանրագումարում արդեն իսկ Կիլիկյան Հայաստանի անկախություն, և ոչ թե վասալային ճանաչման մասին է խոսում, որն, ի դեպ, Հեթում Ա-ին վասալ համարող պատմաբաններն են անգամ հաստատում, գրելով, թե՛ «Այդ վկայությունը հարկ է դիտարկել որպես մոնղոլների կողմից Կիլիկյան Հայկական թագավորության ներքին կյանքի անկախություն, որպես երկրի կառավարման մեջ Հեթում-ի գերագույն իշխանություն, ինքնուրույնություն»¹⁰⁴:

¹⁰³ В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, стр. 171.

¹⁰⁴ Г. Г. Микаелян, История Кийкийского Армянского государства, стр. 316

Այդ և նման կարգի եզրահանգումներից հետո անգամ պատմաբանները Հեթում Ա-ին վասալ են համարում, քանզի գտնում են, որ Հուլավու խանի սկսած պատերազմի շրջանում հայ թագավորը, թեկուզև, փոքր, բայց, այնուամենայնիվ, դրամական ինչ-որ չափաքանակ էր մուծում խանի դրամարկղը, պարենային օգնություն էր ցույց տալիս մոնղոլական զորքին, և իր զորքով մասնակցելով սարակինոսների դեմ մղվող պատերազմներում, պաշտպանում էր մոնղոլների արտաքին քաղաքականությունը¹⁰⁵: Բայց, չէ՞ որ դա ոչ այլ ինչ էր, քան ռազմական դաշինքի մեջ մտած երկրորդ կողմի պարտավորվածություն, միասնական ծրագրի իրականացում և ոչ թե՛ լոկ արտաքին քաղաքականության պաշտպանություն: Նույնիսկ Գրուսեն, որ ինչպես ասացինք, Հեթումին նույնպես համարում էր Մեծ խանի վասալը, ինքն իրեն հակասելով գրում է. «Մոնղոլները մեծապես երախտապարտ էին Հեթումին այն բանի համար, որ Այն Ջալուդի աղետից հետո նա ապաստան էր տվել Կիտբուղայի բանակի թշվառ մնացորդներին, հոգատարություն և հյուրընկալություն ցուցաբերել նրանց նկատմամբ, ապահովել պարենով, հանդերձանքով ու ձիերով, ապա ճանապարհել Պարսկաստան»¹⁰⁶: Նկատենք միայն, որ մոնղոլ խաները իրենց վասալներին երբևիցե «մեծապես երախտապարտ» չեն եղել, և որ վերջիններս, եթե ինչ-որ բան արել են, ապա պարտադրված են եղել անելու: Ավելացնենք նաև, որ մոնղոլական, այսինքն, գլխավոր կողմի պարտավորությունն ըստ դաշնագրի՝ իր իսկ զորքերով պատերազմական բուն գործողությունների վարումն էր Միջագետքի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի դեմ, և Երուսաղեմի ու հայկական գրավյալ հողերի ազատագրումն ու սարակինոսների սպասվող ասպատակություններից Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը գերծ պահելն էր: Իսկ, մի՞թե Կիլիկյան Հայաստանի, Արևելահայաստանի, Երուսաղեմի և ընդհանրապես քրիստոնեության փրկության համար ռազմական դաշինքի մեջ մտած Հեթում Ա արքան առանց որևէ պարտավորվածության, այսինքն, դիտորդի դերում պետք է հանդես գար, պատերազմին չմասնակցեր, նյութապես չօգներ, հակառակ դեպքում, ուրեմն, նրա ստանձնած դաշնագրային պարտավորվածությունները հարկ է դիտարկել որպես վասալային:

¹⁰⁵ Տե՛ս անդ:

¹⁰⁶ **Ռոնն Գրուսե**, Պատմություն խաչակրաց, րևն **Լ. Տեր-Պնպրոսյան**, նշված ժողովածուն, էջ 318, փողափակ՝ a:

Հեթո՞ւմ արքան իր շահերն ունեւր, մոնղոլների Մեծ խանը՝ իր: Չմոռանանք, որ Չինգիզ խանի տիրակալության շրջանից սկսած, մահմեդականները նրանց թիվ մեկ թշնամիներն էին, և վերջիններիս հանդեպ ունեցած ատելությունն արդեն իսկ երրորդ սերնդին փոխանցվելով, փաստորեն, կարծրատիպ մտածողություն էր դարձել նրանց համար: Ճիշտ է, Հուլավու խանի զորքերը դեմ չէին Միջերկրականի ավեզերին աստիճանաբար իրենց թևերը տարածող և Եվրոպան ու Անդրկովկասը ախորժալից նպատակ դարձրած մահմեդականներին հիմնովին կողոպտել ու կոտորել, սակայն նրանց համար առաջնայինը իրենց կազանի՝ խաների խանի հրամանն էր՝ Երուսաղեմն ու գրավյալ մյուս տարածքները սարակինոսներից ետ գրավելու ու դրանք քրիստոնյաներին վերադարձնելու պահանջը, որի ենթատեքստում էլ հենց պետք է տեսնել առաջինը: Բայց, այդ խնդրում, թե՛ տրամաբանորեն, և թե՛ ըստ Հեթո՞ւմ արքայի կնքած դաշնագրի՝ առաջին հերթին քրիստոնյաներն իրենք էլ պետք է շահագրգիռ լինեին, որի երաշխիքը և, Հայոց արքան էր տվել: Բացի այդ, եղած փորձից արդեն իսկ հարկ էր հասկանալ, իսկ Հեթո՞ւմը դաքաջ հասկանում էր, որ մոնղոլները տվյալ պարագայում չարյաց փոքրագույնն էին այն իմաստով, որ տվյալ երկիրը կողոպտելուց ու հարկատու դարձնելուց հետո գոնե հեռանում էին Միջին Ասիայի իրենց յուրտերը, կամ միջանկյալ ճամբարները, մինչդեռ արաբ, սելջուկ, թուրքմեն մահմեդականները ավար ու կոտորածից հետո հաստատվում, տեղ ու տիրակալ էին դառնում տարածքներին, որին և հետևում էր իրենց հայրենակից մահմեդականների ուժեղ ներհույսը:

Եվ եթե այս ամենին հասու էր հեռատես Հեթո՞ւմ արքան, ապա ո՛չ Հոռմի պապերը, և ո՛չ էլ Լյուդովիկոս IX թագավորը ի զորու չէին մոնղոլներին սարակինոսներից գոնե տարբերակել այնքան, որ մոնղոլ խաների հետ հարաբերվելիս, դիվանագիտական պատշաճ մակարդակի կեցվածքով հանդես գան: Այսինքն, նրանց հետ դաշինքի մեջ մտնելու համար առնվազն անհրաժեշտ էր մի կողմ թողնել իրենց մեծամիտ ու գոռոզ պահվածքը, հարգել Մեծ Մոնղոլիայի արքունի արարողակարգի ընդունված նորմերը, և որպես նրանց դիմող ու խնդրող կողմ՝ հրաժարվել պարտազրոյ հրամայականից:

Ասվածն ընկալելու համար բավական է հիշել, որ երբ 1246 թ. Կարպինին Իննոկենտիոս IV պապի հանձնարարությամբ Կարակորումում Գուլուկ մեծ խանին է հանձնում պապի նամակը քրիստո-

նեոլոթյունն ընդունելու և քրիստոնյա երկրներն այլևս չսպառազանցելու առաջարկներով, Մեծ խանը նամակը, թեև, բարեհաճությամբ է ընդունում, սակայն որոշակիորեն անհուսադրող պատասխան է ուղարկում: Հարցը նրանումն է, որ պապի նամակում, որքանով կարելի է կռահել Կարպինիի հայտնած նամակի բովանդակությունից, անտեսված էին Մեծ Մոնղոլիայի խանին ուղղված ոչ միայն համապատասխան մեծարանքները, այլև խնդրող կողմի առաջարկների որոշակիությունը, և առավել ևս՝ պարտավորվածությունները: Հակառակ դեպքում, Գոլյուկ խանը չէր պատասխանի՝ որ թեև չի անտեսում քրիստոնեությունն ընդունելու առաջարկը, սակայն, համարյա սպառնալիքով պահանջում է, որպեսզի պապն ու քրիստոնյա իշխանավորներն իրենց մեծարանքի տուրքը մատուցեն իրեն, կամ նույնն է թե՛ հավատարմության երդում տան¹⁰⁷: Մեկ տարի անց՝ 1247-ին, երբ Իննոկենտիոս IV-ը Ասցելիինի գլխավորությամբ կրկին նոր պատվիրակություն է ուղարկում Արևելք, այս անգամ էլ Պարսկական իշխանության մոնղոլ նահանգապետ Բայջուլ նոյոնին խորապես վիրավորում է դոմինիկյանցի դեսպանների ոչ հարգալից պահվածքը, մասնավորապես, և այն, որ վերջիններս, իրեն, որպես Մոնղոլիայի Մեծ խանի անմիջական ներկայացուցչի, ընդունված արարողակարգի համաձայն՝ եռակի անգամ գլուխ չեն խոնարհում: Արդյունքում՝ երկու պատվիրակներին մահվան են դատապարտում, իսկ Ասցելիինն ուղարկում են պապի մոտ, որպեսզի կազանի անունից նրան հայտնի, թե մեկ անգամ ևս տալիս են նույն պատասխանը, ինչ՝ Կարպինիին էին տվել¹⁰⁸:

Նման ուրիշ օրինակներ էլ կարելի է ներկայացնել, սակայն, կարծում ենք, ասվածը բավարար է փաստելու համար, որ ո՛չ պապը և ո՛չ էլ Լյուդովիկոսը «բանիմաց համարվող» իրենց դեսպանների փորձից որոշակի եզրահանգման չէին գալիս՝ ինչպես հաջորդ պատվիրակների պահվածքը խմբագրելու, այնպես էլ իրենց իսկ՝ չոր ու մեծամիտ պահանջողի կեցվածքը ճկունորեն փոխելու համար, այն դեպքում, երբ իրենք խնդրողի դերում էին: Լատինականների ղեկավարադիտական այդ կարճամիտ բացթողմանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել խաչակրաց դարաշրջանների մեծ մասնագետ Ռոնե Գրուսեն, երբ գրել է. «... Կարակորումում հայտարարվում է մոնղոլական,

¹⁰⁷ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 308.

¹⁰⁸ Անդ, էջ 310:

նեստորական մեծ արշավանք, որը Հեռավոր Ասիայի (Չինաստանից մինչև Կասպից ծով) քոչվորներին պետք է դուրս բերեր իրաքյան (միջագետքյան), սիրիական ու եգիպտական իսլամի դեմ: Եվ որքան էլ մտածենք մոնղոլների բարբարոսությունը և աշխարհին տիրելու՝ նրանց անհարկի ակնկալիքների մասին, այդուամենայնիվ, փաստ է, որ այժմ նրանք գալու էին որպես լատինական Արևելքի դաշնակիցներ ու փրկիչներ: Ցավալի է, որ Լյուդովիկոս IX-ի պատվիրակը (նկատի ունի Ռուբրոուկին - Բ.Բ.), որը համարվում էր թաթարների սովորույթների ու հոգեբանության բավական լուրջ գիտակ, չի հասկացել այդ անսովոր (արշավանքի մասին արված - Բ.Բ.) հայտարարության մեծ նշանակությունը¹⁰⁹: Ի տարբերություն պապի ու Լյուդովիկոս IX-ի, Հեթում Ա արքան որպես քրիստոնյա մեծ քաղաքագետ ու ճկուն ղեկանագետ՝ մոնղոլական ուժերը մահմեդական աշխարհի դեմ դուրս բերելու խնդրին ավելի իրատեսական մոտեցում է ցուցաբերում ու դրան ճիշտ, թարմ, ու, ինչ խոսք, անսպասելի լուծում տալիս: Ավելին, նա այդ պատասխանատու և հույժ գաղտնապահություն պահանջող նուրբ գործը ոչ թե իր դեսպաններին, այն էլ՝ լատինականների նման միագիծ ու պարզունակ մտածող անհուսալի պատվիրակներին է վստահում, այլ որպես խոհուն ու հեռատես այր, գործին հույժ լրջությամբ վերաբերող քաղաքական գործիչ, հստակ պատկերացնելով այդ դաշինքի շտապ ու շահավետ կնքման կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը իր երկրի, և ընդհանրապես, քրիստոնյա աշխարհի փրկության համար, մի կողմ է թողնում արքայական կարգավիճակով պայմանավորված մեծամտությունը, և հաստատակամորեն իր ուսերին է վերցնում այդ երկարատև ճանապարհորդության անասելի ղեկարություններն ու բանակցությունների ծանրությունը: Իսկ Ռ. Գրուսեի ղետողությունը ոչ թե անձամբ Ռուբրոուկին է ուղղված, այլև Ֆրանսիայի թագավորին ու պապին, որոնք մոնղոլներին ղեմելիս ոչ թե պետք է հանդես գային պահանջողի, այլ Հայոց արքայի նման հավասար «պորտնյորի» դերում, իսկ վերջինիս հաջող բանակցությունների արդյունքում էլ այդ հզոր դաշնակցին գնահատեին, քանզի այլընտրանք չունեին, և ոչ թե՛ մի կողմից արհամարհեին վերջիններին, իսկ մյուս կողմից էլ՝ դավաճանեին իրենց քրիստոնյա վաղեմի դաշնակցին՝ Հեթում Ա արքային:

¹⁰⁹ Słů Jan Dobraczyński, Doba krucjat, t. 3 327-328:

Ընդ որում, մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու ու նրանց քրիստոնեացնելու՝ պապականության ցանկությունն ու վախկոտ, կարճամիտ քաղաքականությունը շարունակվում է նաև հետագա տասնամյակներում: Բավական է ասել, որ քրիստոնյաների հանդեպ մեծ համակրանք տածող Աբաղա խանը՝ Հուլավու խանի որդին՝ Ջինգիզ խանի ծոռը 1273 թ. ինքն է արդեն պատվիրակություն ուղարկում Գրիգորի X պապի և Անգլիայի թագավոր Էդվարդ I-ի մոտ՝ առաքված նամակում նույն պայմանների պահպանմամբ՝ առաջարկելով համագործակցված պայքարել սարակինոսների դեմ: 1275 թ. Աբաղայ խանի նոր պատվիրակությունը մեկնում է Լիոն, ապա կրկին՝ Անգլիա, և նորից անպատասխան վերադառնում¹¹⁰: Եվրոպայից այդպես էլ պատասխան չստանալով, Աբաղան 1281 թվականին ինքն է պատերազմ սկսում մահմեդականների դեմ, միակ դաշնակից ունենալով եգիպտական մամլուքների թիրախ դարձած Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Գ-ին՝ Հեթում Ա -ի որդուն: Ուշագրավ և բավական խոստուն է նաև այն փաստը, որ Աբաղայի մահից հետո (սպանվում է Սիրիայում, Հոմսի համար մղված մարտերում), նրա որդին՝ Խորասանի նահանգապետ, ապա և Պարսկական իլխանության խան դարձած Արղունը վերանորոգել տալով կարճ ժամանակ խանության ցուպը վերցրած մահմեդական Տիկուդերի կողմից ավերված քրիստոնեական եկեղեցիներն ու վանքերը, 1285 -ին նաև նամակ է հղում Հոնորիոս IV պապին, առաջարկելով՝ անմիջապես միասնական քայլեր ձեռնարկել սարակինոսների դեմ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մեծ խանը, ինչպես նաև նախորդ կազաններն իրենց հովանու տակ են վերցրել քրիստոնեական հոդերը¹¹¹: Արղունը ոչ միայն 1286 և 1287 թվականներին է նույն առաջարկով (կրկին ու կրկին խոստանալով ազատագրված Երուսաղեմը քրիստոնյաներին հանձնել) նեստորական, ճանաչված նվիրակ Ռաբբան Սոմային (Սաուժային) պապի մոտ ուղարկում, այլև՝ 1289 և 1290 թվականներին, և նույնիսկ՝ 1291-ին, երբ Երուսաղեմի թագավորությունն ու լատինական կոմսությունների ճակատագիրը վերջնականապես է լուծվում:

Պատմական իրողություններն արդեն իսկ վկայությունն են կարճամիտ ու անզիջում պապականության կործանարար քաղաքա-

¹¹⁰ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, “Tygodnik Powszechny”, № 275, 1950.

¹¹¹ Անդ:

կանության, քանզի անհեռատեսորեն թրկունք չկանգնելով Հեթում արքային, հզոր ուժ դարձած մամլյուքները 1260 թ. Այն Ջալուզի բախտորոշ ճակատամարտից սկսած, հետևողականորեն ու արդեն անվերադարձ, ոչ միայն քաղաք քաղաքի ետևից, ամրոց ամրոցի ետևից ավերում ու գրավում են Երուսաղեմի թագավորությունն ու ծովեզերյա լատինական կոմսությունները, այլև վրիժառություն թիրախ են դարձնում տարածաշրջանի քրիստոնեական ամենազորեղ պետությունը՝ Կիլիկիո Հայկական թագավորությունը, պայմանավորված՝ ինչպես «հակաեգիպտական ուղղվածություն ունեցող հայ-մոնղոլական դաշինքի» գործոնով, միջազգային առևտրի բնագավառում Ալեքսանդրիա և Այաս նավահանգիստների մրցակցություն մեջ վերջինիս առաջնայնությունամբ, և այս ամենի արդյունքում՝ տարածքներ, հարստություն, ստրուկներ ձեռք բերելու անհագ ցանկություն»¹¹², այնպես էլ՝ այդ ամենը շղարշող ու արդեն կարծրատիպ դարձած հակաքրիստոնեական մոլեռանդությունը: Այս խնդրում իր դերն է խաղում նաև այն հանգամանքը, որ մինչև XIV դարակեսը ոչ միայն մոնղոլական նոր արշավանքի սարսափն էր դեռ մնայուն, այլև մինչև XV դարակեսը՝ խաչակիրների նոր արշավանքի հնարավորությունը: Եվ եթե այս գործոնների շարքում տեղ հատկացնենք նաև այն իրողությունը, որ, ինչպես Ռոնե Գրուսեն է գրում, այդ «հնարագետ հայը» «մամլյուքների դեմ մի տնտեսական պատերազմ էր ծրագրել, որը կարող էր ծնկի բերել Եգիպտոսը», քանզի վերջինս գուրկ լինելով փայտի ու երկաթի հումքից, այդ ամենը ստանում էր Կիլիկյան Հայաստանից, և քանզի՝ Եփրատից արևելք ընկած երկրներին տիրում էին մոնղոլները, իսկ Միջերկրականն էլ հսկում էին լատինականները, ապա առավել քան պարզ կլինի սպասվող այն իրողությունը, որ «Հեթում թագավորի ծրագիրը սպառնում էր լիակատար տնտեսական շրջափակման ենթարկել մամլյուք Եգիպտոսն ու Սիրիան»¹¹³:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ երբ 1262, 1264 և 1265 թվականներին մամլյուքները ներխուժում են Կիլիկյան Հայաստան, չրջապատում նաև Անտիոքը (որն ազատագրում է Հեթում Ա-ն), սուլթան Բայբարսը վերջնագրի տեսքով հաշտության պայմանագիր է

¹¹² Մասամբ փննհ. **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 136:

¹¹³ **Ռոնե Գրուսե**, Պատմություն խաչակրաց, փննհ. **Լ. Տեր-Պետրոսյան**, նշված ծոցովածում, էջ 319:

ուղարկում Հայոց թագավորին, ոչ միայն առաջարկելով «վերացնել տնտեսական շրջափակումը, հրաժարվել նախկինում Հալեպին պատկանած սահմանամերձ վայրերից, որոնք նախկինում մոնղոլները նվիրել էին հայերին», այլև խզել հայ-մոնղոլական դաշինքն ու ընդունել մամլյուքյան Եգիպտոսի գերիշխանությունը¹¹⁴: Մերժելով Բայբարսին, Հեթումը քաջ հասկանում էր, թե ինչ նոր աղետ էր սպառնում Կիլիկյան Հայաստանին, ուստի օգնություն ստանալու նպատակով շուտափույթ մեկնում է մոնղոլների մոտ»¹¹⁵: Եվ մինչ Հեթում արքան մոնղոլական զորքի հետ ետ կվերադառնար, մամլյուքները բանակը, հրամանատար, ապագա սուլթան Կալավունի և Համմաի մելիք Մանսուր II-ի գլխավորությամբ, 1266-ին շարժվում է դեպի Կիլիկիայի Հայոց թագավորություն, որոնց մուտքը Ալեքսանդրեթի ծոցի և Դարպասակի միջև ընկած լեռնանցքներում ջանում էր արգելափակել հայկական զորքը Սմբատ Գունդստաբլի, Հայոց թագավորի երկու որդիների՝ արքայազներ Լևոնի ու Թորոսի հրամանատարությամբ: Սակայն, ճանապարհը փոխելով, Բայբարսի բանակը, իր դաշնակցի՝ Համմաի էմիր ալ-Մանսուր II-ի բանակի հետ միատեղ Դարպասակի մոտ հարձակվում են հայկական փոքրաթիվ զորքերի վրա, ու թեև վերջիններս քաջաբար դիմադրում են, սակայն պարտություն են կրում: Թորոսը սպանվում է, իսկ Լևոնն ու Սմբատ սպարապետի որդին՝ Վասիլը գերեվարվում են: Ներխուժելով Կիլիկիա, մամլյուքները քսան օր շարունակ ավերում ու թալանում են Մսիսը, Ադանան, Տարսոնը, Այասը, Սիսը, և հսկայական ավարով ու 40 000 գերիներով Եգիպտոս են վերադառնում: Վերադարձին՝ Հեթում արքան խորը ցնցում է ապրում, երկիրը գտնելով ավերված, Թորոսին՝ զոհված, Լևոնին՝ գերեվարված: Միակ որդուն՝ Հայոց թագառանգին գերությունից ազատելու համար Հեթումը երկու տարուց ավելի ծանր բանակցություններ է վարում սուլթան Բայբարսի հետ, և վերջապես 1268 թ. կնքած ծանր պայմանագրի համաձայն՝ Հայոց թագավորը մամլյուքներին է զիջում սահմանային հաղորդակցության կարևոր ուղիների վրա գտնվող Դարպասակ, Կապան, Պեհեսնի քաղաքները, որոնք Կիլիկիան մի կողմից

¹¹⁴ Տևն Ռընն Գրուսև, Պարամոթյուն խաչակրաց, էջ 321, ինչպես նաև՝ 167 ժամթագությունը:

¹¹⁵ Ըստ Ռընն Գրուսևի՝ Ղեթումը մեկնում է Անպոլիայի սուլթանությունում փրկակայված մոնղոլական ռազմական, իսկ ըստ Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ Թավրիզ: Տևն անդ, ինչպես նաև՝ էջ 405:

կապում էին Անտիոքի, մյուս կողմից՝ մոնղոլական Պարսկաստանի հետ: Հոգեպես ջարդված ճակատագրի նման հարվածից, Հեթում Ա արքան 1269 թվականին Հայոց թագավորութայն գահը հանձնում է մեծ զոհաբերությունների գնով ազատագրած իր սիրեցյալ որդուն՝ միակ թագաժառանգին՝ Լևոն Գ-ին, իսկ ինքը «կորուսյալ աշխարհի երազը փայփայելով», վանական է դառնում և նույն թվականին էլ որպես Մակարիոս վանական վախճանվում է Սսից դեպի արևմուտք գտնվող Դրազարակի վանքում:

Փաստորեն, 1266 թվականին կործանիչ հարված հասցնելով Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը, Եգիպտոսը 1268-ին արդեն դյուրութայամբ գրավում է Անտիոքը, ապա նաև՝ Տյուրոսը, Սիդոնը, Բեյրութը և ծովեզերյա մյուս քաղաքներն ու բերդերը, իսկ 1291-ին էլ՝ Երուսաղեմի թագավորության վերջին պատվարը՝ Աքքան: Այսինքն, շուրջ երկու հարյուրամյակ Միջերկրականի ծովեզերում տիրապետող քրիստոնյա պետությունները չգոյություն գիրկն են անցնում, մահմեդականների թիրախում թողնելով Կիլիկիո Հայոց թագավորությունն ու Կիպրոսի թագավորությունը, որոնք ազգակցական իրենց կապերի ու ժառանգական իրավունքի պայմանավորվածությամբ՝ միասնաբար (երբեմն էլ մոնղոլների օգնությամբ) էին դիմակայում վերջիններիս, կամ, ինչպես Դոբրաչինսկին է գրում՝ «ևս մեկ հարյուրամյակ իրենց ճակատը դեմ են տալիս մահմեդական հեղեղին»:

Երիցս իրավացի է Ռենե Գրուսեն, երբ գրում է, թե՝ «Հայոց Մեծ միապետի ձախողումը միաժամանակ խաչակրության և ողջ Եվրոպայի ձախողումն էր»: Կարծում ենք, որ միանգամայն օբյեկտիվ ու սպառիչ է նաև Հեթում արքային տրված Գրուսեի հետևյալ բնորոշումն ու գնահատականը. «Ինչպես Բայբարսը մի գլուխ բարձր էր բոլորից տասներեքերորդ դարի մահմեդականության միջավայրում, նույն կերպ՝ և Հեթումը, որը կարողացավ իր հաշվարկների մեջ ընդգրկել ողջ Ասիան՝ Պեկինից մինչև Սեն-ժան դ'Աքքը, և մոնղոլական հսկայական հորձանուտի մեջ տեսնել Արևմուտքի փրկությունը, մի գլուխ բոլորից բարձր էր ժամանակի քրիստոնեություն միջավայրում: Բայց ոչ ոք չհասկացավ նրա հանձարը: Ֆրանկները, որոնց նա փորձում էր մերձեցնել մոնղոլներին, չըմբռնեցին այդպիսի մերձեցման հիմնարար նշանակությունն իրենց համար: ... Պատմությունը պարտավոր է նրան մեծարել որպես միջնադարի

ամենապայծառ և ամենագորեղ քաղաքական հանճարներից մեկին: Հեթո՞ւմ Ա թագավորը կմնա այն մարդը, որը եթե Արևմուտքը լսեր իրեն, կարող էր շրջել համընդհանուր պատմության ընթացքը ...»¹¹⁶:

¹¹⁶ **Ռինն Գրուսե**, Պատմություն խաչակրաց, րևն **Լ. Տեր-Պնպրոսյան**, նշված ժողովածուն, էջ 323:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ ՅԱՆ ԴՈՒՐԱԶԻՆՍԿՈՒ «ԻՍԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ

Լեհ պատմավիպասան Յան Դոբրաչինսկու իդեալը Կիլիկիո Հայոց թագավորության արքա Հեթում Ա-ն էր թե՛ որպես մարդ-անհատ, թե՛ որպես քաղաքական գործիչ ու ղեկանազետ, և թե՛ որպես քրիստոնեական հավատի առաքյալ, քանզի ըստ գրողի՝ «միակ մարդը, որը հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեության վաղեմի իդեալներին՝ Հայաստանի արքա Հեթումն էր», և միակ իմաստունն այրը, որն «այլասերված այդ ժամանակներում անբարո աշխարհը փոխելու մեծ ցանկություն ուներ, կրկին Հեթում արքան էր»¹¹⁷:

Ջարմանալի չէ, ուրեմն, որ շուրջ երեք հարյուրամյակ տևող խաչակրաց արշավանքների մասնակից քրիստոնյա տասնյակ պապերի, թագավորների ու կայսրերի, հարյուրավոր զորավարների ու բարոնների, հազարավոր ճանաչված ասպետների միջից Դոբրաչինսկին իր «Իմաստության բանալի» պատմավեպի համար հենց Հեթում թագավորին է ընտրում որպես գլխավոր հերոս՝ ժամանակի հերոս, քանզի հենց նրան է համարում քրիստոնեության մեծ փրկիչը:

Պատմական այդ տաղանդավոր ղեկանազետի ու քաղաքական խոշոր գործչի, նրա սկզբունքային գաղափարների, մեծ հայրենասիրությունների ու նվիրյալ կրոնասիրության, ձեռնարկած համարձակ գործերի, և ընդհանրապես պատմական որոշակի ժամանակահատվածի իրադարձությունների շուրջն էլ կառուցված է «Իմաստության բանալի» պատմավեպն իր խիստ հետաքրքիր ֆաբուլայով, պատմա-աստվածաբանական կոնցեպտով (մտարմբռնումով) ու գաղափարական ատաղձի սկզբունքայնությունամբ, և իհարկե, դարեր

¹¹⁷ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, “Kierunki”, 1982, № 12.

չարունակ մարդկանց անհանգստացնող պրոբլեմների արդիակա-
նուլթյամբ, ինչպես գլխավոր, այնպես էլ մասնակի ու լրացնող ամե-
նատարբեր մոտիվներով:

Պատմավեպի դրամատիկական բուռն իրադարձությունները, ինչպես վերում ակնարկեցինք, միահյուսված ու կենտրոնացած են պատմական չորս կարևորագույն կերպարների՝ Հայոց Հեթում Ա արքայի, մոնղոլ զորավար Կիտբուղայի, Ուրբանոս IV պապի և Եգիպտոսի սուլթան ու զորավար, Երուսաղեմի Թագավորուլթյան կործանիչ Բայբարսի շուրջ: Բուն պատմավեպի բազմաչերտ, լար-
ված ու արագընթաց ֆաբուլան կառուցված է Սիրիայում և Պաղես-
տինում 1260-ական թվականներին տեղի ունեցող կրոնա-քաղաքա-
կան շիկացած մթնոլորտի ու պատերազմական վերը նշված իրա-
դարձությունների շուրջ, երբ Երուսաղեմի Թագավորուլթյան բարոն-
ներն իրենց իսկ ձեռքերով իրենց օրհասն էին տնօրինում, և երբ
Թագավորուլթյունն իսկ արդեն «մի փոքրիկ կղզի էր դարձել ծով
մահմեդականուլթյան մեջ, որտեղ գնալով հզորանում էին եգիպտա-
ցի մամլյուլթները»¹¹⁸: Եվ ահա, այն պահին, երբ Հեթում Ա Թագավո-
րը պատերազմում էր հյուսիսից Կիլիկյան Հայաստանի վրա անվերջ
հարձակվող Իկոնիայի (Ռումի) սուլթանուլթյան դեմ, այն պահին,
երբ Երուսաղեմի Թագավորուլթյունում քաղաքական կոշտ խաղե-
րով, ներքին բախումներով, թեժ վեճերով ու անհամաձայնուլթյամբ
պայմանավորված անարխիան իր գագաթնակետին էր հասել, ի կա-
տար է անվում Հայոց Թագավորին Մանգու խանի տված խոստումը,
և 1257-ին Հուլավու խանն իր զորքով շարժվում է դեպի Բաղդադ:

Ճիշտ է, ժամանակի առումով քիչ ավելի շուտ տեղի ունեցած
ուղղակի անհամաձայնուլթյունները Դոբրաչինսկին պատմավեպի
ֆաբուլայի մեջ անմիջականորեն չի տեղավորում, սակայն որպես
հիշողուլթյան մտապատկեր, այնպես է նկարագրում, որ այն նույն-
պես դառնում է ֆաբուլայի անբաժան մասը: Ի դեպ, պատմական
չատ ու շատ կարևոր իրադարձություններ նույնպես պատմավեպ
են մուտք գործում կառուցվածքային հենց այս ձևի մեջ, և դա վեր-
ջինիս յուրատիպ դրսևորումներից ու առանձնահատկուլթյուննե-
րից մեկն է:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պատերազմական այս
չատ կարևոր դրվագը, փաստորեն, մոնղոլական արշավանքի մուտքն

¹¹⁸ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, “Kierunki”, 1982, № 12.:

է Մերձավոր Արևելք, և դա պատմական տրամաբանություն է ու պատմական գործողություններով շողկապված է եղել այն իրադարձություններին, որոնք արդեն տեսանելիորեն են ընդգրկված պատմավեպի սահմաններում, փորձենք երկու բառով ներկայացնել բովանդակային, բայց միայն՝ պատմական դեպքերի ատաղձը:

Իսկ այդ պատմողական, կամ մտապատկերային բուն դրվագը հետևյալն է. Աբասյանների տոհմի 37-րդ խալիֆը՝ Ալ-Մուստասիմը, որն այդ տարիներին նստած էր Բաղդադում, ոչ միայն պաշտպանունակ քաղաք, այլև բավական մեծ զորք ուներ: Սակայն, հայ-մոնղոլական դաշինքի համաձայն՝ Պարսկական իլխանության իլխան Հուլավուն իր զորքով, որի աջ թևում կռվում էին նոյոն Բայջուլի, իսկ ձախ թևում՝ գորավար Կիտբուղայի զորքերը, մոտենալով Բաղդադին, 1258 թ. հունվարին Անբարի մոտակայքում ճակատամարտ է տալիս, ջարդում սուլնի Աբասյանների զորքն ու փետրվարի 5-ին մտնելով Բաղդադ, 17 օր շարունակ կոտորում է մահմեդական բնակչությանը (սուլթանը նույնպես սպանվում է): Ընդ որում, Հուլավուն այդ ամենից գերծ է պահում քրիստոնյաներին: Ճիշտ է, Հեթում արքան այդ պատերազմին չէր մասնակցում, քանի որ, ինչպես ասացինք, ինքն էլ պատերազմում էր Իկոնիայի սելջուկների դեմ, սակայն Բայջուլի զորքերում ընդգրկված էին հայկական (Մեծ Հայքից) ու վրացական ջոկատներ՝ հայ իշխան Պուշի գլխավորությամբ, որոնցից, վրացականն, ի դեպ, որքան էլ տարօրինակ թվա, ըստ պատմական աղբյուրների՝ աչքի էր ընկնում իր դատանությամբ¹¹⁹: Բաղդադի գրավումից հետո, Հուլավուն շարժվում է դեպի Սիրիա: Եդեսիայի մոտակայքում նրան են միանում Հեթում թագավորն իր 12 հազար ասպետների հեծելազորով ու 40 հազար հետևակով, և՛ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI Գեղեցիկն իր զորքով: Ըստ Հեթում արքայի ծրագրի ու Հուլավու խանին տված՝ նրա խորհրդի, մոնղոլ-հայկական զորքերը շարժվում են դեպի Հալեպ, որը պատկանում էր Հալեպի Այուբյան սուլթան Ալ-Մելիք ալ-Նասիրին: 1260 թ. հունվարի 24-ին, վեցօրյա մարտերից հետո, Հալեպը գրավվում է (նվիրվում է Հեթումին), իսկ սարսափած սուլթանը փախչում է Եգիպտոս:

Սակայն, դեռևս 1259 թ. փախճանված Մանգու մեծ խանի թափուր գահի համար այդ ժամանակ արդեն պայքարի մեջ էին մտել

¹¹⁹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 331-332.

նրա եղբայրները՝ Արիկ-Բոկն ու Կուբիլայը, ուստի, Հուլավու խանը ստիպված է լինում իր զորքի մեծ մասի հետ մեկնել Կարակորում՝ իր անմիջական դաշնակից Կուբիլայ եղբոր թիկունքին կանգնելու համար: Հուլավու խանը Սիրիայում է թողնում մոնղոլական ոչ մեծ զորք, որի զորավար է նշանակում Կիտբուղային: Վերջինս, Հեթում Ա թագավորի ու Բոհեմունդ VI-ի հետ 1260 թ. մարտի 1-ին մտնում են Դամասկոս, Համաա, Նապլուզ, Գազա, որոնց բնակիչները առանց կռվի և առանց կորուստների, հոժարակամ նրանց առջև բացում են իրենց քաղաքների դարպասները: Հայ-մոնղոլական միասնական զորքերը սարակինոսներից զրավում են Երուսաղեմի թագավորութունը շրջապատող բոլոր տարածքները, բայց թագավորութունն չեն մտնում, քանզի սպասում են, որպեսզի Աքքայի բարոններն իրենց միանան և իրենց Սուրբ Քաղաքի ազատագրմանը իրենք էլ արդարացիորեն մասնակցեն: Բայց, Աքքայի բարոնները դավաճանում են Հեթում արքային և համաձայնագիր կնքելով իրենց մշտական թշնամու՝ Եգիպտոսի սուլթան Սաիֆ ադ-Դին Կուտուզի հետ, թույլ են տալիս, որպեսզի վերջինիս զորքերի լավագույն մասը՝ աթաբեկ Բայբարսի գլխավորման, հանգրվանի իրենց քաղաքի մատույցներում և հենց իրենց տարածքով էլ դուրս գա հայ-մոնղոլական բանակատեղիի թիկունքը:

Պատմության համար այդ վճռորոշ դավաճանութունը, ու դրա իսկ արդյունքում՝ ողբերգական ճակատամարտը տեղի է ունենում 1260 թ. սեպտեմբերի 2-ին Գալիլեայի Այն Ջալուզ բնակավայրում, և մահմեդականների մի քանի անգամ գերազանցող զորքերը հաղթանակ են տանում:

Խաչակիր բարոնների դավաճանութունը, պապի ու Լյուդովիկոս IX-ի՝ այս խնդրում ունեցած անտարբերութունն ու անգործունեությունը, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ առանց սեփական մասնակցությունն ունենալու, մոնղոլների ու հայերի միջոցով մահմեդական աշխարհի հետ հարցերը լուծելու իրենց ակնկալիքները, և այդ ամենի արդյունքը հանդիսացող Այն Ջալուզի ճակատամարտը վճռորոշ են դառնում այնքանով, որ վերջնականապես ու հիմնավորապես է բաց թողնվում խաչակրաց արշավանքների մեծ ու հիմնական նպատակը՝ Երուսաղեմն ազատագրելու հնարավորությունը: Ավելին, ինչպես արդեն ասվեց, ճակատամարտի ավարտից հետո, առաջիկա երեք տասնամյակի ընթացքում մահմեդականները հիմնովին են վե-

րացնում երկու հարյուրամյակ գոյատևող քրիստոնյա Երուսաղեմի թագավորությունն ու լատինական կոմսությունները: Բաց է թողնվում նաև մոնղոլական հսկա Հեռավոր Արևելքը քրիստոնեական օրբիտայում ներգրավելու բացառիկ հնարավորությունը:

Ահա, այս սահմանների մեջ են ընդգրկված «Իմաստություն բանալու» պատմական իրադարձությունները, այսպիսին է պատմավեպի Ֆաբուլայի ատաղձը, որին վարպետորեն միահյուսված է բազմահարուստ մոտիվների ցանցը:

Նախ ասենք, որ մահմեդական աշխարհի դեմ քրիստոնեություն դիմակայության տրամագծային՝ ամենազլխավոր հիմնախնդրի և դրան միահյուսված կրոնական ու բարոյականության պրոբլեմների մոտիվները Դոբրաչինսկին հիանալի ձևի մեջ է օգտագործում պատմավեպում:

Էպիկական լայն հունով, դրամատիկական լարված ու ճայթող բախումներով ընթացող իրադարձություններն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ, հենց այն առանցքն է, որը և որոշակիորեն գրավում է նույն այդ ցավագին հիմնախնդիրների տակ ճկված ժամանակակից ընթերցողին, քանզի հեղինակի կողմից բարձրացված, և յոթըարյա «հնություն» ունեցող նույն այդ բարդ պրոբլեմներն ու անհանգստացնող հարցադրումներն առ այսօր էլ շարունակում են նույնը մնալ այն պատճառով, որ ինչպես Դոբրաչինսկին է գտնում, XX դարը (մեր կողմից ավելացնենք՝ XI-ի սկիզբը նույնպես) «դադարել է քրիստոնեական լինելուց, քանզի քրիստոնեական ճշմարտությունն իր մինչայժմյան ձևակերպմամբ անհասկանալի է դարձել այսօրվա աշխարհի համար», իսկ հայրենասիրությունն էլ բոլոր ժամանակներում «չի կարող շովինիզմ կամ ազգայնամոլություն լինել, քանզի վերջիններս աչք են փակում սեփական ու ազգային թերությունների հանդեպ»¹²⁰: Կարծում ենք, որ ասվածին հարկ է ավելացնել և այն հիմնական գործոնի առկայությունը, որ բոլոր ժամանակներում էլ իշխողների քաղաքականության մեխանիզմի շարժիչ ուժը եղել է իրենց իսկ կողմից ստեղծված որևէ միֆի անվան տակ իրագործվող բռնազավթման նպատակը:

Պատահական չէ, որ վերոնշյալ սկզբունքներով առաջնորդվող Յան Դոբրաչինսկին քննադատության թիրախ դարձնելով Հռոմի

¹²⁰ Jan Dobraczyński, Odpowiedzializmy na wezwanie nowej epoki, “Słowo powszechnie”, № 291, 1970.

պապերի, եվրոպացի խաչակիր թագավորների ու իշխանների վարած քաղաքականությունը, նրանց պարզունակ մտածելակերպն ու կենսակերպը, ընդհանրացված ու մասնավորեցված այնպիսի խնդիրներ է բարձրացնում, որոնք ընթերցողին, անկախ դարերի հեռավորությունից, մտածելու ու մտահոգվելու տեղիք են տալիս: Ինչպես հեղինակին, այնպես էլ նրա ընթերցողին այսօր էլ հետաքրքրում են դեռևս իրենց լուծումը չգտած այն խնդիրները, թե՛ պատմությունն ընդհանրապես ի՞նչ ուիթմով է ընթանում, թե՛ պատմության շրջապատված մարդն ինչպիսի՞ դեր է խաղում, և Աստված՝ ինչպիսի՞, թե՛ ինչո՞ւ մարդկանց ձեռնարկած գործերն այլ արդյունք են ունենում, քան՝ իրենք են նպատակադրում, թե՛ չարն ու բարին ինչպե՞ս անհատի մեջ, այնպես էլ, ընդհանրապես աշխարհում որքանո՞վ են միահյուսված հանդես գալիս, թե՛ ինչո՞վ է պայմանավորված աշխարհի վատթարացումը, ևն, ևն:

Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ՝ թե՛ մարդկություն պատմությունը, և թե՛ արդի կյանքը լի է եղել, և՛ է մարդկային չար գործերով, անհատների սխալներով, թերություններով ու արատներով, պայմանավորված՝ անուղղելի ու ճակատագրական գործընթացով: Ու թեև, ամեն մի դարաշրջան ունեցել է իր «սեփական», ժամանակի ծնունդը հանդիսացող արատներն ու սխալները, սակայն, դրանք, մեծամասամբ, դարից դար, սերնդից սերունդ փոխանցվելով, դարձել են շարունակական՝ մարդկանց ստիպելով ճակատը դեմ տալ արդեն պատմական այլ պրոցեսներում կրկնվող նույն սխալներին ու դրանց հետևանքներին: Հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ, ինչպես վերում ասացինք, այսօր թե՛ պատմաբանը և թե՛ պատմավիպասանը ժամանակակից կյանքն ավելի լավ ճանաչելու ու ճանաչել տալու համար, դիմում են պատմությանը, և արդի հիմնախնդիրների պատասխանը ձգտում փնտրել անցյալում: Ցավոք, քաղաքագետներից ու քաղաքական գործիչներից շատ քչերն են, որ փորձել, կամ փորձում են իրենց մտահոգությունն առարկա խնդիրների պատասխանը կամ բանալին որոնել անցյալում:

Եվ քանի որ պատմությունն է միայն, որ իր մասնավոր դրսևորումներով ու ամբողջականություն մեջ կարող է տալ անցյալի իրադարձությունները ներկային կապակցող ներքին կապերի բացահայտումը, ապա ակնհայտ է, որ այդ ամենը համամասնություն մեջ

պետք է հետազոտվի: Չէ՞ որ պատմությունը ստեղծվում ու կերտվում է մարդկության ահռելի էներգիայի կուտակմամբ ու սպառմամբ, և չէ՞ որ այդ էներգիայի մի մասն էլ իր բացասական ու դրական բոլոր լիցքերով ժամանակի հոլովույթի հետ փոխանցվում է հաջորդ սերունդներին, որոնց մտավոր ենթատեքստում ու հոգեկան կերտվածքում հիմնավոր նստվածքներ է տալիս ու դրսևորումներ է ի հայտ բերում: Պատմության արդիականություն հանդեպ ունեցած իր հայեցակետը պարզաբանելու համար, տարիներին ետևից ահա թե ինչ է գրում ութսունամյա Դոբրաչինսկին. «Դժվար է ասել, թե ուրիշներն ինչ են փնտրում պատմության մեջ: Անձամբ իմ մասին կարող եմ ասել, որ այնտեղ փնտրում եմ արդի կյանքը զննելու համապատասխան հեռանկար: Նրանք, ովքեր, գտնում են թե գրողն ամբողջությամբ պետք է նվիրվի արդի կյանքի ուսումնասիրմանը, մոռանում են, որ ժամանակակից կյանքը դիտարկելը բավական բարդ խնդիր է: Դրա մեջ խրված, մենք տեսնում ենք միայն մի հատվածը: Բայց դրա փոխարեն, երբ մխրճվում ենք պատմության մեջ, որը նման է այսօրվա իրավիճակին, այդ դեպքում մեր աչքի առջև տեսնում ենք ամբողջական պատկերը, ու դեռ մի բան էլ ավելին՝ որոշակի գործունեությունը հետևող արդյունքները...»¹²¹:

Իսկ այնպես, ինչպես Դոբրաչինսկին է պատմավեպում ներկայացնում խաչակիրների դարաշրջանը, դա ոչ միայն իրողությունների ու իրադարձությունների, և պատմական անձանց որոշակի կեցվածքի ու գործունեության գեղարվեստական վերարտադրություն է, այլև խնդրո առարկայից էլ ավելին է, քանզի այդ ամենի անաչառ լուսաբանումը՝ արդի դարաշրջանի նույն և նույնքան կարևոր հարցադրումների պատասխանն է տալիս, կամ եթե չի էլ տալիս, ապա առկա է թողնում մտորումների պատասխանը պատճառահետևանքային ժամանակի մեջ գտնելու համար:

Ինչպես բազմիցս ասացինք, քրիստոնեությունը, մասնավորապես, կաթոլիկությունը, Դոբրաչինսկու ոչ միայն կրոնական դավանանքն էր, այլև՝ հավատամքն էր: Նրա այն տեսակետը, թե՛ «քրիստոնեական ճշմարտությունը մինչայժմյան ձևակերպմամբ անհասկանալի է դարձել այսօրվա աշխարհի համար», տարածվում է նաև XIII դարի վրա, քանզի մեկ այլ ձևակերպմամբ, նրա նույն

¹²¹ Jan Dobraczyński, Czytelnicy mnie nie zawiedli (Magdalena Folant, Rozmowa z Janem Dobraczyńskim), “Kierunki”, № 11, 1982.

այն միտքը, թե՛ «միայն քրիստոնեական ֆասադ ունենալը բավարար չէ, երբ բացակայում է քրիստոնեական ոգին»¹²², վերաբերում է հենց խաչակրաց դարաշրջանին: Նկատենք, որ նա որպես իսկական քրիստոնյա, և, ինչ խոսք, որպես մեծ հոլմանիստ ու արվեստագետ, ոչ թե բարկուլթյամբ ու զայրուլթով է խոսում եկեղեցու, հոգևոր դասի, և ընդհանրապես քրիստոնյա աշխարհիկ ֆրանկների արատների ու թերուլթյունների մասին, որոնց քրիստոնեությունն արդեն միայն անուկով էր քրիստոնեություն, այլ՝ հանդարտ ու մեղմ, բայց և ներքին ընդվզումով է ցուցադրում արդեն ընդհանրական դարձած այդ երևույթը, այդպիսի ձգտելով բացահայտել քրիստոնեական հավատի, բայց միայն թե՛ եկեղեցու, հոգևորականի և առհասարակ մարդու բարեպաշտությունն ու առաքինությունը խոտորող նստվածքներից մաքրված հավատի օգտակարությունն ու անհրաժեշտությունը ժամանակակից աշխարհի համար: Ճիշտ է, այս ամենի հիմքում ընկած է նաև Դոբրաչինսկու աստվածաբանական մտարմբռնումը (կոնցեպտը), (որին ստորև կանդրադառնանք), սակայն հատկանշականն այն է, որ մեզանից այդքան հեռու ընկած ժամանակաշրջանում պատմական տասնյակ անհատականությունների՝ պապերի, թագավորների, իշխանների մեջ, Դոբրաչինսկու համար, ինչպես արդեն ասացինք, բոլորից բարձր է կանգնած Հայոց արքա Հեթումը, որին որպես առաքինի ու ազնվաբարո մարդ, որպես քրիստոնեական ճշմարտացի գաղափարների կրող ու մեծ առաքյալ, որպես բարոյական արժեքներն ազատագրող, և որպես հմուտ դիվանագետ ու, իր իսկ խոսքերով ասած՝ հանճարեղ քաղաքագետ, ներկայացնում է համաշխարհային արդի հասարակայնություն ուղղորդությանը:

Լեհ գրականագետ-պատմաբան Զիգմունդ Լիխնյակը ընդունելով, որ Հեթում Ա արքան, իրոք, իսկական առաքյալ էր, գրում է. «Կերպարներ կան, որոնց մեջ, թվում է կարելի է խորանալ այնպես, ինչպես կենդանի գրքում: Այդպիսի գիրք է առաջին հերթին Հեթումը»¹²³: Հիրավի, բավական դիպուկ բնորոշում է, քանզի պատմավեպը ճիշտ ընկալելու ու հասկանալու համար հարկ է ներկայացված պատմական անձանց համապատասխան խորուլթյամբ «կարդալ», նրանց կյանքով ապրելով՝ ճանաչել պատմությունը: Բայց,

¹²² Jan Dobraczyński, O kluczu mądrości, “Kierunki”, № 16, 1976.

¹²³ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory”, “Dziś i jutro”, W-wa, № 38, 1951.

հարկ է նշել, որ այս պատմավեպը, հատկապես վերջինիս սկիզբը, այնքան էլ դյուրին չէ եվրոպացի, մասնավորապես, լեհ ընթերցողի ընկալման համար, քանզի, ինչպես Լիխնյակն է գրում՝ էկզոտիկ միջավայրում անմիջապես հանդես են գալիս մեծ քանակությամբ անձինք, որոնք ըստ պատմավեպի ժանրի ավանդույթային պարտադիր օրինաչափության ու էտիկետի՝ ոչ թե ներկայացվում են ըստ անհրաժեշտության, այլ միանգամից են գործողության մեջ մտնում:

Վերջիններս Երուսաղեմի թագավորության մայրաքաղաք Երուսաղեմին (որն, ինչպես ասացինք, 1244 -ից եգիպտացիների ձեռքում էր) փոխարինող Աքքայում խորհրդի հավաքված՝ Տիրի, Տրիպոլիի, Նազարեթի, Ասկալոնի եպիսկոպոսներն էին Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի գլխավորությամբ, ինչպես նաև՝ Ալեքսանդր IV պապի (1254-1261 թթ.) նվիրակ, եպիսկոպոս Թոմաս Ագնի դը Լանթինոն, Կիպրոսի թագուհի և Երուսաղեմի թագավորության ռեգենտ (ժամանակավոր կառավարիչ) Պեդրոնցիան, որը Բոհեմունդ VI Գեղեցիկի քույրն էր, և որը ժամանել էր վերջինիս տիկնոջ՝ Հեթում արքայի դուստր Սիբիլի հետ միասին: Մեծ խորհուրդ էին եկել նաև Լյուդովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորության երկրորդ ռեգենտ նշանակված Գոդֆրիդ դը Սարգինեսը, Անտիոքի իշխանապետ Բոհեմունդ VI-ը, Յաֆայի իշխան ու սենյոր, Բեյրութի տեր, Կիպրոսի գունդատաբլ Բալիան Իբելինացին, Տիրի իշխան Ֆիլիպ Մոնֆորտը՝ շրջապատված իրենց վասալներով, Կեսարիայի ու Սիդոնի բարոնները, Հիվանդախնամ ասպետների ուխտին և Տաճարական ասպետների ուխտին զինվորազրված ասպետները:

Համաժողովի շտապ հրավիրման բուն պատճառը Աքքայից Լյուդովիկոս IX-ի հեռանալուց հետո Երուսաղեմի թագավորության թափուր մնացած գահընտրությունն էր, քանզի ռեգենտներն այլևս չէին կարողանում երկիրը կառավարել, մանավանդ որ վենետիկցիների ու ճենովացիների միջև վաղուց սկսված շարունակական պատերազմը Աքքայում կրկին էր վերանորոգվել: Ճիշտ է, առիթն այս անգամ էլ էր Աքքայի Սբ. Սաբա վանքը, որին երկու կողմերն էլ ուզում էին տիրել, սակայն հիմնական պատճառները շատ ավելի խորն էին: Այդ պատճառներից մեկը առևտրատնտեսականն էր, որը սկսվելով դեռևս խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակներից, արդեն իսկ անկառավարելի էր դարձել: Մի կողմից տարանցիկ

առևտուրը գտնվելով վենետիկցիների ու ճենովացիների ձեռքում, ի սկզբանե դաժան մրցակցություն ձևեր էին ընդունել, քանզի երկու կողմերն էլ խաչակիրներին հարյուրավոր նավեր էին տրամադրում, մատակարարում էին նաև զենք, զինամթերք, պարեն, և, արևելյանն էլ՝ Եվրոպա էին առաքում, մյուս կողմից էլ՝ Փրանկյան պետություններում զբաղեցնելով քաղաքների մեկ երրորդ մասը, ուր ունեին իրենց թաղամասերը՝ առանձնատներով, եկեղեցիներով, շուկաներով ու բաղնիքներով, որոնք, ի դեպ, լեանտյան առևտրի հենակետային կենտրոններ էին, նրանցից յուրաքանչյուրն իր սեփական կարգերն էր հաստատել: Այսինքն, նրանք ոչ միայն խաչակիր սենյորներին չէին ենթարկվում ու միմյանց դեմ անվերջ պատերազմում էին՝ ավերելով միմյանց թաղամասերը, այլև իրենց կողմն էին ներգրավում խաչակիր Ֆեոդալներին¹²⁴: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ վենետիկցիների թևում մարսելցիները, տաճարականներն ու խաչակիրներն էին, իսկ ճենովացիների թևում՝ կատալոնցի վաճառականներն ու հիվանդախնամները, ապա պարզ կդառնա, որ այդ հակամարտությունը Երուսաղեմի թագավորությունը ուղղակիորեն էր երկու մասի բաժանել:

Եվ որպեսզի ընթերցողն անմիջապես մուտք գործի XIII դարի Փրանկյան պետություն, որպեսզի միանգամից դրամատիկ իրադարձությունների ակնատեսը դառնա ու լսի ժամանակի ձայները, Դոբրաչինսկին պատմավեպն անմիջականորեն սկսում է Ալեքսանդր IV պապի նվիրակ, եպիսկոպոս Լանթինոյի՝ Աքքա ժամանման ու քաղաքից ստացած նրա առաջին տպավորությունից: Իսկ տպավորությունն այդ այնքան ցնցող էր, որ քաղաքում տիրող պատերազմական իրավիճակից վախեցած նվիրակը կարծում էր, թե արաբներն են ներխուժել Աքքա: Մինչդեռ, պարզվում է, որ քրիստոնյա վենետիկցիների ու ճենովացիների միջև սկսված երեքշաբաթյա պատերազմը, որի ժամանակ 20 հազար մարդ էր արդեն սպանվել, այնպիսի ավերածություններ էր գործել Աքքայում, որ թվում էր, թե՛ «ամեն մի տուն մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք էր անցել», և քաղաքի բնակիչներն էլ «հաշմանդամներ էին՝ ձեռքերն ու ոտքերը վիրակապված»¹²⁵: Պարզվում է, նաև, որ քաղաքացիական ներքին այդ պատերազմը դեռ չէր էլ ավարտվել: Այն վերսկսվում է Երուսաղեմի թագավորությունում հրավիրված համաժողովի ժամանակ,

¹²⁴ Слѹ М. А. Заборов, Крестовосцы на Востоке, стр. 325.

¹²⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, W-wa, 1951, str. 16.

և գզվուտոցի մեջ մխրճված ժողովականների մի մասը տաճարի մարտադաշտ հիշեցնող բեմն ու սրահը հապշտապ ու հրմշտոցով թողնելով, հեծնում է նսուլգները՝ միանալու իրենց կողմնակից ճենովացիներին ու վենետիկցիներին, մյուս մասն էլ, ուղղակի, պատրաստվում է դիտելու երկուստեզ այդ ջարդը:

Ինչպես համաժողովի հավաքված բարոններին, այնպես էլ քիչ ավելի ուշ գործողություն մեջ մտած տասնյակ այլ անձանց, լեհ գրողը ներկայացնում է պատմական իրադարձությունների տարբեր իրավիճակների այնպիսի շրջանակներում, որ նրանց արտահայտած մտքերն ու կարծիքներն ի հայտ բերելով ու հաստատելով նրանց կողմից արդեն իսկ գործածը, պայմանավորում են և նրանց հետագա գործողությունները, իսկ երկուսը միասին՝ լուսաբանում են այդ ծանր դարաշրջանի բուն ոգին ու էությունը: Ընդ որում, որպես նախամուտք, բավական ցցուն ներկայացնելով այդ դարաշրջանի՝ ընդհուպ մեր օրերը հասնող ողբերգական իրադարձություններին նպաստած վերը հիշյառակված այրերի նեղանձնական, եսասիրական հարաբերություններն ու նրանց միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունների ու բախումների էությունը, Դոբրաչինսկին նվիրակ Լանթինոյի միջոցով էլ նախապատրաստում է իր գլխավոր հերոսի՝ Հեթում արքայի մուտքը պատմավեպ:

Ի տարբերություն մյուս հերոսների, Հեթում Ա-ի հետ ընթերցողի առաջին ծանոթությունը տեղի է ունենում ոչ թե վերջինիս գործողություն մեջ մտնելու, այլ Ալեքսանդր IV պապի, և հատկապես Երուսաղեմի Թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի ընկալման, ու Հայոց արքային տրված գնահատականի միջոցով: Եվ դա հատկանշական է ու բնութագրական, քանզի, եթե Ալեքսանդր IV-ի ընկալումը բացահայտում է պապականության վերաբերմունքն ու վարած քաղաքականությունը Կիլիկյան Հայաստանի ու հայ թագավորների հանդեպ, ապա երկրորդի ընկալումը ոչ միայն պապի նշված վերաբերմունքի փակագծերի բացումն է, այլև Հեթումին տրված՝ ժամանակակիցների, ու հենց իր, Դոբրաչինսկո՝ պատմություն իմացություն պայմանավորված գնահատականն է, որը պատմավեպի ծավալմանը զուգընթաց, լիարժեք է դառնում ու ամբողջականանում:

Պատահական չէ, ուրեմն, որ պատմավեպի հենց սկզբում, երբ Բալխան իբելինացին ու Բոհեմունդ VI Գեղեցիկը համաժողովից

առաջ այցելում են Աքքա հենց նոր ոտք դրած պապի նվիրակին, որպեսզի թագավորական գահի ընտրություններում նրա ձայնն ապահովեն իրենց թեկնածուի օգտին, և խոսակցություն ժամանակ հիշատակում են Հեթում արքայի անունը, նվիրակ Լանթինոն անմիջապես հիշում է Ալեքսանդր IV-ը պապին, որն իր մեկնելուց առաջ նրան ասել էր. «Ուշադրություն դարձրու Հայաստանի վրա: Վերջինիս նախկին թագավորը մեր դաշնակիցն էր հույների դեմ մղվող պայքարում: Նա ընդունում էր Առաքելական մայրաքաղաքի իշխանությունը: Այժմ, իշխանությունն իր ձեռքն է վերցրել տեղացի մի ինչ-որ բարոն: Բայց ինձ գրում են, որ նա նույնպես պատրաստ է ենթարկվել: Ժամանակին նրանց կաթողիկոսին կոնդակ էինք ուղարկել... վերջապես ժամանակն է ոչնչացնելու այդ միաբնակներին: Նրանց թագավորին ինչպես էին կոչում: Կարծես թե՛ Կո, Մո...: Հա, իհարկե, Հեթում, հենց այդ անունն էլ գլխումս պտտվում էր»¹²⁶:

Կարծում ենք, այս մեկ-երկու տողում ամփոփված՝ պապի, և ընդհանրապես, Հռոմի վերաբերմունքը Հայաստանի, հայ թագավորների ու Հայ առաքելական եկեղեցու հանդեպ առավել քան խոսուն է, քանզի ընթերցողին այն ոչ միայն նախապես տեղեկացնում է, որ հայերը թեև քրիստոնյա են, բայց կաթոլիկ չեն, որ՝ աստվածաբանական միաբնակ մտաբանում ունեցող նրանց դավանանքը¹²⁷ կաթոլիկ Հռոմը ձգտում էր վերացնել՝ Հայ առաքելական ու Լատին եկեղեցիների միությունն պարտադրանքով, այլև նախապատրաստում է իրադարձությունների հետագա զարգացման այն ընթացքին, թե ինչ¹²⁸ Հռոմն ու խաչակիր ֆրանկները զորավիճ չեղան Հեթում արքային՝ Նրոսաղեմի ազատագրման համար ձեռնարկված պատերազմում:

Այլ խնդիր է, իհարկե, որ պապի խոսքն ըստ էության, բավական ակնառու անճշտություններ է պարունակում, որն առավել քան պայմանավորված է Դոբրաչինսկու գտարյուն կաթոլիկ լինելու և պատմավեպի նույնքան կաթոլիկ գաղափարախոսությունն նպատակաուղղվածությամբ: Բավական է ասել, որ ո՛չ Հեթում Ա արքան, և ոչ էլ նրա նախորդը՝ Լևոն Բ արքան (որին և նկատի ունի պապը), երբևիցե Հռոմի իշխանությունը չեն ընդունել և պատրաստա-

¹²⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 22-23.

¹²⁷ Հայ եկեղեցին երբև չի ընդունել միաբնակության (մոնֆիզիտ) կամ նույն է եվրիքեսական հերձված վարդապետությունը: Մանրամասն տես՝ Քրիստոնյա Հայաստան, Հանրագիտարան, Երևան, 2002 թ. էջ 320-321:

կամուլթյունն էլ չեն հայտնել այն ընդունել, քանզի ընդունելն իսկ պետք է որ արդեն պայմանավորեր նաև կաթողիկոսության ընդունումը: Ավելին, հայտնի է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Ա Բարձրբերդցին (1221-1268 թթ.), որը Հեթում Ա արքայի աջ թևն էր, 1251 թ. Սսի ժողովում քննարկելով (պապի ակնարկած)՝ Իննոկենտիոս IV պապի կոնդակը, մերժել էր ընդունելու կաթողիկ վարդապետությունը, և դրանով իսկ՝ Հռոմի իշխանությունը: Այն մերժվում է նաև քիչ ավելի ուշ՝ 1264 և 1265-1266 թվականներին՝ նույն Հեթում Ա-ի և Կոստանդին կաթողիկոսի կողմից: Ուղղակի, Դոբրաչինսկին, որն, ինչպես բազմիցս ասացինք, իր հուլթյամբ խիստ «կաթողիկ գրող» ու կաթողիկոսության ջատագովը լինելով ու իր դավանանքը վեր դասելով բոլոր կրոններից և քրիստոնեական բոլոր դավանանքներից, մարդու մաքրման միակ ճանապարհը տեսնում էր կաթողիկոսության ընդունման մեջ, չէր կարող իրեն թույլ տալ, որ այնպիսի ազնվաբարո, բարձր գաղափարների տեր քաղաքական գործիչն ու մեծատառով մարդն ու քրիստոնյան, ինչպիսին Հեթումն էր, իր ու իր պատմավեպի գաղափարներին չձառայեր, այսինքն՝ (ըստ կաթողիկոսների) հերձվածող լիներ, կամ գոնե կաթողիկոսության ընդունման ճանապարհին չլիներ: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ կաթողիկոսության տարածման գաղափարը կարմիր թելի նման անցնում է ամբողջ պատմավեպի լայնքով, երկայնքով ու խորությունը, ապա առավել քան ընկալելի ու պարզ կլինի Հայոց արքային որպես կաթողիկոսության տարածման ջատագով ու առաքյալ, երբեմն էլ, ուղղակի, արդեն որպես կաթողիկ ներկայացնելու՝ Դոբրաչինսկու միտումները:

Ինչ վերաբերում է խաչակրաց դարաշրջանի Հռոմ-Սիս հարաբերություններին, ապա պատմավեպի շրջանակներից դուրս գալով ու դիմելով պատմական աղբյուրներին, հարկ ենք համարում նշել, որ, այո, ինչպես դեռ թագաշնորհում չստացած հայ Մեծ իշխաններն ու իշխանապետերը, այնպես էլ, քիչ ավելի ուշ՝ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորները, խաչակրաց առաջին արշավանքի շրջանից ի վեր, թեև ժամանակ առ ժամանակ պատերազմում էին Կիլիկիա ներխուժած խաչակիրների դեմ (օրինակ, 1135-1136 թթ., 1169-1175 թթ., և 1201 թվականից սկսած էլ, ժամանակ առ ժամանակ՝ Անտիոքի խաչակիրների դեմ), այդուամենայնիվ, հիմնականում հավատասալով, որ քրիստոնյա Ֆրանկներն իրենց օգնելու են Սիրիայի ու Եգիպտոսի Այուբյանների, մամլուկների և սելջուկ թուրքերի ոտնձգու-

Թյուններից երկիրը պաշտպանել, Հռոմի և Երուսաղեմի հետ առավել քան բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում, բայց ոչ ավելին: Իսկ բարեկամության ու դաշնակցության ձգտող հայ մեծ իշխաններն այս առնչությամբ անվերջ բանակցություններ էին վարում խաչակիրների հետ: Թորոս Բ իշխանն (1145-1168 թթ.), օրինակ, բանակցություններ է վարում Երուսաղեմի թագավորության թագավոր Ամորի I-ի (1162-1173 թթ.) հետ, իր պատրաստակամությունը հայտնելով՝ երեսուն հազար հայ ընտանիք վերաբնակեցնել Պաղեստին՝ ինչպես երկիրը շենացնելու, այնպես էլ վերջինիս ռազմական ուժերն ամրապնդելու ու Եգիպտոսի սուլթան Նուր-ադ Դինի դեմ պատերազմելու համար: Սակայն, տեղի լատինական հոգևորականությունը առաջարկն ուրախությամբ ընդունելու փոխարեն, պայման է դնում, թե՛ այդ դեպքում հայերից եկեղեցական հատուկ տասնորդ է դանձելու: Սաստիկ վիրավորված Թորոսն արժանապատվորեն պատասխանում է, «Ստրուկ դառնալու համար չէ, որ հայերը ուրիշ երկիր պիտի գնան»¹²⁸:

Հատկանշական է, որ ըստ պատմական որոշ իրողությունների տրամաբանության (նկատի ունենք Սմբատ սպարապետի՝ Մոնղոլիայից ուղարկված տեղեկատվական նամակն, ուղղված՝ Կիպրոսի ու Ֆրանսիայի թագավորներին, վերջիններիս հետ Հեթում արքայի ունեցած հանդիպումները Կիպրոսում)՝ Հայոց արքան, ամենայն հավանականությամբ, դաշնության պայմանագիր էր կնքել խաչակրաց VII և VIII արչավանքների առաջնորդ Լյուդովիկոս IX-ի հետ և մեծ հավատ էր ընծայում իրենց դաշնությանն ու ընդհանրապես՝ ռազմական համատեղ պայքարին: Համենայն դեպս, հայ բոլոր իշխանապետերն ու թագավորները միշտ էլ օգնության մեծ հույսեր են ակնկալել քրիստոնյա Հռոմից ու եվրոպացի տիրակալներից՝ մահմեդական հեղեղին միատեղ դիմակայելու համար:

Պատահական չէ, որ Դոբրաչինսկին խորապես ուսումնասիրելով պատմական նյութերը, և որոշակիորեն ճիշտ ընկալելով Հեթում արքայի էությունը, Երուսաղեմի թագավորության պատրիարք Պանթալեոնի միջոցով ձգտում է պատմավեպի իրադարձություններին զուգընթաց լիարժեք լուսաբանել, այսինքն, «կարդալ տալ» Հեթում-մարդուն, Հեթում-քրիստոնյան ու Հեթում-գործչին: Հայոց արքայի հետ հենց առաջին հանդիպման ժամանակ էլ պատ-

¹²⁸ Տն՛ Ա. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 136.

րիարքը «այն տպավորությունն է ստանում, որ բարեկամությունը պատրաստ լինելու զգացողությունն արդեն իսկ դրոշմված էր Հեթումի դեմքին»¹²⁹: Հեթումը, որ ազնիվ ու բարձր գաղափարների տեր անձնավորություն էր, առաքինի էր ու հաստատակամ՝ իր շրջապատին մեծ հավատ ու վստահություն էր ներշնչում: Պատրիարքը, ինչպես Դոբրաչինսկին է գրում՝ «ինքն էլ չգիտեր թե որտեղից է այդ տարօրինակ հավատը Հայաստանի տիրակալի հանդեպ»¹³⁰: Նա հիշում էր Հայոց արքայից ստացած իր առաջին տպավորությունը, երբ վերջինս Աքքա էր ժամանել Լյուդովիկոս IX-ի հետ միասին: Նա, որ «իր հագուստով ու լեզվով Թագավորության բարոններից չէր տարբերվում, և միայն սև ու փայլուն, մինչև ուսերը հասնող մագերը, թավ հոնքերը, սև աչքերն ու ցորենագույն մաշկն էին խոսում այն մասին, որ Փրանկ չէ», իր հանգստությունը ու ինքնավստահությունը, համարձակությունը ու վճռականությունը «միակ խելքը գլխին մարդն էր,» որն, ըստ նրա՝ արժանի էր դառնալու նաև Երուսաղեմի Թագավորության Թագավոր: Ճիշտ է, նրան հանգիստ չէր տալիս այն միտքը, որ այդ «զտարյուն Հայը» Երուսաղեմի Թագավորության վասալը չէ, և Փրանկ ու կաթոլիկ էլ չէ, բայց իր շրջապատում, ուր բարոնների ու իշխանների «...աչքերում ծուլություն, ագահություն և մնացած հինգ գլխավոր մեղքերն էին արտահայտվում»¹³¹, Հեթում արքայից ավելի հարմար թեկնածու ընդհանրապես չէր տեսնում: Ու թեև Թագավորի ընտրության հարցը, որից և կախված էր Երուսաղեմի Թագավորության բախտը, խիստ անհանգստացնում էր պատրիարքին, սակայն նա ի զորու չէր վճռական դեր խաղալ այդ խնդրում, ո՛չ, իհարկե, այն պատճառով, որ երկու կուսակցության բաժանված ժողովականներն էին զորեղ, այլ որ ինքն էր որպես անհատականություն թույլ, անվճռական ու անօգնական:

Նկատի ունենանք, որ պաղեստինյան Փրանկների մի մասը Երուսաղեմի Թագավորության գահին ուզում էր տեսնել Կիպրոսի Լուսինյան տոհմի (Փրանսիական) մանկահաս ու հիվանդոտ թագաժառանգ Հուգոին, որի մայրը՝ նույն ինքը Թագուհի Պեգենցիան (Պեգանսը) պետք է դառնար Երուսաղեմի Թագավորության ղեկավար:

¹²⁹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Ներածություն, էջ 40.

¹³⁰ Անդ:

¹³¹ Անդ, էջ 42:

Ընդ որում, Յաֆայի մեծ իշխան ու Բեյրութի տեր, 1236-1247 թթ. Երուսաղեմի գուճադարաբ, նույնպես Լուսինյան տոհմից սերված Բալխան Իբելինացին, որ Բեյրութի եպիսկոպոսի ձեռադրմամբ արդեն իսկ ամուսնացել էր Պլեզենցիայի հետ, բայց պատրիարքն էլ այդ ամուսնուլթյունը չեղյալ էր հայտարարել, այդպես էլ ձգտում տիրել գահին:

Իբելինացիների կողքին էին Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI Գեղեցիկը, (որը թագուհի Պլեզենցիայի եղբայրն ու Հեթում Ա-ի փեսան էր), Լյուդովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորության երկրորդ ռեգենտ նշանակված Գոդֆրիդ դը Սարգինեսը, Սիրդոնի և Կեսարիայի բարոնները իշխան Յուլիան դը Գարնիերի (Հեթում Ա-ի երկրորդ փեսայի) և տաճարական Մեծ ասպետ Բերարդի գլխավորությամբ, եվրոպացի խաչակիրներն ու Տաճարական ուխտի ասպետները: Այս թևի կուսակիցները համոզված էին, որ Սիրիան կարելի է մեկ ամբողջություն դարձնել միայն այն դեպքում, եթե Պլեզենցիան իշխի ոչ միայն Կիպրոսում, այլև՝ Աքքայում, իշխան Բոհեմունդը՝ Անտիոքում ու Տրիպոլիում, և Հեթում Ա արքան՝ Հայաստանում (վերջինիս դեպքում, Դորբաչինսկին նկատի ունի նաև Մեծ Հայքը, քանզի Լևոն Բ-ն օծվել էր և՛ որպես Արևելյան Հայաստանի թագավոր):

Ժողովականների մյուս թևում կայսերականներն էին. Տևտոնական ուխտի ասպետները՝ Տիրի Մեծ իշխան Ֆիլիպ դը Մոնֆորտի գլխավորությամբ, Հիվանդախնամ ուխտի ասպետները՝ Հուգո Ռեվելի, և ճենովացիները՝ կոնսուլ դը Մարինոյի գլխավորությամբ, որոնք առաջ էին քաշում Ֆրիդրիխ II-ի թոռան՝ Կոնրադինի թեկնածուլթյունը: Ի դեպ, այդ վերջին թեկնածուլթյան հաղթանակի հավանականուլթյունը շատ ավելի նվազ էր, քանզի ոչ միայն ամբողջ Եվրոպայում, այլև Միջերկրականի ծովեզերյա՝ լատինական կոմսուլթյուններում և հենց Երուսաղեմի թագավորուլթյունում որոշակիորեն ատելուլթյուն էր կուտակված Հոհենշտաուֆների տոհմի ու Տևտոնական ուխտի ասպետների նկատմամբ, որոնց «բարի» ժամանակներն արդեն ավարտվել էին հերետիկոս համարվող Ֆրիդրիխ II-ի մահվան (1250 թ.) հետ միաժամանակ: Ճիշտ է, Ֆրիդրիխը մահից առաջ Երուսաղեմի թագավորուլթյան գահը (որը նրան էր պատկանում 1229-1239 թթ.) թողնում է թոռանը՝ Հենրիին, իսկ որդուն՝ Կոնրադին իր կայսրուլթյան ժառանգորդ է նշանակում,

սակայն, այդ շրջանում երկուսն էլ արդեն վախճանվել էին: Միակ թեկնածուն Հոհենշտաուֆների տոհմից մնացել էր կայսեր երկրորդ թոռը՝ Կոնրադինը:

Սույն իրադրություն մեջ հարազատ մնալով պատմական դեպքերին ու դեմքերին, Դոբրաչինսկին պատմավեպում ճշմարտացի է ներկայացնում այն իրողությունը, որ ո՛չ Ալեքսանդր IV պապը, իր նվիրակի՝ Աքքայի ժողովի մասնակից Լանթինոյի միջոցով կապալապաներ այդ թեկնածությունը, և ո՛չ էլ՝ պապականության քաղաքականության ջատագով՝ պատրիարք Պանթալեոնը, որը երիտասարդ տարիներին ոտքի տակ տալով ամբողջ Եվրոպան, ջանում էր եվրոպացիներին Ֆրիդրիխ II-ի դեմ տրամադրել: Ի դեպ, ինչպես պատմական փաստերն են վկայում, երկու տարի անց՝ 1264 թվականին, պատրիարք Պանթալեոնը դառնալով Հռոմի պապ, որպես՝ Ուրբանոս IV (1261-1264 թթ.), շարունակում է պապականության նույն քաղաքականությունը և իր նախորդների նման Հեթում Ա արքային Լատին-Հայ եկեղեցիների միություն պահանջի ևս մեկ կոնգակ է ուղարկում:

Իսկ մինչ այդ, ըստ պատմավեպի սյուժետային հյուսվածքի՝ Հեթումի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ պատրիարքը մատնանշելով, որ Հայ հոգևոր հայրերը Եվտիքեսի հերձված գիտությունն են տարածում, ամեն կերպ ջանում է իրեն տհաճությունը ունկնդրող Հայոց թագավորին համոզել, թե Հայ առաքելական եկեղեցու ուսմունքը արատավոր է, մատնացույց անելով Կաթոլիկ եկեղեցու աստվածաբանական ուսմունքի և ծիսաարարողակարգի հետ վերջինիս ունեցած տարբերությունները, ձգտում է նրա բերանից դուրս կորզել Լատին եկեղեցու հետ միություն կազմելու համաձայնություն: Ուշագրավն այստեղ այն է, որ Դոբրաչինսկին, փաստորեն, ստիպում է իր հերոս Հեթումին բերանացի տալ այդ համաձայնությունը: Սակայն, պատմական փաստի նմանօրինակ դիտավորյալ անճշտությունը կամ խեղաթյուրումը բխում է Դոբրաչինսկու էկումենյան լայնահուն գաղափարախոսությունից, որին անմիջականորեն ստորև կանդրադառնանք:

Ինչ վերաբերում է պատրիարք Պանթալեոնին, որի կերպարը նույնպես լավագույնս է կերտված, ապա հարկ է ասել, որ մի կողմից հեղինակը նրան պատկերում է այնպիսին, ինչպիսին իրականում է եղել, այսինքն՝ զգացմունքային, բայց անվճռական ու անօգնա-

կան, մյուս կողմից, նրան դարձնում է իր խոհերի, գաղափարների ու նպատակադրումների արտահայտիչը, որոնք, չի բացառվում, իհարկե, որ պատմական պատրիարքին էլ են հատուկ եղել:

Ընդ որում, գաղափարախոսական բնույթ կրող, բայց շատ անմիջական այն երկխոսություններն ու մենախոսությունները, որոնք ընդհանրապես վարում են Դորբաչինսկու հերոսները, տվյալ դեպքում նաև՝ պատրիարքը, ոչ թե մերկապարանոց բարոյախոսական են ու ուսուցողական, ոչ թե ընկալման համար ծանր են ու ձանձրալի, այլ իրենց անմիջականությամբ, ներքին հավատով ու աշխուժությամբ կենդանացնում են տվյալ կերպարն ու դարձնում առավել անբռնազբոս, բնական ու ճշմարտացի: Ասել է թե՛ հատկապես գլխավոր հերոսների ընկալման առումով ընթերցողն անբավարարվածության զգացողություն չի ունենում, քանզի դրանք ոչ թե պարզունակ, բայց կենդանի խորհրդանիշներ են, այլ՝ բյուրեղացման հասնող վառ, կյանքով լեցուն՝ մտավոր ու զգացմունքային, հոգեբանական ու տեսողական, շոշափելի ու զգայական տարրերն իրենց մեջ ընդգրկող համոզիչ կերպարներ:

Պատրիարք Պանթալեոնի անվճռականությունը ի սկզբանե ի հայտ է գալիս այն մենախոսության դրվագում, ուր նա ինքն իրեն պախարակում է, թե ինչու վճռականություն չունեցավ տաճարի ժողովականների առջև Հեթում թագավորին Երուսաղեմի թագավորության գահի թեկնածու առաջադրել: Ճիշտ է, Դորբաչինսկին անընդմեջ ընդգծում է, որ պատրիարքը մեծ համակրանք ու խորին հարգանք էր տածում Հեթումի հանդեպ, որ՝ նրան գրավում էր արքայի երազկոտ ու ռոմանտիկ խառնվածքը, և առավել ևս՝ մտավոր կարողություններն ու գործնականությունը, այդուամենայնիվ, հոգեբանական նուրբ անցումներով գրողը նրան կանգնեցնում է բազմաթիվ «եթե»-ների, տվյալ դեպքում նաև՝ նման ընտրության մեջ անսայթաք լինելու երկընտրանքի առջև, ու փորձելով թափանցել խնդրի էություն խորքերը, աշխատում է գտնել դրանց պատասխանները:

Հատկանշական է, որ պապականությանն ամբողջ կյանքում ծառայած բարձրաստիճան այդ հոգևորականի միջոցով էլ հեղինակը քննադատական իր խոսքն ուղղում է ոչ միայն աշխարհիկ իշխանավորների, այլև հոգևորականության և ընդհանրապես քրիստոնյա մարդու դեմ, որոնք մոռացած Աստուծու ճշմարտությունը, դավաճա-

նուժ են թե՛ Աստծուն ու եկեղեցուն և թե՛ մարդկությանն ու նրա իդեալներին: Նրան, ուղղակի, հոլոսահատության չափ զայրացնում էր Ֆրանկ իշխանների ու բարոնների կենսակերպը, անբարո, զեխ կյանքով ապրելու, հարստություն դիզելու մոլուցքը, որոնք «իրենց քթից այն կողմ ոչինչ չտեսնելով», պայքարում էին ոչ թե արտաքին թշնամու, այլ՝ միմյանց դեմ: Նա պարզորոշ տեսնում էր, որ մարդկանց մեջ մեծացել է ներքին չարի չափաբաժինը, և որ մարդկային հարաբերությունների, ներքին բախումների ու քաղաքական խաղերի հիմքում ընկած ազահոլությունը, փառամոլությունն ու նախանձը շատ ավելի ուժեղ խթանիչներ էին նրանց մանր ու նեղմիտ, եսասիրական ու ինքնապաշտական իղձերի իրագործման, քան կիսալուսնի դեմ պայքարելու ու Երուսաղեմն ազատագրելու սրբազան նպատակի համար: Բարություն էսթետիկայով առաջնորդվող լեհ գրողի համար, փաստորեն, խաչակրաց այդ ժամանակաշրջանն էլ իր ապրած XX դարաշրջանի նման չարություն մի դարաշրջան էր:

Եվ այն հանգամանքը, որ քրիստոնեությունը թեև արդեն նվաճել էր ամբողջ Եվրոպան, բայց ամենուր առկա էին «հերետիկոսությունն ու հերձվածը», ամենուր պատերազմներ էին ու ջարդեր, ամենուր բոլորը պայքարում էին բոլորի դեմ, թագավորները՝ իշխանների ու բարոնների, բարոնները՝ թագավորի, միմյանց ու եպիսկոպոսների, և ընդհանրապես, քրիստոնյաները ոչ միայն՝ մահմեդականների, այլև՝ քրիստոնյաների դեմ¹³², նրան ստիպում են խորամուկ լինել մարդու և քրիստոնեության էություն մեջ, քանզի մարդ արարածը ոչ միայն մտքի ու գաղափարի, այլև հոգու կորստյան էր մատնվել: «Ո՞վ ենք մենք, մենք՝ քրիստոնյաներս: Ո՞ժ ենք: Մեծություն ենք: Խավարի մեջ լո՞ւյս ենք: Ո՞չ: Ո՞չ: Սարակինոսները զնալով ավելի են հզորանում: Հաղթում են նույնիսկ մեզանից ամենալավերին: Ամեն մի պատերազմ մեր պարտությունն է: Մինչդեռ մենք կանգնել ու սպասում ենք: Սպասում ենք, որ դան ու մեզ ջարդեն»¹³³, ասում է պատրիարքը:

Հեղինակը պատրիարք Պանթալեոնի միջոցով աշխատում է բացահայտել նաև «տեղում կանգնած մարդու» ճշմարտությունը, այսինքն, այն, որ «կանգ առնել» նշանակում է առաջ չգնալ, «կանգ առնել» նշանակում է ետ նահանջել, իսկ տվյալ պարագայում նշա-

¹³² Տե՛ս Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 38.

¹³³ Անդ, էջ 25, 39:

նակում է նաև հրաժարվել քրիստոնեական Երուսաղեմից, Երուսաղեմի թագավորության մյուս քաղաքներից ու կոմսություններից և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական Արևելքից: Նրա գլխում անվերջ այն միտքն է առկայծում, թե ինչպես մարդկանց կրկին ուղղի դեպի Երուսաղեմ, և թե ինչպես նրանց վերադարձնի արդեն կորուսված հավատը: Նա քաջ հասկանում էր, որ արդեն անցել էին Տանկրեդի ու Գոդֆրիդի ժամանակները, որ նոր դարաշրջան էր սկսվել՝ նոր մարդկանցով ու այլ չափանիշներով: Գնալով, նա առավել էր համոզվում, որ Ֆրանկ բարոնները, որոնց համար եվրոպական տիտղոսներն արդեն գրոշ չարժեին, Երուսաղեմի թագավորությունը արդեն չեն պաշտպանի, և որ, եթե նույնիսկ Եվրոպայից նոր խաչակիրներ ժամանեն, նրանք նույնպես չեն պաշտպանի, քանզի բարոյական ամենաբարձր արժեքները մնացել էին անցյալում: Եվ քանի որ, ըստ նրա՝ «միակ մարդը, որ հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեության վաղեմի իդեալներին, Հայոց Հեթում արքան էր», ապա, արդեն որերորդ անգամ հարց էր տալիս ինքն իրեն՝ «չարժե՞ արդյո՞ք ավելի համարձակ լինել (Երուսաղեմի թագավորության գահի - Բ. Բ.) ընտրության խնդրում: ...Չարժե՞ արդյո՞ք մի նոր մարդու հավատ ընծայել: Բայց ո՞ւմ... եթե ո՛չ Հեթումին»¹³⁴: Հեթում Ա-ի նախընտրության ցանկությունը Դոբրաչինսկին պատճառաբանում է ոչ միայն այն հանգամանքով, որ այդ «ազնվաբարո հայ իշխանը՝ հայ արքան էր, որը անցյալի բարոյական ամենաբարձր արժեքների կրողն էր», այլև նա էր, որ «չըջապատող աշխարհը փոխելու ահռելի ցանկություն ուներ»¹³⁵:

Լեհ գրականագետ Ջիգմունդ Լիխնյակը անդրադառնալով Հեթում արքայի կերպարին ընդհանրապես, և նրա որակմանը մասնավորապես, ասիսուսանք է հայտնում, որ գրողը չի նշում այն մղիչ ուժը, որը և նրա համար նման ցանկություն ու ձգտման աղբյուր է հանդիսանում¹³⁶: Դիտարկումը առավել քան տեղին է, քանզի Դոբրաչինսկին ներկայացնելով հանդերձ Հեթում արքային որպես քաղաքական գործիչ ու ղեկմանագետ, որպես քրիստոնյա ու որպես մարդ, որպես հայր, որդի ու ամուսին, ելնելով իր իսկ մտալմբռնումից, մի կողմ է թողնում նրա ձգտման համար մղիչ ուժ հանդիսա-

¹³⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t. 27, 40:

¹³⁵ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, "Dziś i jutro", № 38, 1951.

¹³⁶ Անդ:

ցող իրական աղբյուրն ու դրա օբյեկտիվ մեկնաբանումը: Ճիշտ է, գրողն անընդմեջ շեշտում է, որ Հեթումը հայ է, որ, որպես հայ ոչ միայն արտաքինով էր տարբերվում իր շրջապատից, այլև՝ մտածելակերպով, խառնվածքով, բարոյական չափանիշներով ու այլ ազնիվ հատկանիշներով, սակայն նրա ազգասիրուծյանն ու հայրենանվիրմանը վերաբերող հպանցիկ դիտարկումները տեղ են գտնում միայն ընտանեկան բնութագրումներում, բայց ոչ՝ քաղաքական ու բանակցային գործընթացների և ռազմական գործողությունների լուսաբանումներում: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ հակառակ պարագայում, տրամագծորեն կփոխվեր պատմավեպի հիմնական, առանցքային կոնցեպտը: Այսինքն, Դոբրաչինսկու համար առաջնայինը ոչ թե Հեթումի ազգասիրուծյան ու հայրենասիրուծյան, այլ նրա՝ համակրողական մասշտաբով մեծ քաղաքագետ ու մեծ քրիստոնյա լինելու խնդիրն էր: Ու թեև դա բավական ցայտուն է ընդգծված, բայց, չգիտես ինչո՞ւ, գրականագետ Լիխնյակը դժվարացել է այդ հարցադրումն իր ամբողջություն մեջ ընկալել:

Մինչդեռ, եթե իրատեսորեն նայենք պատմական Հեթում արքային, ապա համաձայնելով հանդերձ Դոբրաչինսկու հիմնական մտաըմբռնմանը, նկատենք, որ նա որքան էլ նվիրված լիներ մահմեդականության գործոնի չեզոքացման, Երուսաղեմի ազատագրման և նույնիսկ մոնղոլներին քրիստոնեացնելու գաղափարների իրագործմանը, այդուամենայնիվ, այդ ամենի առաջմղիչ ուժը, առաջնայինը նրա մտածելակերպում ու գործելակերպում եղել է գերընդգծված ազգաշահ նպատակների՝ հայկական գրավված հողերի ետնվածման, Կիլիկյան Հայաստանի սահմանների պահպանման ու ընդլայնման, պետականության ամրապնդման և արևելահայության վասալային կարգավիճակի վերացման, ծանր հարկերի ու հոգսերի թեթևացման իրականացումը: Իսկ հայրենասիրական այս նպատակները, որ նրա ծրագրերի ու պայքարի անկյունաքարն էր, պայմանավորված՝ նրա ազգային առողջ բանականությամբ ու հոգեկերտվածքով, հենց այն մղիչ ուժն էր, որի լայն մեկնաբանման բացակայությունը ակնհայտ է պատմավեպում, և որի մասին, հավանորեն, ակամա, ակնկալում էր տեղեկանալ լեհ գրականագետը: Այսինքն, Հեթում արքայի նպատակների ատաղձը, անկյունաքարը ազգայինն էր, իսկ պատմավեպում առաջ քաշված վերոհիշյալ երեք հիմնական գաղափարները, որոնց իրականացմամբ և «տարված էր նա», ուղղակիորեն ծառա-

յելով ազգայինին, նրա համար, ուղղակի, վերջինիս ածանցյալներն էին, առանց որոնց հնարավոր չէր հասնել ազգային Մեծ Նպատակին: Եվ դա առավել քան հասկանալի է, քանզի մահամեղական գործոնի չեզոքացման հրամայականն արդեն իսկ նշանակում էր, որ վերջիններիս սմբակի կնիքը այլևս չի լինի հայկական հողում, Երուսաղեմի ետվերադարձը քրիստոնյաներին, բնականաբար, նշանակում էր քրիստոնեությունից բնօրրան Երուսաղեմում Հայոց պատրիարքություն, քրիստոնյա Սիրիայի և ընդհանրապես քրիստոնյա Արևելքի պահպանում, մոնղոլների քրիստոնեացումն էլ՝ առաջին հերթին քրիստոնեական աշխարհի ղեկավարությունն էր գերհզոր դարձած մոնղոլ աշխարհակալների:

Այն հանգամանքը, որ Հեթում Ա արքան Մանգու Մեծ խանի հետ դաշնագիր կնքելիս, ոչ միայն իր թագավորությունը՝ Կիլիկյան Հայաստանին ու Արևելյան Հայաստանին առնչվող, այլև առավել գլոբալ՝ Երուսաղեմի ազատագրման ու ընդհանրապես քրիստոնյա Արևելքում մահամեղական ծավալասփյուռ ալիքը կանգնեցնելու առաջարկներ է ներկայացնում, արդեն իսկ խոսում է Հայոց թագավորի քաղաքական շրջահայացության ու հեռատեսության մասին, քանզի նա քաջ հասկանում էր, որ Մերձավոր Արևելքին ամբողջությամբ տիրելուց հետո, սարակինոսները մխրճվելու էին քրիստոնյա Կիլիկյան Հայաստան ու Բյուզանդիա, ապա և՛ Մեծ Հայք ու Եվրոպայի սիրտը: Այդ վտանգն, ինչ խոսք, տեսնում էին պապականությունն ու Լյուդովիկոս IX-ը, տեսնում էր նաև Բյուզանդիան, որն, ի դեպ, մոնղոլների հետ նույնպես դաշնակցություն էր փնտրում: Համենայն դեպս, իրողությունն է, որ վերը հիշատակված պատվիրակները Կարակորումում հանդիպում են հույն պատվիրակներին, իսկ 1265 թ. Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Պալեոլոգոսը իր դուստր Մարիային ամուսնացնում է Հուլավու խանի որդու՝ Աբաղա խանի հետ և հույն պատրիարք Էվթեմեոսի ուղեկցությամբ ճանապարհում Պարսկական իլխանություն¹³⁷, ինչ խոսք՝ մոնղոլների հետ դաշնության մեջ մտնելու նպատակով:

Սակայն, ինչպես արդեն ասացինք, վերոհիշյալների մեջ միայն Հեթում Ա արքան էր, որ իրեն անհամար նեղություններ պատճառելով, փորձում է այդ խնդիրը գործնականորեն լուծել: Այլ հարց է, որ Դոբրաչինսկու պատմավեպի գաղափարական նպատակադրում-

¹³⁷ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 333.

ներում ու կոնցեպտում Հայոց արքայի ազգաշահ նպատակներն ու ծրագրերն իրենց ամբողջությամբ մեջ չէին կարող տեղավորվել, քանզի դրանց իրական արտացոլումը որոշակիորեն ճեղք կբացեր պատմավեպի ոչ միայն կաթոլիկ գաղափարախոսություն մեջ, այլև, ինչպես ասացինք, գրողի պատմական-աստվածաբանական կոնցեպտում:

Խնդիրն այն է, որ Հեթում Ա-ի պայքարի, և ընդհանրապես նրա ճակատագրի դասավորման որոշակի ուղղվածությունը պատմավեպում, Դոբրաչինսկին բխեցնում է եկեղեցու, ինչ խոսք, կաթոլիկ եկեղեցու գաղափարախոսություն հանդեպ ունեցած՝ նրա, այսպես ասած, «Հավատարմությունից»: Ընդ որում, գրողը ոչ թե ակամայից կամ ինքնաբերաբար չի կարևորում պատմական այն իրողությունը, որ Հեթումը կաթոլիկ չէր, և այն ընդունելու մտադրություն անգամ չունեի, այլ այդ հանգամանքը պայմանավորում է պատմավեպի գաղափարախոսությամբ, ուստի, անհրաժեշտաբար ցուցաբերում է կաթոլիկությունը որպես միակ ու անվերադարձ ճշմարտություն ընդունելու նրա պատրաստակամությունը: Բավական է ասել, որ պատրիարք Պանթալեոնի այն հարցին, թե արդյո՞ք Հայոց թագավորն ուզում է, որպեսզի Հայ եկեղեցին Հռոմեական եկեղեցու «գիրկը վերադառնա», վերջինս «հաստատակամ անկեղծությամբ» պատասխանում է . «Իհարկե», իսկ մոնղոլ զորավար Կիտբուղայի հետ ունեցած գրույցում էլ ասում է. «Հավանորեն միակ ճշմարիտ հավատն այն է, ինչը Հռոմի պապն է ուսուցանում: Ես կուզեի, որ մեր քահանաները ինձ միայն դա ուսուցանեն: Բայց հիմա մենք պատերազմի մեջ ենք»¹³⁸: Հեթումի նման «ցանկություն» մեկնաբանման դեպքում, կարող ենք միայն ասել, որ Դոբրաչինսկին կամ չի պատկերացրել, որ կաթոլիկության ընդունումը Հայոց թագավորի ու Հայ առաքելական եկեղեցու, կամ նույնն է թե՛ Հայություն կողմից, ոչ թե լուրջ աստվածաբանական, դավանաբանական, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ծիսա-արարողական խնդիրներում գիջողության գնալու խնդիր էր, այլ՝ քաղաքական խոշոր նշանակություն ունեցող հիմնահարց, քանզի Հայոց պետականակիրը, և անգամ հետագա դարերում պետականություն չունեցող ազգի քաղաքական մենտալիտետը, և դրանով իսկ պայմանավորված՝ ռազմավարության հրամայականը որպես գերակայություն՝ բոլոր դարերում էլ եղել

¹³⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 28, 73.

է կրօնադավանականը, և դրանով պայմանավորված՝ քաղաքական բացարձակ անկախության գերնպատակը:

Ուշագրավ է և այն, որ պատմավեպում կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի հավանական կրող, և նույնիսկ առաքյալ է դառնում ոչ միայն Հայ առաքելական դավանանքի հավատացյալ Հեթում Ա արքան, այլև մոլեռանդ կաթոլիկ է դառնում քրիստոնյա-նեստորական Կիտբուղան, քանզի նաև դրանով էր Դոբրաչինսկին ապահովում էկոմենյան այն դաշտը, որի միջոցով նա մտադիր էր իրականացնել իր այս կոնցեպտում առանցքային տեղ գրավող՝ ընդհանրական քրիստոնեություն, ասել է թե՛ կաթոլիկություն տարածման գաղափարի ջատագովումը: Այլ հարց է, որ լեհ քննադատներից ոմանք, ի գորու չեն եղել տեսնել և ամբողջ խորությունը ընկալել Դոբրաչինսկու այդ կոնցեպտի իմաստային կողմն ու նպատակը, և նույնիսկ՝ տարբերակելու քրիստոնեական դավանանքները: Հակառակ դեպքում, Ջոֆիա Ստարովեյսկա-Մորստինովան ձգտելով «պաշտպանել» գրողին, չէր գրի. «Հուսով եմք, որ ոչ ոք Դոբրաչինսկուն չի մեղադրի նրա, գուցե մեծ ու շտապողական էկոմենիզմի, ինչպես նաև այն թեթևակի լողովածություն համար, որը հեղինակը թույլ է տվել իրեն, հոռմեացի կաթոլիկներին չտարբաժանելու Հռոմից հերձված այլ աղանդավորներից, ինչպիսիք էին, օրինակ, նեստորականները: Բայց «Իմաստություն բանալու» մեջ այդ պրոբլեմի մասին չէ, որ խոսվում է: Խոսքն այստեղ մահմեդական աշխարհի դեմ քրիստոնեություն դիմակայության մասին է: Ուրեմն, հարկավոր է աչքերը փակել այն բանի վրա, որ նեստորական էր նաև հայ թագավոր Հեթումը, և որ պատմավեպի ամենալավ քրիստոնյան Կիտբուղան էր»¹³⁹: Դեռ մի կողմ թողնենք այն հարցը, որ լեհ գրականագետն իրեն նեղություն չպատճառելով ճշտելու թե ո՞րն է հայություն կրոնական դավանանքը, Հեթում Ա արքային նեստորական է համարում (թեև պատմավեպում այդ մասին ակնարկ անգամ չկա, և չէր էլ կարող լինել), իսկ Կիտբուղա գորավարի կերպարն էլ նրան վստահություն չի ներշնչում, քանզի չի ընկալում վերջինիս իսկական քրիստոնյա ներկայացնելու՝ Դոբրաչինսկու մտահղացման նպատակը: Խնդիրն իրականում այն է, որ Դոբրաչինսկին այդ երկու գլխավոր կերպարների, մասնավորապես,

¹³⁹ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwyczajstwa i kleski chrześcian, “Tygodnik powszechny”, № 32, 12.8., 1951.

Հայոց արքայի օգնությունը է պահանջում էկոմենյան գաղափարի դաշտը, և հենց, Հայոց արքայի օգնությունը էլ՝ իր մտաբանման մեջ առանցքային տեղ գրավող՝ կաթոլիկության տարածման գաղափարի ջատագովման հնարավորությունն ու դյուրությունը: Ճիշտ է, պատմական Կիտբուղան նեստորական էր և ոչ մի առնչություն չունեցրեւ կաթոլիկ եկեղեցու հետ, սակայն պատմավեպում նա էլ իր հունից լիարժեք քրիստոնյա է ներկայացվում, և նույնիսկ ավելին, դառնում է կաթոլիկ եկեղեցու ամենափայլուն գաղափարակիրը: Հեղինակն ընթերցողին համոզող այնպիսի ճշմարտացի կերպար ու համոզիչ պատկերներ է ստեղծում (ինչն առաջին հերթին անում է նաև «կաթոլիկության ձգտող» Հեթումի կերպարի հետ, եթե, իհարկե, ընթերցողը ծանոթ չէ պատմական արքային. այդ մասին կխոսենք ստորև), որ լեհ գրականագետ Զիգմունդ Լիխնյակը զարմացած գրում է, թե՛ Կիտբուղայի այդ նոր հավատը շատ ավելի կրքոտ ու զորեղ էր, քան նրա գիտակցության մեջ ամրացած միքանիդարյա ավանդույթների, սովորույթների և կրոնական էտիկետի ուժը¹⁴⁰: Բայց չէ՞ որ գրողը հենց դրան էր հետամուտ:

Եվ որպեսզի առավել քան հասկանալի լինի թե ինչն^օւ մոնղոլները կարող էին դյուրությունը ընդունել քրիստոնեությունը, և ինչն^օւ է Դոբրաչինսկին այդ պարագան պատմավեպում օգտագործում, մեկ անգամ ևս ասենք, որ նրանք բավական պարզունակ կրոն ունեին, ի դեմ Կոկո Տենգրիի հանդեպ ունեցած նրանց հավատի: Եվ որքան էլ մեծ ավանդույթներ ունենար այդ կրոնը, Մեծ Մոնղոլիայի ստեղծումից հետո այն չէր կարող արդեն բավարարել միավորված ու քաղաքակրթության պահանջներ ունեցող մարդկանց, մանավանդ որ նրանք նվաճելով տարբեր երկրներ, հանդիպում էին լիարժեք կառուցվածք ունեցող միածին (մոնոգամ) այնպիսի կրոնների, ինչպիսիք էին բուդայականությունը, քրիստոնեությունը և մահմեդականությունը: Պատահական չէ, որ Արևելյան Մոնղոլիան, որի մեջ էր ընդգրկված Չինաստանը, ընդունում է բուդայականությունը, իսկ Ոսկե Հորդայի խանությունը՝ մահմեդականությունը: Եվ միայն քրիստոնեությունն էր, որ աշխարհագրական առումով բավական հեռու էր Մոնղոլիայից: Դրա տարածման հավանականությունը վերոհիշյալ երկու կրոնների համեմատ ավելի մեծ էր Մոնղոլիայի մեծ խանին պատկանող Պարսկական իլխանությունում, քանի որ, ինչ-

¹⁴⁰ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, “Dziś i jutro”, № 38, 1951.

պես վերում ասացինք, ոչ միայն նրա շրջապատում նեստորական հավատացյալների թիվն էր մեծ, այլև Մեծ խանի՝ Պարսկաստանում հենց նստած տեղապահ խաներն իրենք էին հովանավորում քրիստոնյա բոլոր դավանանքները: Ճիշտ է, նեստորականությունը որպես Ընդհանրական՝ մայր քրիստոնեությունից զատված հերձված, գոյատևելու ու տարածվելու ուժ չունեի, բայց մոնղոլներին հավատափոխելու համար հարկ էր հենց նեստորական մոնղոլների վրա հենվել, որոնք, ինչպես ասացինք, վերին խավի մեջ էին մտնում, և ապա, հարկ էր, որ վերջիններս վերադառնային քրիստոնեություն արմատներին, կամ նույնն է թե՛ պաշտոնապես ընդունեին քրիստոնեությունը: Սակայն, ինչպես արդեն պարզաբանեցինք, քրիստոնյաների և մոնղոլների հարաբերություններն ի սկզբանե է անզիջող անըմբռնողականություն դատապարտվում, քանզի քրիստոնյաների հանդեպ մոնղոլների՝ աշխարհի այդ նոր տերերի ունեցած հետաքրքրությունը զիջելով հանդերձ քաղաքականին, առաջին հերթին մեծարում էր ակնկալում: Քրիստոնյա եվրոպան էլ թեև շահագրգռված էր կրոնական իրենց օրբիտայում նրանց ընդգրկել, սակայն՝ միմիայն իրենց անվերապահորեն ենթարկելու պայմանով: Ընդ որում, ինչպես իր հոգվածներից մեկում Դոբրաչինսկին է գրում, «փոխադարձ հետաքրքրությունը կարող էր իրավիճակը կարգավորել հատկապես այն դեպքում, երբ այդ հետաքրքրությունը ուղեկցվեր դեպի Պարսկաստան, Սիրիա և Եգիպտոս՝ Հուլավու խանի արշավանքին: Դա մի ֆանտաստիկ արշավանք էր, որը կազմակերպվել էր Հայաստանի Հեթում թագավորի ճկուն քաղաքականությունից շնորհիվ, արշավանք, որը կարելի է անվանել «խաչակրաց ասրշավանք»: Դրա արդյունքը աշխարհի ճակատագրի համար կարող էր անսպասելի լինել»¹⁴¹:

Դոբրաչինսկու համար մտահոգիչը վերոհիշյալ հիմնախնդրում այն էր, որ եկեղեցու առջև բացվել էր մոնղոլական աշխարհի վրա իր ազդեցությունը տարածելու ապշեցուցիչ հնարավորություն, և այդ հնարավորությունը բաց է թողնվում¹⁴²: Քրիստոնեության փրկություն՝ պատմավեպի հիմնական կոնցեպտին երկրորդում է հենց այս մտաըմբռնումը, ըստ որի՝ եվրոպական քաղաքակրթությունը շատ

¹⁴¹ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, “Tygodnik powszechny”, № 275, 1950.

¹⁴² Aleksandr Rogalski, Dobraczyński (Sylwetki współczesnych pisarzy), W-wa, 1969, str. 25.

ժողովուրդների, այդ թվում նաև «գունավոր» ժողովուրդների է դուրս թողնում քրիստոնեությունից, դրանով իսկ՝ մեծ ու անդառնալի վնասներ պատճառում ինչպես քրիստոնեական եկեղեցուն, այնպես էլ աշխարհի վերաբաժանման զարգացումներին¹⁴³:

Մինչդեռ, քրիստոնեությունը, որ ունիվերսալ կրոն է համարվում ու իր էությունը ո՛չ ազգերի, և ո՛չ էլ մաշկի գույնի միջև խտրականություն չի դնում, ինչպես ցույց է տալիս վերջինիս անցած պատմական ուղին, ի սկզբանե չափից ավելի կապված լինելով եվրոպական քաղաքակրթությանը՝ միայն դեպի Արևմուտք ուղղված իր ջանքերով ուղղակիորեն է բացառել քրիստոնեական ուսմունքի այդ կանխադրույթը՝ ոչ պիտանի համարելով մյուս, ոչ քաղաքակրթ ու գունավոր ժողովուրդների թեկնածությունը: Ըստ Դոբրաչինսկու՝ այն, ինչ, այն ժամանակ էր կատարվում, բավական ցցուն կատարվում է նաև մեր դարաշրջանում: Այդ միտքը նա արտահայտում է նաև իր հետևյալ խոսքում. «Եթե մի քանի տասնյակ հազար մարդ ցանկացավ կարդալ իմ «Իմաստության բանալի»-ն, նշանակում է ոչ այլ բան, քան այն իրողությունը, որ Լեհաստանում մի քանի տասնյակ հազար մարդ ինձ հետ միասին գիտակցում է, որ քրիստոնեությունը ազգային, ռասսայական, քաղաքացիական կամ մշակութային սահմաններ չի ճանաչում, ուստի, պետք է տարածում գտնի բոլոր այնտեղ, ուր մարդն է ապրում, և մասնավորապես, այնտեղ, ուր ապրում է տանջված, խռոված, հետապնդվող մարդը, և եթե այն տեղ չի հասնում, նշանակում է՝ խոտորված ճանապարհով է գնում»¹⁴⁴:

Ի դեպ, այս հանգամանքը ևս նկատի ունեն լեհ գիտական շրջանակները, երբ այս պատմավեպը առավել քան արդիական են համարում: Դոբրաչինսկին քննադատելով Կաթոլիկ եկեղեցու վարած քաղաքականության այս բացահայտ ուղղվածությունը, անվերջ այն հարցն է բարձրացնում, թե ինչ արեցին մարդիկ քրիստոնեության հետ, այն քրիստոնեության հետ, որի պատվիրանների իմաստը աշխարհում սեր, բարություն, եղբայրություն տարածելն է. նրանք «Աստվածաշունչը պատնեչեցին հռետորությանը»¹⁴⁵ և վերջինիս գործելու շրջանակները սահմանափակեցին միայն մեկ ռասայի ու

¹⁴³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 9.

¹⁴⁴ Słó Aleksandr Rogalski, Dobraczyński..., str. 25.

¹⁴⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 257.

մաշկի մեկ գույն ունեցող մարդկանցով, և արդյունքում՝ ի գործը
 չեղան տեսնելու իրենց եղբայրներին: Եվ այն հանգամանքը, որ այ-
 սօր էլ «միջակ կաթոլիկի» մտածողություն մեջ դեռևս կենդանի է
 «կեղտոտ, հոտած, հեթանոս թաթարները» դեմ պայքարող եվրո-
 պացի «բարեգործ ասպետի միրաժը»¹⁴⁶, և ընդհանրապես գունավոր
 ժողովուրդների հանդեպ ցուցաբերվող արհամարհանքն ու դաժա-
 նությունը, որը պատիվ չի բերում քրիստոնեական քաղաքակրթու-
 թյանը, Դոբրաչինսկին որպես մեղադրանք՝ նետում է իրենց քրիս-
 տոնյա ու քաղաքակիրթ համարող արևմտեվրոպացիների երեսին:
 Եվ այդ միտքը, նա ընթերցողին տեղ է հասցնում ոչ միայն եվրո-
 պացի բարոնների ու Հեթում արքայի՝ իրարից տարբեր՝ ընդունելի,
 իսկ երկրորդի դեպքում՝ ոչ ընդունելի պահվածքների ընդգծմամբ,
 այլև գորավար Կիտբուղայի համապատասխան ընկալման միջո-
 ցով: Եթե խաչակիր ասպետները, մասնավորապես Անտիոքի իշխան
 Բոհեմունդը VI Գեղեցիկը և Սիդոնի իշխան Յուլիան Գարնիերը
 տհաճությունից ծառս էին լինում մոնղոլների հետ ունեցած իրենց
 անմիջական ամեն մի շփման ժամանակ, և դա չէին էլ թաքցնում
 մոնղոլներից, ապա Հեթում արքան, որին հեղինակը ամենաեվրո-
 պացի, ամենաքաղաքակիրթ ու բարեկիրթ այրն է համարում, ոչ
 միայն Բաթուխանի (Սարայում.), Մանգու Մեծ խանի (Կարակո-
 րումում), քիչ ավելի ուշ՝ Հուլավու խանի (Պարսկական իլխանու-
 թյունում), այլև գորավար Կիտբուղայի հետ ունեցած իր բազմաթիվ
 շփումների ժամանակ հանուն մեծ նպատակի իրագործման, դիվա-
 նագիտորեն ու բարեկրթորեն, զուսպ ու անտրտունջ դիմանում է
 ֆիզիկական մեծ տհաճություն պատճառող մոնղոլական յուրա-
 տիպ ծանր մթնոլորտին: Դոբրաչինսկին չի զլանում ամեն անգամ
 նկարագրել, թե մոնղոլ խաների յուրտերում գտնվելով, Հեթումին
 ինչպիսի ինքնատիրապետում էր պետք, որպեսզի դիմանար սիրտ
 խառնելու չափ գարշահոտությունը, ինչպիսի ուժ էր պետք, որպես-
 զի չուշաթափվեր նրանց հագուստներից անգամ բուրոզ այծի ու
 ոչխարի ճարպի, չորացած արյան ու կծու կոմիսի միախառնված՝
 տառապալից անդուր հոտերին: Ընդ որում, նրան հատկապես խե-
 լագարություն էր հասցնում նաև մոնղոլ խաների յուրատիպ պահ-
 վածքը, երբ իրեն ընդունելով, նրանք սկզբում չափից դուրս եր-
 կար լուռություն պահպանելով, այդ ճնշիչ լուռության մեջ, իրենց նեղ,

¹⁴⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, (Շրապարակչի կողմից) էջ 10:

կոպերի տակից բիբն անգամ չերևացող նեղ աչքերը սևեռելով իր վրա՝ երկար ուսուժմանսիրում էին զննող ու խորաթափանց հայացքով: Մոնղոլներն, ինչ խոսք, տեսնում ու զգում էին իրենց հանդեպ Ֆրանկների ունեցած անբարյացակամ վերաբերմունքը: Նրանք թեև քաղաքակրթված չէին, բայց բավական նրբազգաց, նրբանկատ ու խորաթափանց էին: Կիտբուղա զորավարը, որ աչքի էր ընկնում իր ճկուն մտքով ու նուրբ հոգով, ճակատամարտի դադարի ժամանակ զրուցելով Հեթում արքայի կրտսեր որդու՝ Թորոսի հետ, ահա թե ինչ է ասում այդ կապակցությամբ. «Գիտեմ, որ դուք, արևմտյան ասպետներդ, սիրում եք ձեր ճանապարհները, քաղաքները, դղյակները, մշակված դաշտերը, և չեք սիրում տափաստանները: Բայց հարկավոր է տափաստանները ճանաչել, որպեսզի այն սիրես: Ձեզ համար մոնղոլները գարշահոտ կապաներ հագած վայրենի մարդիկ են: Օ՛հ, միայն չասես, թե դա այդպես չէ: Ես գիտեմ...: Բայց, ինչ արած, այդպիսին ենք մենք, այդպիսին է Տենգրին ցանկացել մեզ ստեղծել: Չինացիներին դուք բարբարոս եք համարում: Այսպիսին է աշխարհը: Հարկավոր է այն ճանաչել ու սիրել, որպեսզի կարողանաս նրա համար ինչ-որ բան անել: Գնանք ինձ հետ: Դուք, ամենալավերդ պետք է ինձ հետ գաք: Որովհետև ձեր փոխարեն գալիս են այնպիսիք, որոնք խաբում են Հիսուսին: Մեզ են վաճառում աղեղներ, սրեր, գինի, սաթ ու մետաքս, բայց գողանում են մեր թախիժը: Հասկանում ե՞ս, շոգուն: Մեր թախիժը...»¹⁴⁷:

Դորբաչինսկին ինչպես վերոհիշյալով, այնպես էլ բազմաթիվ այլ օրինակներով ձգտում է ցույց տալ, որ ո՛չ կաթոլիկ եկեղեցուն, և ո՛չ էլ, մասնավորապես, կաթոլիկներին, չէին հետաքրքրում կաթոլիկության սահմանից այն կողմ ապրող, այլ կենսակերպ, մտածողություն ու աշխարհայացք ունեցող մարդիկ, չէր հետաքրքրում նաև այն, թե այլոց քաղաքակրթության մեջ որն էր նրանց «ճշմարտությունը»: Նա Կիտբուղա զորավարի օրինակով փորձում է նաև ցույց տալ, որ նեստորականությունից մինչև մայր քրիստոնեություն ընդամենը մեկ քայլ էր, որ քրիստոնյաների հետ ունեցած շփումներն անգամ բավարար էին, որպեսզի մոնղոլական վերնախավը քրիստոնեությունն ընդունեն, որն էլ, ինքնըստինքյան, նշանակում էր մոնղոլների քրիստոնեացում, քանզի Մեծ Մոնղոլիան ռազմական կայսրություն էր, իսկ նրանց ռազմական հիասքանչ

¹⁴⁷ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości str. 308.

ինստիտուտն էլ իր ընտիր կառուցվածքով, աներևակայելի կարգ ու կանոնով, զինվորների անսահման նվիրվածությամբ, հավատարմությամբ ու անբարբառ հնազանդությամբ արդեն իսկ՝ դրա երաշխիքն էր: Ի տարբերություն Կիտբուղային արհամարհանքով նայող քրիստոնյա ֆրանկների, մոնղոլ զորավարը հանուն իր նոր հավատի՝ պայքարելով մահամեղական լայնածավալ բռնազավթման դեմ, քրիստոնյա ազնիվ մարդու պարտականությունների կատարման քննությունն, իրոք, հանձնում է: Քրիստոնյաի նրա կերպարը առավել է կենդանանում ու ճշմարտացի դառնում, երբ Դոբրաչինսկին նրան պատկերում է Նազարեթում, խրճիթի կավե հատակին խաչվածի նման պառկած՝ Քրիստոսի անտեսանելի ոտնահետքը համբուրելիս¹⁴⁸: Կարծես, դրանով հեղինակն ուզում է ընդգծել, որ մոնղոլ զորավարը ֆրանկ քրիստոնյայից էլ քրիստոնյա էր: Ավելին, հեղինակը պատմավեպում հետևողականորեն ցույց է տալիս, որ մոնղոլներն այդ պատերազմում առավել էին խաչակիրներ, քան իրենց վայելքների ետևից ընկած, իրենց նպատակային պարտականությունները մոռացած, բարոյազուրկ ու այլասերված եվրոպացի իշխաններն ու բարոնները, որոնք ընդհանրապես են հրաժարվում այդ վճռական պատերազմին մասնակցել:

Խաչակրաց արշավանքների տխուր իրողությունը Դոբրաչինսկու համար գլխավոր հիմնախնդրի առաջաշումից բացի, առիթ է հանդիսանում ոչ միայն քաղաքակրթական, այլև բարոյական, կրոնական ու աստվածաբանական խնդիրների լուսաբանման համար: Այսինքն, այդ խնդիրներին նա անդրադառնում է ոչ թե ուսուցողական ընդհանուր բարոյախոսությունով, այլ անհատական օրինակների օգնությամբ, իր հերոսներից յուրաքանչյուրի գործունեության, մտորումների ու խոհերի, բանավեճերի ու ներքին կոնֆլիկտների պայքարի լուսաբանմամբ: Նրա հերոսները, լինեն թագավոր թե իշխան, հոգևորական թե ասպետ, որոնք պատմական իրադարձությունների դասավորմամբ թեև հայտնվում են անսովոր իրավիճակներում, այդուամենայնիվ, սովորական մարդիկ են, իրենց արժանիքներով ու թերություններով: Նույնիսկ, երբ նրանք տարված են մեծ իդեալներով, և զոհաբերությունների գնով մեծ նպատակների են ձգտում, Դոբրաչինսկին նրանց չի իդեալականացնում, չի առասպելականացնում ու խորհրդանիշ չի դարձնում: Նա ցու-

¹⁴⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t.9 244:

ցաղբում է և՛ նրանց կողմից թույլ տրված սխալները, և թե՛ ցուցաբերած թուլուկությունները: Հեղինակի, մեղմ ասած, համակրանքը չվայելող հերոսները ևս մերկապարանոց չեն ներկայացվում: Նա ոչ թե ուղղակիորեն խոստում կամ ակնարկում է նրանց արատների, էությունից բխող չարի ու նախանձի, եսասիրության ու անտարբերության, գոռոզության ու ազահուության, բլթամտության ու քաղաքական-տնտեսական կարճատեսության մասին, այլ այդ ամենը ցուցաղբում է գործողության մեջ, և իհարկե, ի ցույց դնում այդ ամենի ու նրանց գործած արարքների հետևանքները: Միով բանիվ, նա բարձրացնում է ընդհանրացված այն հիմնախնդիրը, թե անհատն իր ապրած դարաշրջանում որքանով է կատարել բանական մարդու, անհատի իր առաքելությունը իր իսկ հասարակության ու ապագա սերունդների նկատմամբ, որքանով է հարստացրել մարդկության հանրությունը կայուն արժեքներով ու իր փորձառություններով:

Բայց նա բարձրացնում է նաև այն խնդիրը, թե առաքելություն կոչվածը արդյո՞ք կարող է միահյուսված հանդես գալ մարդկային էությունից բխող սխալների ու թուլուկությունների հետ միաժամանակ¹⁴⁹: Նրա համար հարցի հարց է և այն խնդիրը, թե պատմության շրջապտույտում ինչպիսի դեր է խաղում մարդը, և ինչպիսին՝ Աստված: Դոբրաչինսկու այս մտարմբռնմանը տրված՝ լեհ գրականագետ Զոֆիա Ստարովեյսկա-Մորչտինովայի մեկնաբանությամբ՝ «եթե հավատանք, որ շրջապտույտն այդ կատարվում է ըստ Աստծո ծրագրավորման, ապա ինչպես պետք է հասկանալ մարդկանց կողմից թույլ տրված սխալներն ու գործած մեղքերը, որոնք, այդուամենայնիվ, չեն խանգարում պատմության ծրագրավորված ընթացքին¹⁵⁰: Ճիշտ է, պատմությունը լի է մարդկային չար գործերով, մարդկանց կողմից թույլ տրված ճակատագրական, ինչպես նաև մեծ ու փոքր սխալներով, սակայն Դոբրաչինսկին հավատում է, որ ո՛չ մարդը, և ո՛չ էլ գործերի ընթացքը ինքնահոսի մատնված չեն, և որ դրանք գտնվում են Աստծո ձեռքին, որ բարությունը Աստծուն սիրողներին ամեն ինչում օգնում է, նույնիսկ՝ «մեղքեր գործելու դեպքում»: Այսինքն, լեհ գրողը գտնում է, որ մարդիկ սխալվելու իրավունք ունեն, բայց սխալներ թույլ տալով հանդերձ, նրանք, այդուամենայնիվ, պետք է Աստծո գաղափարակիրները լինեն: Չա-

¹⁴⁹ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, str. 1, 8.

¹⁵⁰ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Նշված աշխատությունը:

րի ու բարու, մեղքի ու առաքինության խնդիրներն իր հերոսների բանավեճերի միջոցով արծարծելիս, Դոբրաչինսկին այսպիսի հարցադրում է անում. «Շատերը նրանցից, ովքեր կարդացել են սբ. Ավգուստինոսին, հասկացել են միայն այնքանը, որ գոյություն ունի երկու թագավորություն՝ Աստվածային և երկրային: Առաջինը սուրբ է, երկրորդը՝ մեղսալից, ուրեմն, դրանց միջև պետք է որ դուռը փակ լինի յոթ փականքով, կամ էլ՝ իմաստության բանալիով, որի մասին խոսվում է Աստվածաշնչում: Մինչդեռ, դա այդպես չէ, և սբ. եպիսկոպոսն էլ այդպես չի գրել: Այդ երկու թագավորությունները միախառնված են, և մենք չէ, որ պետք է տարանջատենք այն, ինչն Աստված չի տարանջատել...»¹⁵¹:

Դոբրաչինսկին, ինչպես ինքն է խոստովանել, միշտ էլ սիրել է այլաբանությունը, և Աստծո գործերին անդրադառնալով ու անգամ այլաբանորեն ներկայացնելով, տվյալ դեպքում էլ է ձգտում թափանցել իրեն ու ընդհանրապես մարդկանց հուզող աստվածաբանական խնդիրների խորքերը, և այդ ամենն անում է այնքան պարզ, հասանելի ու բնական, առանց հարմարեցնելու ու արհեստականության, որ շնորհիվ կրոնական իր խորն ու անկեղծ ապրումների, հասնում է Աստվածային ճշմարտության բացահայտման բարձր գեղարվեստականության: Ինչպես վերը հիշատակված լեհ գրականագետն է գրում. «Երկնային ու երկրային թագավորությունների փակ դռան իմաստության բանալու» օբյեկտիվ իմաստն այստեղ չարի ու բարու, մեղքի ու սրբության միահյուսված կորագծի՝ մարդկային ճակատագրի ոչ թե փակ, այլ բաց օղակի գաղափարի պատկերավոր ցուցադրումն է: Այսինքն՝ այն գաղափարի, որ՝ աշխարհը այնքան էլ չար չէ, որ՝ երբ մարդը չար է, և քրիստոնյաներն էլ տանջանքների են ենթարկվում, դեռևս ամեն ինչ չէ, որ կորած է, և որ՝ Աստծո ամեն մի գործ իր վրա է կրում նրա բարի կամքի կնիքը¹⁵²: Ուշագրավը, սակայն, այն է, որի մասին, ի դեպ, գրականագետը չի նշում, գուցե չի նկատում, որ Աստվածաշնչից եկող իմաստության բանալու այդ հասկացությունը Դոբրաչինսկին պատմավեպում երկակի իմաստով ու կռուով է օգտագործում: Այսինքն, աստվածաբանական վերոնշյալ գաղափարից բացի, իմաստության բանալին Հեթում արքայի ձեռքում գտնվող այն բանալին

¹⁵¹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 198.

¹⁵² Անդ, էջ 46, 56:

է, որով նա ձգտում է բացել նաև, իրոք, արդեն յոթը փականքի տակ հայտնված գուտ երկրային, քրիստոնեական ու մահմեդական աշխարհների հակամարտության դուռը: Ամեն դեպքում, ըստ լեհ գրողի՝ Հեթում արքան էր այն փարոսը, որը պետք է ուղղորդեր քրիստոնյա աշխարհի հասարակությանը, նա էր, որ իր մեջ խտացնում էր ճշմարտացի այն գաղափարներն ու փորձում դրանք իրագործել, որոնք և ընկած են պատմավեպի պատմական ու կրոնաստվածաբանական մտալմբռնումների հիմքում:

Բայց, Հեթում արքան, որը հումանիստական գաղափարների ու բարոյականության բարձր արժեքների ու քրիստոնեական անաղարտ ոգու կրողն է, ըստ Դոբրաչինսկու նոթատետրի գրառման՝ գուցե նույնպես սխալ է թույլ տալիս, որն, ինչպես պատմավեպում ենք արդեն տեսնում՝ դառնում է միայն եվրոպացի խաչակիրների ընկալումը: Բուն պատմավեպում գրողը ջանք չի խնայում արդարացնելու «այդ սխալը»՝ Հեթումի կողմից այդ չափից ավելի համարձակ համարվող՝ մոնղոլներին օգնության կանչելու քայլը, և դա բացատրում է այն արդարացնող ու մեղմացնող հանգամանքով, որ Հայոց արքան դրան գնում է հանուն իր երկրի, հանուն Երուսաղեմի ազատագրման, հանուն Մերձավոր Արևելքում ավելի քան 150 տարի արդեն գոյատևող քրիստոնեական պետությունների հետագա գոյատևման, և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական Եվրոպայի փրկության: Դոբրաչինսկին կարմիր թելի նման պատմավեպում անվերջ այն միտքն է առաջ քաշում ու փաստացի ցույց է տալիս, որ միայն Հեթումն է այդ համարձակ քայլի ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը վերցնում իր ուսերին այն դեպքում, երբ ո՛չ Հռոմի իրար հաջորդող պապերը, և ո՛չ էլ սբ. Լյուդովիկոս IX-ը, թեև մոնղոլական ուժի օգտագործման բազմիցս փորձեր են անում, այդուամենայնիվ, իրենց կեղծ պատվազգացությունը, մեծամտությունն ու փառամոլությունը, ինչպես նաև՝ մնացյալ գործերը, մեծ նպատակին զոհաբերելու քաջությունն ու հաստատակամությունն չեն ունենում: Նրանք իրենց եսասեր փոքրոգությունը, նույնիսկ ի շահ Երուսաղեմի, և ի շահ իրենց նորաստեղծ քրիստոնյա երկրների ու՝ իրենց հավատի՝ Հայոց արքայի թիկունքին չեն կանգնում:

Հեթումի կողքին ու թիկունքին չեն կանգնում նաև մահմեդական աշխարհի հետ դարուկես շարունակ հակամարտության ու պատերազմների մեջ գտնվող Երուսաղեմի թագավորության ու

խաչակիրների մյուս կոմսուլթյունների կաթոլիկ հոգևոր դասը, իշխաններն ու բարոնները, Տաճարական ու Հիվանդախնամ ուխտերի ասպետները, որոնք պետք է որ խաչի իսկական առաքյալները լինեին, քանզի հենց նրանք էին, որ Երուսաղեմը փրկելու համար սուր ճոճելով ոտք էին դրել այդ հողի վրա, նրանք էին, որ քրիստոնեուլթյունը անվերապահորեն ղիտարկելով որպես «իրենց բացարձակ իրավունքը», իշխում էին աշխարհիկ ու հոգևոր բոլոր գործերին, ուզում էին իշխել նաև բոլոր դավանանքներին ու մեծամտորեն դատավոր կանգնել այլոց կողմից թույլ տրված բոլոր սխալներին: Դորբաչինսկին քաջ զիտակցում էր, որ նրանք պետք է Հեթոմի թիկունքին կանգնեին նաև այն բանի համար, որ դեռևս իմաստուն քաղաքագետ Լևոն Բ արքայի գահակալուլթյան ժամանակներից սկսած, Կիլիկիո Հայկական պետուլթյունը, չնայած երկու եկեղեցիների միջև եղած առկա խնդիրներին, ոչ միայն կայուն հարբերուլթյուններ էր հաստատել պապականուլթյան հետ, այլև բարեկամական կապեր էր ստեղծել Հիվանդախնամների հետ՝ դեռևս 1149-ից նրանց նվիրելով որոշ տարածքներ ու բերդեր՝ իր երկրի արևմտյան սահմաններում ռազմական ամրացված գոտի ստեղծելու նպատակով, և նույն նպատակով էլ բերդեր էր նվիրել Անտիոքին՝ Սիրիայի սահմանամերձ գոտին ամրապնդելու համար: Ինքստինքյան հասկանալի է, որ այդ ամենն արվում էր վերջիններիս հետ համագործակցուլթյան ակնկալիքով՝ մահմեդական ալիքի դեմ միատեղ զիմակայելու նպատակով:

Հենց եվրոպացի այդ խաչակիրներն էլ, որ Կիլիկյան Հայաստանի ու Սիրիա-պաղեստինյան տարածքներում, մասնավորապես, քաղաքներում ոչ միայն հարստացել ու հզվացել, այլև արևելյան նուրբ ու բարձր մշակուլթի ու կենցաղային կուլտուրայի¹⁵³ անմիջական ազդեցուլթյամբ ինչ-որ չափով հղկվել ու ինքնուլթյուն էին

¹⁵³ Խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում Արևմուտքի և Արևելքի միջև կապերը դառնալով րևակալան, նպաստում են, որպեսզի եվրոպական արքունիքները, իշխանական ու ֆեոդալական րները ծանոթանան ու իրենց կենցաղի մեջ ներառեն արևելյան մեկտրաքան նուրբ ու պերճ հագուստներ, շքեղ ու հարուստ կահ-կարասի, գորգեր, հախճապակե, արձաթե սպասքեր, ոսկե գարդեր, նրբահամ ուրեստրեղեն ու աղաղներ: Ասպետներն էլ դուրս գալով եվրոպական իրենց սասն ու անհրապույր ամրոցներից ու օթևաններից, և իրենց հնարավորությունների սահմաններում օգրվելով այդ ամենից, այլև չէին ուզում հրաժարվել այդ նոր ու հաճելի կենսակերպից: Ի դեպ, բաղնիքն ու րաք ջուրը նույնպես խաչակիրների միջոցով է Մերձավոր Արևելքից Եվրոպա մուտք գործում: Մինչ այդ, նույնիսկ արքունիքներում զգևտներն առանց լվանալու հագնում էին մինչև մաշվելը, որից հետո նորն էին կարում:

ձեռք բերել, իրենց մեծ մեղքերն ու ահռելի սխալները չտեսնելով, պատմավեպում դատավոր են դառնում հնամյա բարձր մշակույթ, քաղաքային մեծ կուլտուրա ու բարոյական բարձր արժեքներ ունեցող Հայոց ազգի և Կիլիկյան հարուստ թագավորութայան արքա Հեթում Ա-ին, և փուչ մեծամտությամբ ու արհամարհանքով փորձում նրան ստորացնել:

Բավական է ասել, որ քաղաքական ու պատերազմական իրադրություն ամբողջ լրջությունը չգիտակցող խաչակիրները, մասնավորապես, թեթևամիտ մի խումբ ասպետներ՝ Յուլիան դը Գարնիերի գլխավորությամբ, երբ որպես զվարճանք, «փոքրիկ արշավանք» են կազմակերպում ու մտնելով խանի հպատակութայան տակ գտնվող Հոմս քաղաք, սպանում են Կիտբուղայի միակ որդուն՝ Սենանգին, իսկ անմխիթար մոնղոլ զորավարն էլ վրիժառուության իրենց սովորույթի համաձայն՝ սրի է մատնում Յուլիանին պատկանող Սիդոն քաղաքը, Հեթում արքան Աքքայում խաչակիրների վերնախավի հետ այդ հարցը քննարկելիս, բնականաբար, այդ ցավալի դիպվածի, ինչպես նաև արդեն հրի մատնված քաղաքը խաչակիրների կողմից թալանի ենթարկելու համար մեղադրում է վերջիններիս, ապա նրանցից լսում է արհամարհական «արմենչիկ», «մոնղոլների ծառա» բացականչություններով համեմված հետևյալ պատասխանը. «Մենք, Ֆրանկ ասպետներս, զնահատում ենք հայ ասպետներին, որպես համարյա մեզ հավասարի, չնայած Եվրոպայից ժամանող մարդկանց դա շատ տարօրինակ է թվում: Բայց այսօրվա քո պահվածքը ստիպում է մեզ՝ քեզ հիշեցնել, որ նույնիսկ թագավոր լինելով, դու մերոնցից չես: Քո ձեռնարկումներն արդեն իսկ դրա վկայությունն են: Դու այդ թաթարներին այստեղ բերեցիր առանց որևէ մեկիս հետ խորհուրդ անելու: ... Դու քանդեցիր քրիստոնեական մեր վաղեմի ավանդույթները: Հեթանոսների դեմ մենք միշտ էլ միավորված ենք եղել»¹⁵⁴: Ճիշտ է, Հեթում արքան կրկին համոզվում է, որ իրեն չըջապատում են «դատարկ, ստոր ու մեծամիտ, մարազմի ու լճացման մեջ խրված» այնպիսի մարդիկ, որոնք քրիստոնեություն մեջ միայն օգուտին ու հաճելիին էին հետամուտ, մեկ անգամ ևս տեսնում ու համոզվում է, որ վերջիններս ոչ միայն չէին կարող հաղթահարել իրենց մեջ բուն դրած ատելությունն ու հակակրանքը, անբարյացակամությունն ու անհանդուրժողականությունը, և

¹⁵⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t. 211:

որ ինքը գործ ունի մարդկային այն տեսակի հետ, որոնք ընդհանրապես հոգևոր արժեքներ չունեն, կամ ավելի ճիշտ՝ հոգևոր առումով բացարձակապես սնանկ են: Ավելին, նա թեև հասկանում է նաև, որ վերջիններս ի գորու չեն բարին չարից զատել ու ստեղծված հանգամանքներում ընտրել չարիքի փոքրագույնը, և այդուամենայնիվ, մեկ անգամ ևս փորձում է քաղաքական սթափ ու առողջ մտածելակերպ չունեցող, իրավիճակը իրատեսորեն չգնահատող այդ մարդկանց բացատրել ու զգուշացնել, թե այդ մեծ «չանսը» բաց թողնելու դեպքում՝ ինչ էին կորցնելու թե՛ իրենք անձամբ, և թե՛ քրիստոնեական եվրոպան, քրիստոնեական աշխարհն ընդհանրապես: «Եթե դուք, իրոք, միասնական լինեիք, ապա սարակինոսները ձեզ չէին ջախջախի Հաթիմի մատուցներում ու երեք անգամ Երուսաղեմը ձեզանից չէին խլի: Դուք հիմա նստած կլինեիք Կահիրեում և ոչ թե Աքքայում: Դա ճիշտ է, որ ասել եմ, թե՛ թաթարների հետ պետք է խաղաղության մեջ լինենք: Մեզ հարկավոր է խաղաղություն թաթարների և պատերազմ՝ Եգիպտոսի հետ: Միայն այդ դեպքում քրիստոնյաները կկարողանան Երուսաղեմ, Բեթղեհեմ, գուցեև Դամիատ վերադառնալ... Բայց եթե պատերազմ սկսեք Կիտբուղայի դեմ, ապա այդ ամենի փոխարեն կունենաք Աքքայի, Բեյրութի, Յաֆայի ավերակները... Դա ձեզ ե՛ս եմ ասում, ե՛ս, Արմենչիկս»¹⁵⁵, - նետում է նրանց երեսին բարկությունից շառագունած Հայոց արքան հեգնանքով, բայց և հպարտությամբ շեշտադրելով «Արմենչիկ» բառը: Եվ երբ Իբելինացին ի պաշտպանություն իրենց՝ բարոնների, ասում է, որ «այդ հողում գոյություն ունի միայն մեկ իրավունք՝ Քրիստոսի իրավունքը»¹⁵⁶, արքան զայրութից «պայթում» է՝ նման ստախոսություն ու երեսպաշտության համար, գտնելով, որ «դա, ուղղակի զավեշտ է»: «Քրիստոսին վահան դարձրած թաքնվում եք Նրա ետևում: Քրիստոսի իրավունք, Քրիստոսի Գերեզման, Քրիստոսի ասպետներ..: Քրիստոսի իրավունք չի կարող լինել այնտեղ, որտեղ առաջին հերթին մարդկային ազնվությունն է բացակայում: Քրիստոսը ձեզ պետք է, որպեսզի Նրանով պատենչվեք: Բայց Նրա գործերը ձեզ չեն հետաքրքրում: Քրիստոսին կվաճառեք նույնիսկ երեսուն լեննով»¹⁵⁷: Եվ իրոք, ի սկզբանե

¹⁵⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 211:

¹⁵⁶ Անդ, էջ 212:

¹⁵⁷ Անդ, էջ 210-211:

երկու կուսակցությունների բաժանված, իրենց մեծ նպատակը մոռացած խաչակիր բարոնները հարկ եղած դեպքում, այսինքն, իրենց շահերից ելնելով, վաճառվում էին մահմեդականներին, միայն թե այդ պահին չկորցնեն իրենց դիրքն ու հարստությունը: Իսկ թե իրենց իսկ կարճատեսություն, անհոգ ու սին ինքնավստահություն հետևանքով հենց իրենց ու իրենց հարստության հետ հետագայում ինչ կարող էր տեղի ունենալ, նրանք արդեն ի գործը չէին հասկանալ: Եվ դա արվում էր ավելի քան երկու հարյուր տարի շարունակ, և այն էլ՝ բացահայտ, բոլորի աչքի առջև: Բավական է հիշել, որ երբ Լյուդովիկոս IX-ը պապից խնդրում է Եգիպտոսի դեմ ուղղված VII արշավանքի կազմակերպման համաձայնություն, Տորոնտոյի իշխան ու Իտալիայի կառավարիչ Մանֆրեդը՝ Գերմանիայի կայսեր ոչ ամուսնական կապից ծնված որդին, այդ մասին անմիջապես տեղեկացնում է եգիպտացիներին: Խոսուն են և այն իրողությունները, որ Տաճարական ուխտի ասպետները դաշինք են կնքում Սիրիայի սուլթան Իսմայիլ Դամասկոսցու, Հիվանդախնամ ուխտի ասպետները՝ Եգիպտոսի սուլթանի հետ, իսկ Սիրիայի քրիստոնյաներն էլ անընդմեջ էին Փրանկների ռազմական գաղտնիքները սարակինոսներին «վաճառում»: Ավելացնենք և այն, որ Աքքայից Լյուդովիկոս IX-ի հեռանալուց հետո, Երուսաղեմի թագավորությունում սաստկացած զգվուտոցը, ճենովացիների ու վենետիկցիների միջև վերսկսված պատերազմն արդեն իսկ տիրող անարխիան գազաթնակետին են հասցնում, որի արդյունքում հակոտնյա կողմերը իրենց մշտական թշնամու՝ եգիպտացիների դեմ իրենց ուժերը կազմակերպելու, և արդեն Սիրիայում գտնվող ուժերը օգտագործելու փոխարեն, հանցավոր դաշնություն մեջ են մտնում սուլթան Կոտուզի և աթաբեկ Բայբարսի հետ:

Ի դեպ, Փրանկ խաչակիրներն ընդհանրապես Եգիպտոսի բարձր կուլտուրա ունեցող Այուբյաններին չէին էլ տարբերակում եգիպտացի դաժան մամլուքներից ու սիրիացի Այուբյան իսմայիլականներից, չէին տարբերակում նաև Ոսկե Հորդայի՝ մահմեդականությունն ընդունած մոնղոլներին Պարսկական իլխանության մոնղոլներից, որոնք, հատկապես, իշխանական դասը, մեծամասամբ նեստորականներ լինելով, մեծ համակրանք էին տաժում քրիստոնյաների հանդեպ և պատրաստ էին նրանց դավանանքն ընդունել: Ընդ որում, Փրանկների «ասպետական հպարտությունը», ինչպես նաև

Ֆրանկ աշխարհիկ ու հոգևոր ամենաբարձրաստիճան ու միջին իշխանավորների «ազնվազարմուկությունը» թույլ չէր տալիս հարաբերվել այդ «աճուճ-պաճուճների»¹⁵⁸ հետ, ինչ մնաց՝ դաշինք կնքել: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ քրիստոնեական մեծ նպատակը նրանց համար վաղուց արդեն գոյություն չուներ և քրիստոնեությունն էլ միայն որպես վահան էին ծառայեցնում, ապա առավել պարզ կլինի, թե արդեն մի ամբողջ դարուկես արևելյան հեշտասիրություն ու զեխությունը վայելելով ու կենսակերպ դարձնելով, ինչու էին նրանք արաբական փափկասուն կյանքը, կամ ինչպես Սիդոնի բարոն Յուլիան դը Գարնիերն է ասում՝ «մետաքսն ու գինին» գերադասում: Այդ նորաթուխ փափկասունները նույնիսկ Եվրոպայում գտնվող իրենց սառն ու անհրապույր տները չէին ուզում վերադառնալ, ինչ մնաց, համաձայնեին շփվել գարշահոտ քուրքեր հագած ու տափաստաններից եկած մոնղոլների հետ¹⁵⁹, թեկուզև վերջիններս իրենց փրկիչները դառնային:

Բայց արաբական կուլտուրան այդ շրջանում միայն փափկասուն չէր: Այդ ժամանակահատվածում Սալահեդդինի սերունդների այլասերվածությանն արդեն միահյուսվել էր մամլուքների բիրտ ու դաժան բնույթն, ու ամենուր ամեն ինչ մոխրացնող նրանց քաղաքականությունը, որը Երուսաղեմի թագավորության բարոնները կույրի նման չէին տեսնում, կամ չէին ուզում տեսնել: Ավելին. եթե խաչակիրներին ի սկզբանե միացնողն ու համախմբողը (գոնե արտաքնապես) իրենց առջև դրված կրոնական մեծ ու սուրբ նպատակն էր, բայց այդ գործոնն արդեն դուրս էր մղվել նրանց հետաքրքրությունների շրջանակից, ապա, պարզ է, որ վերջիններս արդեն մնացել էին «մերկ»՝ կողոպտելու, առավել հարստանալու, ճոխ ու զեխ կյանք վայելելու իրենց ցանկություններով միայն, որը նրանց համար ոչ միայն ներկայի, այլև ապագայի հրամայականն էր դարձել:

Նկատի ունենանք նաև, որ ի տարբերություն Հեթում արքայի ու Կիլիկիայի հայություն, մահմեդական նույն այդ գործոնի առջև կանգնած եվրոպացի խաչակիրները էթնիկ ու ազգային, այսպես ասած, միասնական «ողնաշար» չուներին, քանզի, ինչպես վերում

¹⁵⁸ Մոնղոլներին «աճուճ-պաճուճների» հեթանոս ցեղ են անվանել մահմեդական դիվանագետները, և այդ անվանումը լայն փարսածում է գտել:

¹⁵⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 250.

ասացինք, լինելով Եվրոպայի տարբեր երկրներում ապրող և տարբեր ժողովուրդների ազգային, էթնիկ-մշակութային արժեքների ու հոգեկերտվածքների կրողներ, և ի լրումն՝ սոցիալական ու դասային տարբեր շերտերի ու խավերի ներկայացուցիչներ, ներդաշնակման ու միավորման ոչ մի այլ հիմք չունեին, բացի խաչի հավատից ու կիսալուսնի դեմ պայքարելուց:

Եվ եթե Երուսաղեմի ազատագրման կրոնական գործոնը պապականության շահագետ քաղաքականության ու անթաքույց ընչաքաղցուծության պատճառով ու լոկ դեկլարատիվ բնույթ կրելով, վաղուց արդեն հետին պլան էր մղվել, ապա երկրորդը որպես առաջինի տրամաբանական հետևանք, չէր կարող մահմեդականությունը հավասարաթեք դիմակայություն լինել, քանզի մահմեդականները որքան էլ հողերի բռնագավթումն ու ավարը առաջնային համարեին, այդուհանդերձ, նախ, իրենց կրոնական դավանանքում շատ մոլեռանդ էին, և բացի այդ, «անհավատ» քրիստոնյաների հանդեպ ունեցած իրենց նորովի վերաբերմունքով ու նպատակներով, և հատկապես ջիհադի իրականացմամբ արդեն խիստ ծայրահեղական էին դարձել:

Մահմեդական մամլյուքները, մասնավորապես, սուլթան Կուտուզն ու աթաբեկ Բայբարսն, անշուշտ, քաջատեղյակ էին Ֆրանկների ոչ միայն վերոնշյալ որակներին, այլև մոնղոլների հանդեպ նրանց ունեցած բացասական վերաբերմունքին, քանզի թշնամական հարաբերություններ ունենալով ու անվերջ միմյանց դեմ պատերազմելով հանդերձ, վերջիններիս հետ ոչ միայն առևտրական, այլև կենցաղ-գինարբուքային շփումների մեջ էին: Հենց այդ քաջատեղյակութամբ էլ պայմանավորվում է Ֆրանկներին իրենց դաշնակցությունը գործնականորեն առաջարկելու և նրանց համաձայնությամբ իրենց զորքը Երուսաղեմի թագավորության տարածքը մտցնելու ու Աքքայի պարիսպների տակ բանակելու քայլը՝ ընդդեմ հայ-մոնղոլական զորքերի: Կուտուզին ու Բայբարսին այս պարագայում խիստ անհրաժեշտ էր խաչակիրների դաշնությունը՝ եթե ոչ պատերազմական գործողություններին նրանց մասնակցության իմաստով, ապա գոնե՝ նրանց տարածքով դեպի Նազարեթ տեղաշարժվելու համաձայնությունը (թեև, այս պարագան նույնպես հարկ է որպես դաշնություն դիտարկել), քանզի նրանք քաջ գիտակցում էին, որ աշխարհի տիրակալ դարձած, երբևիցե պար-

տուժյունն չտեսած, և ինչպես ասացինք, արդեն իսկ Բաղդատը, Հալեպը, Հոման ու Համման գրաված ու Երուսաղեմի դռանը չոքած, բայց և, Հուլավու խանի մեկնելուց հետո նվազած զորքով մնացած մոնղոլներին, եթե այդ պահին, իրենց թշնամի Փրանկների իսկ օգնությամբ ու օժանդակությամբ չհաղթեն, ապա ոչ միայն կկորցնեն Երուսաղեմը, այլև՝ Դամիատը, Գազան ու Կահիրեն:

Մինչդեռ, Փրանկները ոչ միայն չեն կարևորում, լուրջ չեն ընդունում, իսկ գուցեև՝ ընդհանրապես չեն հասկանում արաբների ռազմավարական վերոնշյալ քայլերը, բացահայտ, ինքնավստահ ու հանդուգն գործողությունները, այլև կարծես չեն էլ ուզում հաշվի նստել այն իրողության հետ, որ Հուլավու խանի զորքը Հեթում արքայի տասներկու հազար ասպետական հեծելազորի և քառասուն հազար հետևակ զորքերի հետ միասին (1260 թ. հունվարի 24-ին), վեց օրվա ընթացքում են գրավում անառիկ համարվող Հալեպը (սուլթան Յուսուֆը ճողոպրում է Եգիպտոս), որն, ի դեպ, ո՛չ Բյուզանդիայի կայսրերն էին կարողացել գրավել X դարում, և ո՛չ էլ խաչակիրների առաջնորդներ Տանկրեդը, Ռոջեր Անտիոքացին և Բալդուին II-ը՝ XII դարում¹⁶⁰: Ընդ որում, ըստ պատմական որոշ աղբյուրների և Դոբրաչինսկու՝ Հեթում արքան է, որ Հուլավու խանի ուշադրությունն ուղղում է Հալեպի կողմը, բացատրելով, թե՛ Երուսաղեմը գրավելու համար նախ հարկ է ռազմավարական նշանակություն ունեցող Հյուսիսային Ասորիքի այդ քաղաքը գրավել: Բարոնների անմիաբանությունն ու ծախու քաղաքականությունը, որ առավել ուժգնությամբ շարունակվում էր և այդ շրջանում, նրանց թույլ չի տալիս տեսնել քրիստոնեաշահ այն իրողությունը, որ մոնղոլները, հանձին Հուլավու խանի, արդեն մասամբ ապացուցել էին, որ իրենց խոստման տերն են, որ Հեթում Ա արքայի հետ Մանգու խանի կնքած դաշնագրում նշված պարտավորվածություններն իրագործում էին: Այսինքն, մոնղոլ Մեծ խանի խոստման համաձայն՝ հայ քրիստոնյաներին էին արդեն վերադարձրել մահմեդականների կողմից նրանցից գրավված, այլև՝ նույնիսկ նախկինում նրանց չպատկանած տարածքները: Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ VI-ն էլ, օրինակ, իր աներոջ՝ Հեթում արքայի կողմից ներկայացվելով Հուլավու խանին որպես պատերազմի մասնակից, նույնպես ետ է ստանում դեռևս Սալահեդդինի կողմից գրավված և Անտիոքի իշ-

¹⁶⁰ Տևն այդ մասին մանրամասն՝ Jan Dobraczyński, Doba krucjaty, էջ 133:

խանապետությունը պատկանող տարածքները, իսկ գրավյալ Հյուսիսային Ասորիքի մի մասը Հալեպ կենտրոնով անցնում է Կիլիկյան Հայաստանին: Ի դեպ, Միջերկրականի ծովեզերյա քրիստոնեական երկրները, ինչպես նաև Կիլիկյան Հայաստանն ու Եվրոպայի հարավային երկրները գրավելու՝ մամլյուքների առաջնութացը կանխող պատերազմական այդ առաջին ու հաջորդ գործողություններից հետո, ոչ միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցին (1221-1268) է Հեթում արքայի հետ Հուլյավու խանի ճամբար գնում և օրհնում խանին, այլև Հռոմի պապը Եվրոպա հասած այդ ուրախ լուրից ոգևորված՝ շնորհակալական նամակ է գրում խանին, ուր վերջինիս ողջունում է որպես դաշնակցի¹⁶¹:

Ճիշտ է, Դոբրաչինսկին «Խաչակիրների ժամանակաշրջանը (Doba krucjat)» պատմական, վերը նշված իր ուսումնասիրության մեջ հավանականն այն է համարում, որ նամակը Հուլյավու խանին այդպես էլ տեղ չի հասնում¹⁶², իսկ պատմավեպում էլ՝ պատրիարք Պանթալեոնի անվճռականությունը է բացատրում, որ նրա ձեռքում գտնվող նամակը ոչ միայն հասցեատիրոջը չի առաքվում, այլև այդ մասին տեղյակ չեն պահվում բարոնները, սակայն այս պարագայում մեզ համար էականը ոչ թե դա է, այլ՝ հայ-մոնղոլական զորքերի պատերազմական արդյունքի, ինչպես նաև Հուլյավու խանի հանդեպ պապի նոր ու դրական (պատմական) վերաբերմունքը: Դրա օգտին է խոսում և այն իրողությունը, որ երբ հենց նույն այդ ժամանակ Ոսկե Հորդայի մոնղոլները խորանալով դեպի Եվրոպա, մտնում են Հունգարիա, և վերջինիս Բելյա IV թագավորը նամակով պապից մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու թույլտվություն է խնդրում, զայրացած պապը պատասխանում է. «Անհավատների հետ դաշինք կնքելը բացառվում է»¹⁶³: Իսկ դա նշանակում է, որ և՛ պապը, և՛ ընդհանրապես պապականությունը, Ոսկե Հորդայի՝ մահամեղականությունն ընդունած և իրենց դաժանությունը աչքի ընկնող մոնղոլներին, այդուհանդերձ, ի տարբերություն երուսաղեմյան բարոնների, ինչ-որ չափով գուցե արդեն սկսել էին տարբերակել մոնղոլների տոհմական գիծը շարունակող՝ Պարսկական իլխանությունից նեստորական մոնղոլներից:

¹⁶¹ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, էջ 332:

¹⁶² Անդ:

¹⁶³ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, “Tygodnik powszechny”, № 275, 1950.

Գործնականում, սակայն, Հռոմն այդ ուղղությամբ այդպես էլ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկում, և անգամ հետամուտ չի լինում իր այդ նոր ու փոփոխված, թեկուզև, ժամանակավոր վերաբերմունքին՝ Երուսաղեմի թագավորության բարոններին տեղյակ պահել: Այս կապակցությամբ զայրացած Դոբրաչինսկին իր հոդվածներից մեկում ներքին զայրութով գրում է, որ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը կարող էր կարգավորվել միայն այն ժամանակ, եթե քրիստոնյաների և մոնղոլների փոխադարձ այդ հետաքրքրություններ գործնական բնույթ ստանալով, ուղեկցվեր Սիրիա և Եգիպտոս՝ Հուլիով խանի արշավանքին: «Դա մի Փանտաստիկ արշավանք էր, (մեկ անգամ էլ ներկայացնենք նույն մեջբերումը), որը կազմակերպվել էր Հայաստանի Հեթում թագավորի ճկուն քաղաքականության շնորհիվ, արշավանք, որը կարելի է անվանել «խաչակրաց դեղին արշավանք»: Դրա արդյունքը աշխարհի ճակատագրի համար կարող էր անսպասելի լինել»¹⁶⁴: Այո, կարող էր անսպասելի դրական լինել, եթե, ինչպես Հռոմը, այնպես էլ խաչակիր բարոնները մտահոգվեին թե՛ անձամբ իրենց, ու իրենց տարածաշրջանի, և թե՛ ընդհանրապես քրիստոնեական աշխարհի ճակատագրով:

Մինչդեռ, վերջիններս դավաճանելով քրիստոնեական իրենց գաղափարներին ու նպատակներին, մահմեդական աշխարհի դեմ մղվող անվերջ պատերազմների կարճատև դադարների ժամանակ, չգիտես ինչ¹⁶⁵, կրկին հավատ ընծայելով արդեն բազմիցս անգամ փորձված նրանց «եղբայրությունն ու դաշնությունը», հիմնովին են վճռում Երուսաղեմի թագավորության ճակատագիրը, որի ողբերգական հետևանքները տարածաշրջանում առ այսօր էլ շարունակական իրողություն են: Իսկ դավաճանության այդ ակտի համընդհանուր որոշումը կրկին կայացնում են Աքքայում, նույն ժողովական բարոնները, որոնց և Դոբրաչինսկին ներկայացնում է որակական մեկ այլ ծանրություն:

Այն հանգամանքը, որ նույնիսկ ի սկզբանե «պատերազմին որդեգրված կուսակցություն» բարոնները հանձին Իբելինացիների, հայտարարում են, թե՛ «եկեք թողնենք, թող եգիպտացիներն ու թաթարները իրար դեմ կռվեն, իսկ մենք սպասենք արդյունքին»¹⁶⁵, արդեն իսկ նրանց թե՛ որպես մարդկային, և թե՛ պետական որ-

¹⁶⁴ Jan Dobraczyński, Wyprawa Rabban Somy, “Tygodnik powszechny”, № 275, 1950:

¹⁶⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 258.

պես այրերի արժեքավորումն է և դա առավել քան համապատասխանում է նրանց պատմական դիրքորոշմանը: Իսկ այն, որ իրենց դավաճանությունն արդարացնում են այն պատճառաբանությամբ, թե՛ ո՛չ Հեթում Ա-ն և ո՛չ էլ Բոհեմոնդ VI Գեղեցիկը Թագավորության վասալները չեն, ուրեմն, իրենց բոլորովին էլ չեն հետաքրքրում¹⁶⁶, նրանց մտաայլասերման խոսուն վկայությունն է: Միակ անձինք, որ կողմ էին թաթարների հետ իրենց դաշնությանը, և դեռ վերջիններին էլ համոզում էին ի վերուստ ուղարկված այդ պատեհ առիթն օգտագործել ու միանալ հայ-մոնղոլական բանակին, և ընդմիջտ լուծել մահմեդական աշխարհի հետ ունեցած դարավոր հակամարտությունը, Տաճարական ուխտի Մեծ ասպետ Բերարդն էր իր կողմնակիցների հետ միասին, ինչպես նաև՝ Լյուդովիկոս IX-ի կողմից Երուսաղեմի թագավորությունում ռեզենտ նշանակված Գոդֆրիդ դը Սարգինեսը: Բայց նրանք էլ իրենց անձնական շահերով էին առաջնորդվում: Բանն այն է, որ Բերարդը հայ-մոնղոլական բանակին միանալու իր համաձայնությունը Հեթում արքային տալիս է միայն այն պայմանով, որ հաղթանակից հետո վերջինս իրենց՝ տաճարականներին նվիրի Յուլիան դը Գարնիերին պատկանող Սիդոն քաղաքը: Նա իր այդ պահանջը պատճառաբանում է այն հանգամանքով, որ իրենք՝ տաճարականները, ճիշտ է, «գեղյակներ ու ամրոցներ ունեն, բայց նավահանգիստ չունեն»¹⁶⁷:

Այս երկխոսություն մեջ ուշադրավր, սակայն, այն է, որ Դոբրաչինսկին Բերարդի հարցադրման միջոցով բացահայտում է Տաճարական ուխտի վաղեմի, ի սկզբանե նրանց հուզող գերնպատակը: Պատկերացում անգամ չունենալով թե ինչո՞ւ Հեթում արքան ևս պետք է այդքան շահագրգռված լինի Երուսաղեմի ազատագրմամբ, Բերարդը նրան հարցնում է, թե՛ արդյո՞ք նա նպատակ ունի Երուսաղեմի թագավորության թագավոր էլ դառնալ, կամ գահին իր որդիներից մեկին նստեցնել: Հեթումի զարմացած հայացքին ու ժխտողական պատասխանին հետևած Բերարդի խոսքն արդեն իսկ բացահայտում է Տաճարական ասպետների ուխտի բուն նպատակը. «... այդ հարցում էլ եք շատ ճիշտ: Երիցս ճիշտ եք: Հայաստանի թագավորությունը, թերևս, կհարստանա Եգեսիայի, Հարանի, գուցե և Անտիոքի կոմսություններով, դա այլ խնդիր է: Բայց Սուրբ

¹⁶⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 249:

¹⁶⁷ Անդ, էջ 217:

Գերեզմանի թագավոր դառնալը հիմարուծություն է: Հետագայում ի հայտ կգան այնպիսի խելագարներ, ինչպիսին Ամալրիկն էր: Եգիպտոսն իր ձեռքում էր, և՛ բաց թողեց: Դեռ ուզում էր մեզ լուծաբել...: Բավ են այստեղ թագավորները,~ շարունակեց նա Փշչացնելով:~ Երուսաղեմի թագավորը միայն խաղալիք է պապի, կայսրի և Եվրոպայի ձեռքում: Ամեն մեկն ուզում է իր քիթը խոթել թագավորուծության գործերի մեջ: Մեկը հարգանքի տուրք է պահանջում, մյուսը՝ ենթակայություն նվիրակներին: Բավ են արդեն Սուրբ Գերեզմանի թագավորները: Այս վայրը սուրբ է, սուրբ է անգամ Հռոմից: Երուսաղեմի թագավորությունը պետք է կրոնական միաբանուծության թագավորություն լինի: Պարզ է, չէ, որ ոչ՝ իոնիտների (Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի - Բ. Բ.): Վերջիններս միայն հիվանդներին կողոպտելու մեջ են լավ: Ընդ որում, նրանք կայսրի կողմնակիցներն են: Միայն Տաճարական ասպետների ուխտն է, որ աշխարհիկ իշխանությունը չի ճանաչում: ...Այո, միաբանուծության թագավորություն, որն իր գլխին ո՛չ թագավոր է ճանաչելու, և ո՛չ էլ պա...: Ոչ մեկին, Աստծուց բացի: Դուք, թագավոր, հավանաբար հենց այսպիսի դաշնակից կցանկանայիք ունենալ, և ոչ թե Իբելի-նացիների ամբողջ բանակը, այդպես է, չէ՞»¹⁶⁸:

Նման դիրքորոշումը, որ հատուկ էր երկու ուխտերին էլ, իհարկե, մեկնաբանման կարիք չի զգում, միայն, ասենք, որ վերջիններս պատմականորեն էլ մեծ վախ էին ապրում Հայոց թագավորի թվացյալ ակնկալիքներից: Ի լրումն ավելացնենք նաև, որ տաճարականների այդ գերնպատակը առանց հիմքի չէ, որ ծնվել էր: Դեռևս խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ էր Հռոմը մտադրվել Երուսաղեմի կրոնական թագավորություն ստեղծել, և այդ գաղափարը օրակարգից երբևիցե դուրս չէր էլ եկել, սակայն աշխարհիկ իշխանավորներն ուղղակի թույլ չէին տվել այն ի կատար ածել: Այլ խնդիր էր, որ մեծամտացած տաճարականները Երուսաղեմի կրոնական թագավորության ստեղծման պատրանքով տարված՝ նպատակ էին հետապնդում ո՛չ թագավոր ունենալ և ո՛չ անգամ պապին ճանաչել:

Ինչ վերաբերում է Երուսաղեմի հանդեպ՝ Հեթում Ա արքայի ունեցած վերաբերմունքին, ապա Դոբրաչինսկու մեկնաբանությունը այդ խնդրի շուրջ՝ միանշանակ է: Հեթում արքան Մեծ քրիստոնյա

¹⁶⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t.9 218:

էր, և վերջ: Մինչդեռ, իրականում, Երուսաղեմը Հայոց թագավորի համար նաև Հայոց պատրիարքութեան աթոռանիստ նստավայր էր, որտեղ քրիստոնեութեան տարածման առաջին իսկ դարերից սկսյալ բազմաթիվ հայեր էին ապրում, և որտեղ IV դարում արդեն ունեին իրենց վանքերն ու եկեղեցիները, իսկ VII դարում էլ արաբները պատրիարքութիւնը անջատելով հունական ուղղափառ պատրիարքութիւնից, երկուսին էլ տալիս են հավասար իրավունքներ: Ու թեև, Ֆաթիմյանների տիրապետութեան շրջանում (X դ.) Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքութիւնը ծանր ժամանակներ է ապրում, հայտնվելով մեկ՝ սելջուկների, մեկ՝ արաբների ձեռքում, սակայն, Կիլիկիո Հայկական իշխանապետութեան, ապա և՛ թագավորութեան ստեղծմանն ու բարգավաճմանը զուգընթաց, ստանալով հայոց իշխանների ու թագավորների քաղաքական պաշտպանութիւնն ու բարոյական աջակցութիւնը, վերջիններիս նվիրատվութիւնների ու հովանավորութեան շնորհիվ ամրապնդելով իր իրավունքները սրբատեղիների (Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց վանքի ու վերջինիս կալվածքների, Բեթղեհեմի Սբ. Ծննդյան տաճարի, Սբ. Հարութիւն տաճարի կարևոր մասի, Զիթենյաց լեռան Սբ. Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցու, Գողգոթայի բարձունքի ևն) նկատմամբ, բարձրացնում ու ամրապնդում է իր հեղինակութիւնը: Բնական է, ուրեմն, որ Հեթում Ա արքան չէր կարող անտարբեր մնալ նաև Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու նվիրատեական աթոռներից մեկի՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքութեան, ու այնտեղ բնակվող հայութեան ճակատագրի հանդեպ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Հեթում արքայի ծրագրի իրականացման մյուս կողմնակցին, որն, ինչպես արդեն տեսանք, պատմավեպում պատրիարք Պանթալեոնն էր, ապա մեկ անգամ ևս ասենք, որ վերջինս որքան էլ մեծ հավատ էր տածում Հեթումի ու նրա ձեռնարկած գործի հանդեպ, այդուհանդերձ, մեծամասնութեան կարծիքին դեմ գնալու նրա վախկոտ ու անվճռական պահվածքը նրան թույլ չի տալիս ներքուստ ընդունած իր դրական որոշումը բարձրաձայնել:

Դավաճանական այդ համընդհանուր որոշման արդյունքում էլ բարոնները Աքքայի պարիսպների տակ բանակած աթաբեկ Բայբարսին ոչ միայն ընծաներ են ուղարկում, այլև հայ-մոնղոլական բանակատեղիի թիկունքը տանող ճանապարհն են տրամա-

դրում, ու իրենց վրա են վերցնում եգիպտական զորքի պարենային մատակարարումը, և դեռ պատերազմական սպասվող ավարի՝ մոնղոլական նժույզների էժան վաճառքի նախնական պայմանագիր են կնքում եգիպտացիների հետ¹⁶⁹: Բազմանշանակ տազնապ առաջացնող այդ տեսարաններն ու երկխոսությունները Դոբրաչինսկին ներկայացնում է դարեր ի վեր անփոփոխ մնացած մարդկային այնպիսի խառնվածքների պատկերմամբ ու ցուցադրմամբ, որոնք իրենց անառողջ բանականությունը ու այլասերվածությունը հիմնականում մարդկություն ոչ լավագույն մասը կազմելով, այդուամենայնիվ, աշխարհի պատմությունն էին կերտում: Ուշագրավ է և այն, որ մահմեդականները քաջագիտակ էին, որ Ֆրանկները, ինչպես Բայբարսն է ասում՝ «պատրաստ են ամեն ինչ վաճառել ու ամեն ինչ գնել»: Ֆրանկների վախկոտությունն ու ստորաքարշությունը նույնիսկ մամլյուքների զարմանքն էր հարուցում, որի վկայությունը Դոբրաչինսկին հաղորդում է սուլթան Կուտուզին ուղղված՝ Բայբարսի ծաղրական խոսքով. «Իսկական անասուններ են: Ծեր Իբելինացու պատվիրակները նույնիսկ երախտապարտության ընծաներ բերեցին, որ Յաֆայի վրա չեմ հարձակվել: Լեզվով բարեկիրթ են ու չգիշող, բայց երբ մի քիչ վախեցնում ես, պատրաստ են կոշիկներդ լիզել: Ավելինն են անում, քան իրենցից ես պահանջում»¹⁷⁰: Կուտուզի պատասխանը, թե՛ «տա Աստված, որ միշտ այդպիսի թշնամիներ ունենանք,» արդեն իսկ բավարար է հասկանալու համար, թե ինչով էր պայմանավորված մամլյուքների ինքնավստահությունն, ու Աքքան հենց այդ պահին, հանկարծաս գրավելու՝ Բայբարսի առաջարկը: Այլ խնդիր է, որ սուլթան Կուտուզը պահը հարմար չհամարելով, գտնում է, որ «թեթևամիտ քայլ կլիներ հարվածել փոքր թշնամուն, երբ մեզ մեծ թշնամու հետ հաշվեհարդար տեսնելու հնարավորություն է ընձեռվում»¹⁷¹:

Ի դեպ, դարավոր շփման արդյունքում, Ֆրանկներն էլ իրենց հերթին էին քաջածանոթ սարակինոսների՝ թե՛ սուլնի և թե՛ շեիթ մահմեդականների էթնիկ առանձնահատկություններով ու կրոնական գաղափարներով պայմանավորված բնույթին ու հոգեկերտվածքին: Ճիշտ է, նրանք արդեն որոշակիորեն ծանոթ էին մամլյուք-

¹⁶⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 262:

¹⁷⁰ Անդ:

¹⁷¹ Անդ, էջ 261:

ների ու հատկապես Բայբարսի նենգությանը, որը կարող էր հենց իրենց դեմ ուղղվել, բայց դա նրանց չի կանգնեցնում: Այդ ի ծնե ծուլլ, «բայց քրիստոնյայի արյան հոտն առնելու դեպքում հովազի նման հոշոտման թուիչքի պատրաստ աժդահա մամլյուք զորավարը» պատմականորեն էլ մեկ անգամ ևս տալիս է դրա հավաստիքը, երբ Այն Զալուզի ճակատամարտից ուղիղ 35 օր անց իր իսկ ձեռքով սպանում է իր սուլթանին՝ Կուտուզին, որն, ի դեպ, վերջինիս իր մեծ բարեկամն էր համարում, և ինքն իրեն սուլթան է հռչակում: Ավելին, ինքնամատուլյց իր դաշնակիցներին՝ աքքացի բարոնների նողկանք հարուցող դավադիր աջակցությամբ հաղթելով երբեկից չպարտված փոքրաթիվ մոնղոլներին, Բայբարսն անցնում է իր իսկ առջև կանաչ լույս վառող ու ճանապարհ հարթող քրիստոնյաների և նրանց կոմսությունների ու Երուսաղեմի թագավորության (որն իր մեջ ներառում էր Եփրատի վերին հոսանքներով ձգվող տարածքները, Ասորիքը, Արևմտյան Սիրիան, ամբողջ Պաղեստինը, Հորդանանի մի մասն ու Սինայան թերակղզին) ոչնչացմանը, մեկը մյուսի ետևից գրավելով Նազարեթը, Հայֆան, Արսուֆը, քրիստոնյաներին դավաճանած Աքքան, ապա՝ Կեսարիան, և վերջապես՝ Անտիոքը...

*

* * *

1260 թ. սեպտեմբերի 2-ին սկսված Այն Զալուզի ճակատամարտը, որն ըստ սպասվածի, տեղի էր ունենում հայ-մոնղոլական բանակատեղիում, թիկունքից անսպասելի հարված ստանալով, անակնկալի է բերում զորավար Կիտբուղային: Անսպասելի է լինում ու անակնկալի է բերում, քանզի իրենց թիկունքում Աքքան էր, եվրոպացի խաչակիրներն էին: Ու թեև վերջիններս մերժում են միատեղ պատերազմելու հեթում Ա-ի առաջարկը, այդուամենայնիվ, նույնիսկ ճակատամարտի նախօրերին Հայոց արքան ու մոնղոլ զորավարն իրենց թիկունքում՝ Միջերկրականի արևմտյան ծովեզերին ունենալով քրիստոնյաներին ու նրանց քաղաքները՝ իրենց ապահով էին զգում: Եվ քանի որ հենց նախօրերին էին նրանք տեղեկացել, որ Կուտուզի զորքերը շարժվում են իրենց ուղղությամբ, ապա քաջ հասկանում էին, որ հաջորդ արևածագին ճակատամարտն արդեն անխուսափելի է լինելու:

Իսկ այդ ճակատամարտը Հեթոումի հետ միասին պատրաստվում էր վարել ոչ թե ըստ Մանգու խանի հետ ունեցած պայմանավորվածութան՝ Հուլավու խանը, այլ՝ Կիտբուղան: Հիշեցնենք, որ, երբ 1259 թ., վախճանվում է Մոնղոլական կայսրութայն Մեծ խան Մանգուն, Հուլավու խանը կուրիլթային մասնակցելու պարտավորվածութամբ, և իր եղբայրների՝ Կուբիլայ խանի ու Արի բոկ խանի միջև գաճը ժառանգելու համար սկսված պայքարում առաջինի թիկունքին կանգնելու նպատակով, զորքի մեծ մասի հետ նույն՝ 1260 թ. շտապ մեկնում է Կարակորում (Հայոց արքային և Կիտբուղային խոստանալով գաճը նորութայն խնդրի վճուռմից հետո վերադառնալ), իսկ մյուս մասը թողնում է Սիրիայում, տեղապահ կարգելով զորավար Կիտբուղային ու ապսպրելով, որ Հեթում արքայի հետ միասին մահմեդականներից ետ գրավի Երուսաղեմն ու քրիստոնյաներին պատկանող մյուս տարածքները:

Ճակատամարտը, որն, ի դեպ, տեղի է ունենում հենց նույն այն վայրում, ուր խաչակիրները 1183 թ. կանգնեցրել էին Սալահեղդինի արշավանքի առաջընթացը, Դոբրաչինսկին նկարագրում է մեծ հմտութամբ ու վարպետ գրչով: Սակայն, մինչ բուն ճակատամարտին անդրադառնալը, նշենք, որ ընդհանրապես, ինչպես ճակատամարտի, այնպես էլ քաղաքների գրավման, ավերման ու մարդկանց սպանդի տեսարանները, ոչ թե մոտավոր ու հապճեպ, մշուշոտ ու լրողված նկարագրություններով, այլ կարծես տեսախցիկների օգնությամբ ստացված լիարժեք տեսապատկերներով է ներկայացնում: Ավելին, մարտերի ժամանակ զինվորների միջև տարվող խոսակցությունները, բարոնների ու իշխանների միջև տեղի ունեցող բանավեճերը, քաղաքի գրավման ընթացքում պանդուկներում սկսված իրարանցման միջոցում նետված թուրքիկ խոսքի փոխանակումներն ու բացականչությունները, հունական եկեղեցում սպանդի ենթարկվող հույն քրիստոնյաների աղերսանքները, ճշոցները, և ընդհանրապես, ամբոխի բվվոցը ոչ միայն կենդանացնում ու լիարյուն են դարձնում իրադարձային տեսարանները, այլև արտահայտիչ ու համոզիչ են դարձնում հերոսներին՝ իրենց իսկ գործողություններում: Ընդ որում, որոշակիորեն գտնված է նաև մտորումների միջոցով անցյալի իրադարձությունները տվյալ պահի համար ասոցիատիվ մտածողությամբ վերականգնելու և անհրաժեշտորեն ներկայացնելու մտահղացման ձևն ու մատուցումը: Ինչ

վերաբերում է բնությունը, շրջապատն ու քաղաքները, արքունի և իշխանական ապարանքները, մոնղոլական ճամբարներն ու յուրտերը, քրիստոնեական եկեղեցիները, տաճարներն ու վանքերը որպես փոքր գործողությունների ու խոշոր իրադարձությունների միջավայր պատկերելուն, ապա Դոբրաչինսկին ոչ թե ընթերցողին գրավելու համար էկզոտիկա է ստեղծում, այլ փորձում է միջնորդուն իր ամբողջության մեջ ներկայացնել՝ դարաշրջանը ճիշտ հասկանալու ու պատկերացնելու համար:

Ասվածը շարունակելով, նկատենք, որ առաջին հերթին խոսքն առավել քան վերաբերում է մոնղոլ զինվորների, զորավարների ու խաների յուրօրինակ արտաքինի, նրանց սովորույթների, հագ ու կապի, զենք ու զրահի, նժույզների ու յուրտերի, ինչպես նաև բանակի կառուցվածքի, զինվորական կարգ ու կանոնի, ռազմավարական յուրատիպ մարտավարության նկարագրությանը:

Իրադարձությունների դրամատիկական բախումներով պայմանավորված՝ ընթերցողի կենտրոնացած ուշադրության լարվածությունը հեղինակը կարծես միտումնավոր թուլացնում է, երբ նման պահերին նրբորեն անցում կատարելով, մեղմ ու հանդարտ նկարագրում է մերկ մարմնի վրա մորթե կապա ու կաշվե հողաթափեր հագած նետաձիգ, տեգակիր ու պարսատիկակիր մոնղոլ զինվորներին՝ կեռ թրերով, երկաթե ու կաշվե զրահներով, փոքր ու բրդոտ ձիերի վրա նստած, կամ էլ, նույնատիպ հագ ու կապով, ականջների վրայից իջնող երկու հյուսքով ու մորուսով, դեղնավուն մաշկով ու նեղաչք խաներին ու զորավարներին:

Ուշադրավն այն է, որ այսպիսի արտասովոր, եվրոպացուն անծանոթ արտաքինի ոչ ընդունելի պահվածքի ու կեցվածքի, բոլորովին այլ աշխարհայացք ունեցող և այլ քաղաքակրթության պատկանող մոնղոլներին ժամանակակից եվրոպացի, մասնավորապես, լեհ ընթերցողն ու քննադատը, այդուամենայնիվ, դրականորեն է ընկալում, քանզի, ինչպես լեհ գրականագետ Զոֆիա Ստարովեյսկա-Մորաստինովան է գրում, մոնղոլները «մեզ շատ մոտ են ու հարազատ, քանի որ նրանք ապրում, տառապում, կռվում ու տանջվում են այն պրոբլեմների ու գործերի շրջանակներում, որոնք այժմ մեզ համար էլ են դժվար, իսկ հաճախ էլ անհասկանալի են ու բարդ»¹⁷²: Ընդ

¹⁷² Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwyczajstwa i klęski chrześcijań, “Tygodnik powszechny”, № 32, 12.8., 1951.

որում, Դոբրաշչինսկին թեև անաչառորեն ներկայացնում է նույնիսկ սիդոնցի քրիստոնյաների, և, մասնավորապես, Հալեպի ուղղափառ եկեղեցում հույն քրիստոնյաների հանդեպ մոնղոլ զինվորների գործած ռճրագործությունը որպես վրեժ-պատասխան՝ խաչակիրների կողմից Կիտբուղայի որդու սպանություն, այդուամենայնիվ, եվրոպացի ընթերցողը ավելի քան դրական է ընդունում մոնղոլներին, նրանց համարելով «դաշնակից եղբայրներ»¹⁷³:

Այսինքն, ճիշտ ընկալելով Դոբրաշչինսկու ենթատեքստը՝ մոնղոլների օգնությունը դիմելու Հեթում արքայի քայլը որպես բարի նպատակի իրագործում, ընթերցողը, մասնավորապես, լեհ գրականագետներն ու պատմաբանները, հենց այդ կարևորությունը էլ դիտարկում են այն: Մինչդեռ, իրենց եղբայրակիցների՝ կաթոլիկ եվրոպացիների վարած քաղաքականության ու դրսևորած պահվածքի մասին լեհ նույն քննադատներն իրենց ամենաբացասական կարծիքները չեն խնայում շոյալել: Նրանց ևս, ինչպես մի շարք անգամ ասել ենք, հատկապես ապշեցնում ու զայրացնում է այն իրողությունը, որ խաչակիր բարոններին բազմիցս օգնության ձեռք մեկնած, և նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանում նրանց ասպետական ռազմական ուխտերին, մասնավորապես, տաճարականներին Հայոց արքա Լևոն Բ-ի կողմից կալվածքներ ու ամրոցներ տրամադրած, Հայոց հաջորդ արքայի կողմից նույն քաղաքականությունը շարունակողին դավաճանում են, չգիտակցելով, որ դրանով իսկ ոչ միայն կորցնելու են Երուսաղեմի թագավորությունը, իրենց կոմսությունները, այդ թվում նաև՝ Կիլիկյան Հայաստանում իրենց տրամադրության տակ եղած կալվածքները, այլև սարակիստներին Եվրոպայի սիրտը մխրճվելու հնարավորություն են ընձեռում:

Իսկ որ մահմեդական Արևելքի աչքը Եվրոպայի, Փոքր Ասիայի ու Կովկասի վրա էր (իսկ Եվրոպայի աչքն էլ, հակառակը, Մերձավոր Արևելքի վրա էր), պատմական աներկբա իրողություն է: Պատահական չէ, որ հատկապես խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում քրիստոնյաների հետևողությամբ մահմեդական աշխարհը նույնպես իրենց կրոնական հավատն ու ջիհադի (սուրբ պատերազմի) գաղափարը որպես դրոշ պարզած, «անհավատ» քրիստոնյաների ոչնչացման անհրաժեշտություն կոչի տակ բռնազավթում էին

¹⁷³ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwyczajstwa i klęski chrześcijań, “Tygodnik powszechny”, № 32, 12.8., 1951:

քրիստոնյա երկրները: Իսկ նրանց այդ նպատակի իրագործմանն էլ իրենց թեթև ձեռքով օգնում էին հենց իրենք քրիստոնյա իշխանավորներն ու բարոնները:

Եվ մի՞թե 1454 թվականին քոչվոր թուրք օսմանները կկարողանային գրավել Բյուզանդիան ու տնավորվել այդ փառահեղ քաղաքակրթություն ունեցող երկրում, եթե Հռոմն իր խաչակրաց արշավանքներով չջլատեր, չքայքայեր ու երիցս չթուլացներ հավատակից քրիստոնյա այդ հզոր կայսրությունը: Չէ՞ որ հենց դրանով է պայմանավորվում նաև բյուզանդական բարձր քաղաքակրթության վրա իրենց վայրենի «բնօրրանը» ստեղծող մահմեդական օսմանցի թուրքերի անհազ ախորժակի հետագա բավարարումը, երբ մեկը մյուսի ետևից օսմանցի թուրքերը իրենց արյունարբու ու նենգ քաղաքականությունը ու գործելակերպով ժամանակային տարբեր հատվածներում գրավում են Սիրիան, Հյուսիսային Ասորիքը, Եգիպտոսը, Բալկանյան երկրները, Մեծ Հայքի արևմտյան նահանգները, հետագայում արևմտյան երկրներից, մասնավորապես, Փրանսիայի սկոտեղի վրա նվեր են ստանում Կիլիկյան Հայաստանը, Կարսի պայմանագրով՝ Կարսի մարզը, իսկ մեր ժամանակներում արդեն բռնագրավում են Կիպրոսի հյուսիսային մասը, եղեռնի ենթարկում հայերին ու հույներին, բռնի մահմեդականացնում ալբանացիներին, խորվաթներին, բուլղարներին ու հայերի մի մասին, որով և հակամարտությունների նոր օջախներ են ստեղծում ամբողջ տարածաշրջանում: Չէ՞ որ, դրանով էր պայմանավորված և այն իրողությունը, որ խաչակրաց այդ դարաշրջանում՝ XIII դարի երկրորդ կեսին, արդեն իսկ 200 տարի քրիստոնեացած թե՛ Սիրիան և թե՛ Պաղեստինը ոչ միայն ընդմիջտ են անցնում մահմեդականներին, այլև ցայսօր էլ վերջինս կռվախնձոր է տարածաշրջանի համար, բայց այս անգամ արդեն՝ արաբների ու ԱՄՆ-ի կողմից հովանավորվող հրեաների միջև: Իսկ այդ շղթայական գործընթացի սկիզբը, ցավոք, ոչ միայն կաթոլիկ Հռոմն ու Եվրոպայի քրիստոնյա տիրակալներն են դնում իրենց անհեռատես քաղաքականությամբ, այլև՝ Երուսաղեմի թագավորության ֆրանկներն՝ իրենց դավաճանությամբ:

Իսկ պատմավեպում ինչպիսի իրադարձություններ էլ, որ Դորբաչինսկին ներկայացնի, դրանց կենտրոնում Հեթոմ արքան է, և ինչպիսի հիմնախնդիրներ էլ որ բարձրացնի, դրանք անպայմանորեն անցնում են Հեթոմ արքայի գնահատման պրիզմայի միջով: Ներ-

կայացնելով նրան Ֆրանկների, մոնղոլների, հույների ու արաբների հետ ունեցած փոխհարաբերություններում, լուսաբանելով նրա ընտանեկան հարաբերությունները կնոջ, որդիների, և ընդհանրապես, իր հարազատների հետ, Դոբրաչինսկին ըստ անհրաժեշտության՝ բացահայտում է նրա, որպես մարդ-անհատի ու քաղաքական գործչի որակները:

Հեթո՛ւմ մարդ-անհատի բացահայտմանը Դոբրաչինսկին ոչ թէ միանգամից է հասնում, ոչ թե վրձնի մեկ-երկու դիպուկ հարվածով է ստեղծում նրա մարդկային կերպարը, այլ դիմում է ծավալային ու խորքային շարունակական բացահայտումների, որոնք և ամբողջ պատմավեպի ուղեկիցն են դառնում: Մարդկայինի՝ նման բացահայտումները անպայմանորեն օգնում են հասկանալու դիվանագետ, քաղաքական գործիչ ու զորավար Հեթո՛ւմ արքայի գործունեության ներքին մեխանիզմներն ու գսպանակները, ընթերցողի առջև բացում են ոգեչնչման, ազնվության, մեծահոգության, հաստատակամության, սկզբունքայնության, կրոնասիրության, քաջության, համարձակության, գսպվածության, վճռականության, բարեկրթության, որդեսիրության, հավատարմության, զոհաբերելու ունակության, ինչպես նաև հիասթափությունների, թուլությունների, կասկածների, զղջումների՝ բարոյական այն արժեքների հանրագումարը, որն էլ հենց իրենից ներկայացնում են Հեթո՛ւմ Ա-ն ու նրա կերպարը:

Եթե, օրինակ, այս կապակցությամբ անդրադառնանք Հեթո՛ւմ-Ջաբել հարաբերություններին, որոնք պատմավեպում ներկայացվում են նրանց ամուսնության առաջին իսկ օրից սկսած, ապա կարելի է ասել, որ այս մոտիվը ոչ միայն տարողունակ է Ջաբելի նկատմամբ Հեթո՛ւմ արքայի տածած մեծ սիրո ու ապրած տվայտանքների նկարագրությամբ, ոչ միայն տարողունակ է նրանց որդիների՝ Լևոնի ու Թորոսի հանդեպ տածած մայրական ու հայրական սիրո տարբեր զրսևորումների միջոցով ի հայտ բերելու հենց ամուսինների ամենաբարդ հարաբերությունները, որոնց հիմքում և զրոզը դնում է Ռուբինյանների ու Հեթո՛ւմյանների քաղաքական անցյալ հակամարտությունները, այլև տարողունակ է անցյալում ու հենց տվյալ շրջանում խաչակիրների, Հիվանդախնամ ուխտի ասպետների և Կիպրոսի Իբելինացիների հետ՝ Հայոց արքունիքի հետ ունեցած հարաբերությունների բացահայտմամբ: Իսկ այդ բացահայտման ձևն ու միջոցը Դոբրաչինսկին նպատակահարմար է

գտել ի հայտ բերել հենց Հեթում-Ջաբել հարաբերություններում, մեղանչելով պատմական ճշմարտության դեմ: Դա հենց այն մեղանչումներին մեկն է, որի մասին, ինչպես վերում ակնարկեցինք, նա գրել էր իր պատմավեպի առաջաբանում, իհարկե, դրանք անվանելով փոքր մեղանչումներ: Բայց իրականում՝ դրանք փոքր չեն, քանզի Հայոց թագավորի և թագուհու ամուսնական հարաբերությունները եղել են եթե ոչ կատարյալ, ապա գոնե՝ լավ, իսկ վերջինս էլ բոլոր խնդիրներում աջակցել է ամուսնուն: Բայց այդ հարաբերությունների փոփոխման անհրաժեշտությունն այնքան կարևոր է եղել լեհ գրողի համար, որ նա անտեսել է անգամ իր համար մեծ հեղինակություն դարձած Ռենե Գրուսեի այն հավաստիացումը, թե՝ Հեթումի «բարձր առաքինությունները կատարյալ միություն էին վերածել այդ ամուսնությունը, որն ընդամենը եղել էր քաղաքական կոպիտ հաշվարկի արդյունք»¹⁷⁴:

Իր հարազատների (Կոստանդին, Ջաբել, Լևոն, Թորոս, Սիրիլ, Սմբատ, (փեսաների) Բոհեմունդ VI Գեղեցիկ, Գարնիեր, (ընկերներ) Աշոտ) հետ ունեցած Հեթումի հարաբերությունները որ շառավիղներում էլ որ դիտարկելու լինենք, ակնհայտորեն ի հայտ են գալիս Հայոց արքայի հոգեկան ապրումները, կապված՝ յուրաքանչյուրի հանդեպ ունեցած սիրո, պարտականության, պատասխանատվության, թույլ տված սխալների, խղճի խայթի հետ:

Ուշագրավ է, որ Դոբերաչինսկին Հեթումին անվերջ ստիպում է տառապել, և Աստծու ներողամտությունը հայցել հոր՝ Հայկական թագավորության պայլ (bolius) Կոստանդին Լամբրոնացու թույլ տված «քստմանելի այն արարքի համար, երբ վերջինս որպես մանկահաս թագուհու¹⁷⁵ խնամակալ», յոթանասուն հայ իշխանների հետ Տարսոնում կայացած մեծ ժողովում որոշում են ընդունում վերացնելու վերջինիս ամուսնուն՝ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ V-ի եղբորը՝ Փիլիպոսին, և այրիացած Ջաբելին ամուսնացնելով Հեթումի հետ, վերջինիս Հայոց թագավոր կարգել: Խնդիրը նրանումն է, որ այդ իրադարձությունից դեռևս չորս տարի առաջ՝ 1219 թվականին, երբ Բոհեմունդ V-ը վերականգնում է իր իշխանությունը Անտիո-

¹⁷⁴ Ռենե Գրուսե, Լևանտի պարմությունը, փևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 341:

¹⁷⁵ Լևոն Բ-ի և Սիրիլ Լուսինյանի ամուսնությունից ծնված երեխաներից կենդանի էր մնացել միայն դուստր Ջարելը կամ Բզարելը, որին, իր մահից առաջ (1219 թ. մայիսի 1) Լևոն Բ -ն հայոց թագուհի է հռչակում:

քում, Լևոն Բ Թագավորը ձգտելով մեղմել Հայոց Թագավորության և Անտիոքի միջև եղած թշնամանքը, որոշում է իր տասներկուամյա դստերը՝ Ջաբելին ամուսնացնել Բոհեմոսեղ V-ի կրտսեր որդու՝ Փիլիպոսի հետ: Նույն թվականին, Լևոն Բ-ի մահից հետո, Կոստանդին Լամբրոնացին որպես Հայոց Թագավորի կողմից նշանակված՝ Ջաբելի խնամակալ, իրագործում է այդ ամուսնությունը Հայ առաքելական ծեսի համաձայն: Դորբաչինսկին, իհարկե, քաջատեղյակ էր, որ այդ ամուսնությունը իրագործումը պայմանավորված էր երկրի քաղաքական շահերով, քանզի Անտիոքի ժառանգության համար մղվող պայքարի սրված պայմաններում Փրանկ Փիլիպոսը 1222թ. Հայ առաքելական ծեսի համաձայն ամուսնանալով Ջաբելի հետ ու խոստանալով հայադավան, հայասեր ու հայապաշտպան լինել, հավատարիմ մնալ Հայոց գահին, պաշտպանել յուրաքանչյուր հայի իրավունքները, այդ ամենն, ուղղակի, ոչ միայն չի իրագործում, այլ հակառակը, ամեն ինչ անում է, որպեսզի, ինչպես հայկական աղբյուրներն են նշում, «Փրանկանացնի» երկիրը: Ինչպես Սմբատ սպարապետ-պատմագիրն է գրում, նա «չէր քաջվում հայերին վերաբերվել որպես ցածր ռասայի, ...նրանց կոչում էր ոչ թե զինվոր, այլ՝ գեղջուկ, չէր նստեցնում սեղանին, և իր դուռը տաս անգամ թակելուց հետո էր միայն, որ ներս էր թողնում»¹⁷⁶: Կոստանդին պայլն անձամբ էր Փիլիպոսին ընտրել որպես տասներկուամյա Ջաբելի ամուսին: Իսկ նման ընտրությունը որոշակիորեն խորքային էր, կապված՝ Անտիոքի հետ Հայկական Թագավորության ունեցած պատմա-քաղաքական զարգացումներին: Ծիշտ է, երբ 1226 թ. Կոստանդինն ու հայ իշխանները սպանել են տալիս Փիլիպոսին և արդեն տասնվեցամյա Ջաբելին ամուսնացնում են Հեթումի հետ, և նույն թվականի հունիսի 14-ին էլ կաթողիկոս Կոնստանդին Ա Բարձրբերդցին վերջինիս Թագավոր է օծում, նա ընդամենը տասներեք տարեկան էր, և բացարձակապես անտեղյակ էր հոր կողմից կատարվող գործերին, այդուամենայնիվ, հենց նա է, որ պատմավեպում այդ ոճրագործության համար տառապում է ու անվերջ և՛ հոր, և՛ իր մեղքերն է քավում: Ամեն դեպքում, այդ ամուսնությունը Կիլիկյան Հայաստանում հաստատվում է Հեթումյան հարստությունը, որը Ռուբինյան ընտանիքից հետո երկրորդն էր երկրում,

¹⁷⁶ Արնև Գրուսև, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 309:

և այդուհետ՝ իշխում են Ռուբինյան և Հեթումյան տոհմերի արյունախառնությունից սերող թագավորները, որոնց շարքում Հեթում Ա արքան էր, որը 35 տարի թագավորելով, աչքի էր ընկնում իր իմաստունությամբ ու գործնականությամբ:

Թեև տարօրինակ, բայց ինչ-որ տեղ և հասկանալի է, թե ինչո՞ւ է Դոբրաչինսկին Կոստանդինին անվերջ մեղադրում Փիլիպոսի սպանությունից և այդ հաշվենկատ, այսպես կոչված, քաղաքական ամուսնություն համար: Ինչ խոսք, լեհ գրողը առավել քան տեղյակ էր բոլոր արքունիքներում տեղի ունեցող նմանօրինակ սպանություններին ու ամուսնություններին, ուստի, այս առումով Հեթում-Ջաբել ամուսնությունը ևս պետք է որ նույն օրինաչափությամբ ընդունվեր նրա կողմից ու այդպիսի անվերջ ձախկող քննադատությունից չարժանանար: Սակայն, հարցն էլ հենց նրանումն է, որ նման կոնֆլիկտի ստեղծումը նրա համար դրամատուրգիական միջոց էր՝ ինչպես պատմական իրողություններին ու մարդկային հարաբերություններին իրազեկ դարձնելու, այնպես էլ իրեն հուզող մի շարք հարցադրումներ բարձրացնելու համար: Այսինքն, մի կողմից ստեղծելով Հեթում-Ջաբել ընտանեկան շարունակական ընդհարումն ու Հայոց թագավորի միայնակ կերպարը, լեհ գրողը թե՛ բուն հայկական, թե՛ հայ-ֆրանկյան պատմական հարաբերությունների ու իրադարձությունների զարգացումները ներկայացնելու, և թե՛ Հայոց թագավորի բարոյական չափանիշների ու նրա կողմից որդեգրած բարոյական արժեքների մասին լիուլի ու ազատորեն խոսելու, նրան բոլոր կողմերից ներկայացնելու հնարավորություն է ընձեռում, մյուս կողմից՝ պատմավեպի սյուժեն հարստացնում ու գունեղ է դարձնում ընտանեկան հարաբերությունների մատուցմամբ: Նկատի ունենանք, որ Եվրոպայի մի շարք երկրների թագավորներին, Արևելքի երկրների սուլթաններին ներկայացնելով, Դոբրաչինսկին բացի Հեթում արքայից, ոչ մեկի ընտանեկան հարաբերություններին չի անդրադառնում, նրանց ընտանեկան իրավիճակի ու կանանց մասին նույնիսկ չի էլ ակնարկում, և նրանց կողմից կատարված քաղաքական ու անձնական բազմաթիվ սպանությունները չի հիշատակում:

Ճիշտ է, վերում (պատմական մասում) արդեն ասացինք, բայց մեկ անգամ ևս հիշեցնենք, որ պատմական Ջաբել թագուհին թեև վախճանվում է 1252 թվականին, սակայն պատմավեպի բուն իրա-

դարձությունները, մասնավորապես, նաև, Հեթում-Ջաբել հարաբերու-
թյունները սյուստային գծում շարունակվում են մինչև 1260
թվականը, իսկ 1266-ին արքայազներ Թորոսի զոհվելու և Լևոնի
գերեզմանային իրողություններն էլ նույնությամբ ներկայացվում
են 1260 թվականին տեղի ունեցած Այն Ջալուղ ճակատամարտի
չրջանակներում: Ընդ որում, Սմբատ Սպարապետի որդին՝ Վասիլը,
որի մականունը Թաթար էր, և որը արքայազների կողքին նույնպես
մարտնչում էր ճակատամարտում և Լևոնի հետ էլ գերեզմարվում
է, պատմավեպում ընդհանրապես չի հիշատակվում, քանզի Սպա-
րապետը ներկայացվում է որպես ամուրի այր: Հիմնականում հենց
այս պատմական դեպքերի մեկտեղման մասին է խոսքը, երբ, ինչ-
պես երկիցս նշեցինք, Դորբաչինսկին ասում էր, թե՛ իրեն թույլ է
տվել պատմական մանր անճշտություններ:

Թեև վերում արդեն խոսվեց Ջաբելի ու Հեթումի բռնի ամուս-
նության մասին, սակայն, սյուստեի այս գծի զարգացման բուն նպա-
տակը ըմբռնելու համար, մեկ անգամ ևս դիմենք Ռոնե Գրուսեին,
որն իր աշխատությունների համար որպես աղբյուր օգտագործելով
նաև Սմբատ սպարապետի Տարեգրքն ու տեղեկացնելով թե՛ ման-
կահաս Ջաբելը վախեցած իր հրաշալի Ֆրանկ ասպետ ամուսնու
սպանությունից, փախչում է Սելեկիա՝ Հիվանդախնամների մոտ¹⁷⁷,
բայց շուտով ստիպված է լինում հնազանդվել, և Կոստանդին պայ-
լի հետ ետ վերադառնալ Տարսոն ու ամուսնանալ Հեթումի հետ,
ավելացնում է. «Որոշ ժամանակ նա դեռևս սառն էր վերաբերվում
իր ամուսնուն, բայց ի վերջո գնահատում է նրա առաքինությունը:
Արդարև, այդքան դժբախտություններից հետո նրա համար մխի-
թարական պետք է լիներ տեսնել, որ Հեթում Ա-ն դարձավ Հայոց
պատմության ամենամեծ թագավորներից մեկը»¹⁷⁸:

Ամուսնության սկզբնական շրջանի այդ սառը վերաբերմունքն
էլ հենց Դորբաչինսկին դարձնում է Հեթում-Ջաբել հարաբերու-
թյունների մշտական ուղեկիցը նրանց ողջ կյանքի ընթացքում:
Ընդ որում, ըստ պատմավեպի՝ եթե Ջաբելը վեց երեխա նվիրե-
լով ամուսնուն, երեկիցս ոչ մի ջերմություն ու հոգատարություն
չի ցուցաբերում ամուսնու հանդեպ և նրա քաղաքական գործերի

¹⁷⁷ Տե՛ս Ռոնե Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, քնն Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված
ժողովածուն, էջ 311:

¹⁷⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 106-107.

նկատմամբ ունեցած իր հետաքրքրությունը պայմանավորվում է միայն անցյալին շողկապվող ներանձնական տրամադրվածություններ ու այդպես էլ չմարող բացասական զգացմունքայնություններ, ապա Հեթումի սերը առ կնոջը ոչ մի հանգամանքներում ոչ միայն չի մարում, այլև ավելի է ուժգնանում: Նույնիսկ հույն աղջկա՝ Զոեի հանդեպ տաժած (մտացածին) սիրո մոտիվը Դոբրաչինսկին տրամաբանական ավարտին չի հասցնում (վերջինս զոհվում է), քանզի ողջամիտ արքան իր նորածին զգացմունքներն էլ պետք է զոհաբերեր իր մեծ սիրուն: Ի դեպ, 1950 թ. սկզբին, երբ լեհ գրողը պատմավեպի շարադրանքը նոր էր սկսել, իր նոթատետրում գրառում է, որ ինքը զուր է մեծ ջանքեր գործադրում Հեթումին ու Զոեին նվիրված գլուխը գրելու համար: «Եթե այդ գլուխը ստացվի, ապա նշանակում է, որ գտնվել է ամբողջ վեպի բանալին»: Եվ քանի որ հույն աղջկա հետ Հեթումի խոսակցությունն ու հանդիպումը, այսինքն, այլուժեի այդ գիծը չի ստացվում (պարզ չէ, թե գրողը ինչպիսի լուծում գտնելու վրա էր ջանքեր գործադրում), վերջինիս որոշմամբ էլ Զոեն ստիպված զոհվում է, ապա, ինչպես ստորև կտեսնենք, Հեթումի ճակատագիրն էլ ոչ թե պատմական կամ պատմականին մոտ, այլ՝ գաղափարական լուծում է տալիս: Ի տարբերություն այդ արհեստական, իրոք, որ չստացված ու անհամոզիչ սիրային դրվագի (կրկին, ի դեպ, անհամոզիչ է նաև սպանված Փիլիպոսի հանդեպ 12-14-ամյա Զաբելի զգացմունքների պահպանումը հասուն տարիքում), կնոջ հանդեպ Հեթումի տաժած սերը ոչ միայն համոզիչ է, այլև՝ բավական հուզիչ: Ահա թե ինչ է ինչպես էր մտածում Հեթում արքան իր կնոջ, իր սիրած կնոջ մասին, «Եթե տրուբադուր լինեի, կարող էի ամբողջ կյանքս նվիրել նրա գեղեցկության գովերգմանն ու փառաբանմանը: Բայց իմ սերը չի կարող կանցոններով փոխարինվել: Սակայն, այն չպետք է բառերով ձեռք բերեմ: Նա, վերջիվերջո, կտեսնի, պետք է, որ տեսնի, որ նրա համար է, որ կռվում եմ, որ մեծ գործերի համար է, որ հազար կես եմ լինում: Ինչո՞ւ Սուիջ չի ժամանում, չէ՞ որ, հավանորեն, սուրհանդակները տեղ են հասցրել Հալեպի հաղթանակի լուրը: Նա պետք է հասկանա իմ սիրո անխոս խոստովանությունը. Հալեպը նրա կանցոնն է առանց բառերի»¹⁷⁹:

Դոբրաչինսկին Հեթում-Զաբել կոնֆլիկտով է պայամանավորում նաև որդիների ու դուստրերի հետ նրանց ունեցած հարա-

¹⁷⁹ Ա. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան հայաստանի թագավորությունը, ԿՆԱ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 411:

բերուլթյունները: Եվ քանի որ, ի սկզբանե ակնհայտ է դառնում Դոբրաչինսկու վերաբերմունքը Ջաբելի հանդեպ այն առումով, որ նրան ոչ դրական կողմերով ներկայացնելով, հասկացնել է տալիս, որ դրա պատճառը նրա ավիչներով հոսող նորմանդական արյունն էր, ապա դժվար չէ կռահել, որ այն ամենը, ինչ առնչվում էր խաչակիր եվրոպացիներին, և՛ ընդհանուր առմամբ, և՛ մասնավորապես, այս դեպքում, լեհ գրողի նեգատիվ պրիզմայի միջով էր անցնում: Նույնիսկ այն հանգամանքը, որ Ջաբելը Ռուբինյան տոհմի գավակն էր՝ Լևոն Բ-ի դուստրն էր, և առաջին հերթին նրա ավիչներով Ռուբինյանների արյունն էր հոսում, Դոբրաչինսկուն չի կանգնեցնում, և դա նույնպես ծառայեցնում է վերջինիս մեծամիտ ու գոռոզ, եսասեր, անհանդուրժող ու հիշաչար կերպարի ստեղծմանը: Ի դեպ, պատմական Ջաբելի մասին պահպանված տեղեկուլթյունները վկայում են, որ նա ոչ միայն նվիրված է եղել իր ամուսնուն, այլև՝ իր երկրի գործերին: Իր ամուսնու հետևողուլթյամբ, Ջաբել թագուհին էլ է որպես գրասեր հովանավորել երկրի դպրուլթյան ու ձեռագրային մշակուլթի և տարբեր արվեստների զարգացմանը: Ավելին, նա հիվանդանոց է հիմնադրել, որտեղ անձամբ խնամել է հիվանդներին ու աղքատներին¹⁸⁰: Մինչդեռ, պատմավեպում Ջաբել թագուհին ներկայացվում է որպես իր երկրի ու ժողովրդի ճակատագրի, և ամուսնու քաղաքական գործերի հանդեպ անտարբեր, իր իսկ երեխաների միջև տարբերուլթյուն դնող, թագաժառանգ որդու ու ամուսնու հանդեպ ատելուլթյամբ լցված եսասեր, քմահաճ ու խիստ մեծամիտ կին-մայր-թագուհի:

Ի տարբերուլթյուն Դոբրաչինսկու կերտած Ջաբելի, Հեթումը պատմավեպում իր երեխաներին հավասարաչափ սիրող, հոգածուլթյամբ լի հայր էր, և Լևոնի հանդեպ տածած նրա բացառիկ վերաբերմունքը բացատրվում է միայն ու միայն այն պարագայով, որ վերջինս գահի ժառանգորդն ու նրա ծրագրերի շարունակողն էր լինելու: Բայց, երեխաների հանդեպ տածած սերը Հեթումի մոտ ամեն անգամ կրկին տառապանքի է վերածվում, երբ նա մտածում է, թե և՛ իր հոր գործած մահացու մեղքը, և թե՛ իր կողմից թույլ արված մեղքը կարող է իր որդիների վրա ծանրանալ: Նրա միակ մխիթարանքն այն էր, որ Աստված իր հորն ու իրեն կների, մասնավանգ որ

¹⁸⁰ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Կիլիկյան հայաստանի թագավորությունը, ԿՆԱ Լ. Տեր-Պեկոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 116:

ինքն ամբողջ կյանքում տանջվել և մեծ զոհաբերությունների էր գնացել: «Այն քայլը, որին ես դիմում եմ,- մտորում է Հեթումը,- իր մեծ հետևանքներով գուցեև օրհնյալ գործ է, բայց եթե խաբվեմ, այդ դեպքում կուզեմ ամբողջ պատասխանատվությունը ինձ վրա վերցնել: Հայրս իմ ուսերին չափից դուրս մեծ ծանրություն դրեց: Չեմ ուզում, որ իմ որդին գահին նստի նոր, շատ ավելի մեծ հոգսով: Կայացել եմ առավել Լևոն Մեծի թողած ժառանգության, ավելի ճիշտ՝ Ռուբինյանների երկհարյուրամյա պայքարի արդյունքում ստացված ժառանգության շնորհիվ, բայց դրա համար թանկ եմ վճարել, և չեմ ուզում, որ իմ որդին էլ ստիպված լինի այդ ձևով բարձրանալ: Եթե մոնղոլները կարողանան քրիստոնեությունը փրկել, այն իր անվտանգությունը կպահպանի մի քանի սերունդ: Հայկական թագավորությունը, որից և ծնվեց (քրիստոնեության - Բ. Բ.) փրկության գաղափարը, կհզորացնի իր հիմքերը»¹⁸¹: Նկատենք, որ Զաբել-Հեթում բոլոր երկխոսություններում առաջին հերթին գերակա է անձնական (Զաբել) և պետական (Հեթում) շահերի բախումը: Եվ եթե Զաբելը ամեն առիթ ու պահ օգտագործում է Հեթումին մեղադրելու, թե՛ նա իր հետ ամուսնացել էր Ռուբինյանների գահին տիրելու և թագաժառանգ ստանալու մտադրությամբ, (կարծես նույնը, և նույնիսկ ավելին էլ էր կարող ասել Փրանկ Փիլիպոսի մասին), ապա Հեթումը որպես ազգասեր ու պետական մեծ գործիչ, որպես իսկական քրիստոնյա, ամենը պայմանավորում է իր թագավորության ու քրիստոնեական աշխարհի փրկության առաջնայնությունը: Այս առումով բավական խոստով է Հեթում-Զաբել երկխոսության դրվագներից մեկը, որտեղ ամուսինների հերթական բախման առիթ են հանդիսանում նրանց երկու որդիները, որոնց, արքան որոշել էր իր հետ մարտադաշտ վերցնել, քանզի, «այն պահին, երբ վճռվում էր ամբողջ քրիստոնեական Սիրիայի, իսկ գուցեև ամբողջ աշխարհի ճակատագիրը, թագաժառանգ որդին (ինչպես նաև՝ Թորոսը - Բ. Բ.) չպետք է այդ ամենից հեռու գտնվեն»¹⁸²: Եվ եթե թագաժառանգ Լևոնի մասնակցության դեմ, եթե անգամ վերջինս զոհվեր, Զաբելը ոչ մի առարկություն չուներ, քանզի Հեթումին արտաքնապես նման լինելու պատճառով նրան նույնպես չէր սիրում, ապա իր սիրեցյալ որդու՝ Թորոսի մասնակցությանը դեմ լինելով, Զաբելն,

¹⁸¹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 114.

¹⁸² Անդ, էջ 267:

ուղղակի, մարտնչում է, ամուսնու երեսին նետելով, թե՛ «Ինձ ուզել ես, որպեսզի գահին նստես և որպեսզի քո որդին էլ թագ կրի: Գահն ունես, Լևոնին էլ ունես...: Բայց թորոսը...: Նա այնքան քիչ է քո որդին: Ռուբինյանների ղեմագծերն ունի: Նրան ինձ թող: Թող, որ թաթարների վասայը չդառնա: ...Միշտ ասում ես. այդ ես չեմ, դա թագավորությունն է, դա ազատությունն է, պատիվն է, դա քրիստոնեությունն է ... իսկ թորոսը...»¹⁸³: Ու թեև Հեթումն այս անգամ ևս կնոջը համոզում ու բացատրում է իր ճշմարտացի զիրքորոշման անհրաժեշտությունը, ասելով, թե՛ «Բայց մենք իրար չենք հասկանում: Դու անվերջ կրկնում ես՝ ես-դու, իմը-քոնը: Իսկ ես ասում եմ՝ գործերը»¹⁸⁴, և այդուամենայնիվ, Դոբրաչինսկին նույնիսկ այս պարագայում է զգացնել տալիս, որ Հեթումի վրա կրկին ծանրանում է մեղքի զգացողությունը: Ներքին մի զգացողություն, որը նրան ուղեկցում է բոլոր հանգամանքներում, ինչպես նաև՝ իր շրջապատի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների՝ իր իսկ վերլուծությունների արդյունքում: Այդ է վկայում ոչ միայն դուստրերի հանդեպ նրան համակած մեղքի նույն զգացողությունը, երբ նա հիշում է, որ առանց նրանց զգացմունքները հաշվի առնելու է ամուսնություն խնդրում իր կամքը թելադրել, այլև իր վաղեմի ընկերոջ՝ Աչոտի, որի ճակատագրի հանդեպ անտարբերություն էր ցուցաբերել: Մինչդեռ, միայն այդ մարզն էր, որի հետ նա հոգեպես կապված էր եղել, և որն իր մասին, իր մտածմունքների, իր խոհերի, իր գործերի ու ծրագրերի մասին տեղյակ էր եղել, բայց որին՝ իր միակ ընկերոջը, թույլ էր տվել իրենից հեռանալ, երբ սարսափելի հիվանդությունը՝ բորոտությունը էր վարակվել: Հետագայում նա երբեք փորձ անգամ չէր արել այդ լեռնցի պարզ, բայց և իմաստուն, իր կյանքում ունեցած միակ ընկերոջն այցելել, թեև նա էր միշտ գտնում իր հոգու ու մտածմունքների բանալին: Թեև հենց նրա հետ ունեցած զրույցների արդյունքում էր, որ իր մոտ մարել էր անբարյացակամությունը մարդկանց հանդեպ, ու թեև, նրա շնորհիվ էր սովորել հավատալ մարդկանց: Աչոտի հանդեպ ցուցաբերած իր այդ փոքրոգություն տակ ճկվելով էլ Հեթումը կրկին անգամ Աստծուց մեղքի քավություն է խնդրում:

Ի դեպ, Դոբրաչինսկին Աչոտի հանդեպ Հեթումի թույլ տված այս ոչ ընդունելի քայլն «ուղղում, շտկում» է վերջինիս կրտսեր որ-

¹⁸³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 267:

¹⁸⁴ Անդ, էջ 225:

դու՝ Թորոսի միջոցով, որը բորոտանոցում այցելելով Աշոտին, թեև վարակվում է նույն հիվանդությունը, սակայն այդ ազնիվ ու զուլալ մարդուց է տեղեկանում ճշմարտությունը ծնողների ամուսնության «առեղծվածի» և, որ ամենակարևորն է՝ իր առաքինի ու ազնիվ հոր մասին, որի դեմ մայրն ի փոքրուց էր երեսաներին ու հատկապես իրեն տրամադրում: Դորբաչինսկին թեև Հեթումի անվերջ ինքնաձախկմամբ ու ինքնամերկացմամբ է պախարակում Կոստանդինի արարքը, և սակայն, Թորոսի միջոցով է վերջինիս ու Հեթումին արդարացնում, գտնելով, որ եթե ինքն էլ լիներ նրանց տեղը, նույնկերպ կվարվեր: Փաստորեն, Թորոսը, որն ի փոքրուց մոր իսկ դրդմամբ դրական ոչ մի զգացմունք չէր տածում հոր նկատմամբ, Աշոտի միջոցով է վերջինիս «հայտնագործում» ու մեծ սիրով լցվում նրա հանդեպ: Ուշագրավ է, որ ամբողջ պատմավեպի ընթացքում լեհ գրողը կերտելով Թորոսի կերպարը, նրան սուրբ է ներկայացնում, կամ առնվազն ձգտում է վերջինիս իր կենսակերպով սուրբ ներկայացնել: Իր այդ մտադրությունը Դորբաչինսկին չի էլ թաքցնում, քանզի հենց Թորոսի բերանով է տեղեկացնում, որ «բորոտ հերոսների պատմությունը պատկանում է քրիստոնեության սուրբ ավանդույթներին», և այդ կապակցությամբ հիշատակում է Երուսաղեմի թագավորության թագավոր Բալդուինին, որին նույն այդ հիվանդությունը չէր խանգարում, որպեսզի ինչպես հարկն է «ձգմեր Սալահեդդինին»: Ի դեպ, նման հերոսների մասին ժամանակին տրուբադուրներն էին անգամ երգում, քանզի կյանքը, մահը, առողջությունը, հիվանդությունը, այսինքն, այն ամենը, ինչն Աստված էր ուղարկում՝ օրհնված էր: Այս առումով բավական խոստեն են այն դրվագները, որոնցում էությունը անչափ բարի Թորոսը ներկայանում է սրբերին հատուկ պահվածքով. «Նա սիրում էր աղքատներին, որոնք վաղ առավոտից ցցվում էին պալատի դարպասների առջև, որտեղ և, նրանց ողորմություն էր տալիս, խոհանոց էր տանում ու կերակրում՝ երբ ոչ ոք նրանց չէր տեսնում: Ամենաաղքատներին էլ տանում էր բաղնիք ու լողացնում: Նրանց կեղտոտ, նիհար ու վերքերով պատված մարմիններից չէր խորշում»¹⁸⁵: Ավելացնենք նաև, որ Թորոսը հիշում էր «...սուրբ նահատակներին՝ Աստմ Գնունուն, Ռշտունուն, որոնք համբուրում էին աղքատների վերքերը և ասում, թե դրանք վարդի բուրմունք ունեն:

¹⁸⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t.9 226.

Որքանո՞վ էր սրբերի ասածները ճշմարտացի, մտածում էր Թորոսը: Արդյո՞ք ճշմարտությունը չէին վերաիմաստավորում, տարված Աստծո հանդեպ ունեցած իրենց զգացմունքներով: «Տեր Աստված,- հարցով դիմում էր Նրան,- մի՞թե ես այնքան մոտ եմ Քեզ, որ ուրիշներն այդ չեն կարողանում հասկանալ, թե հակառակը՝ շատ ավելի հեռու եմ, քան ինձ է թվում...»¹⁸⁶:

Հեթում Ա -ի հարազատներից միակը Սմբատ սպարապետն էր, որի հանդեպ արքան մեղքի զգացողություն չուներ: Ճիշտ է, Դոբրաչինսկին պատմավեպում սպարապետին գործողություն մեջ չի պատկերում, սակայն, պատեհ առիթները բաց չթողնելով, ու օգտագործելով նրա մասին իր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունները, ներկայացնում է նրա կերպարը: Ընդ որում, վերջինիս, որը միշտ և ամենուր կանգնած էր կրտսեր եղբոր՝ Հեթում Ա-ի թիկունքին, ներկայացնում է չոր ու մռայլ բնավորությամբ, և հատկապես ընդգծում, որ նա մտերիմ չէր զգացմունքային ու ռոմանտիկ արքայի հետ, թեև նրա հավատարիմ օգնականն ու թագաժառանգ Լևոնի և Թորոսի ռազմական դաստիարակն էր: Այդ ազգասեր ու իր թագավորին հավատարիմ այրի մասին նա գրում է, թե՛ լինելով Կոստանդինի ավագ որդին, թեև կոչված էր ժառանգելու Հայոց գահը, սակայն ի սկզբանե մեծ հակումներ ցուցաբերելով հոգևորի ու գիտություն հանդեպ, անավարտ թողնելով հոգևոր սեմինարիումը, իսկ անկատար՝ եպիսկոպոսության պատրաստվելու և կաթողիկոս ընտրվելու՝ հոր երազանքն ու ծրագրերը, ամբողջությամբ նվիրվում է գիտությունն ու ռազմական գործին: Ու թեև լեհ գրողը Սմբատին ներկայացնում է որպես Հեթումի ամենահավատարիմ ու ամենանվիրված անձ, որպես ամենավստահելի պետական գործիչ ու դիվանագետ, որը կատարում է արքայի հույժ գաղտնի հանձնարարությունները և Մոնղոլիա մեկնելով ու Հուլավու խանի հետ հանդիպելով, իր արքայի առջև է դնում անհրաժեշտ ամբողջ տեղեկատվությունը, ապա կրկին Հեթումի հանձնարարությամբ մեկնում է Կիպրոս՝ Լյուդովիկոս IX-ի մոտ, և այդ գաղտնի տեղեկատվությանը նրան ևս իրազեկ է դարձնում, սակայն որպես ականավոր զորավար, որը մի ամբողջ հիսուն տարի առաջնորդում է հայկական բանակն ու բազմաթիվ հաղթական մարտեր մղում, և հմտորեն կազմակերպում է երկրի պաշտպանությունը, նրան չի ներկայացնում: Խոսքն, այս

¹⁸⁶ Jan Dobraczyński, O tym, co nas łączy, “Kierunki”, № 12, 1982.

դեպքում, պատմավեպում ներկայացված Այն-Ջալուզի ճակատամարտի մասին է, որը, թեև, Դոբրաչինսկին ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է, սակայն Սմբատ սպարապետին հիշատակում է այն ժամանակ միայն, երբ գրում է, թե վերջինս Կիտբուղայի և Թորոսի հետ նույնպես այդ մարտերում է զոհվում: Ի դեպ, պատմական Սմբատ սպարապետը զոհվում է ոչ թե 1260-ին, այլ 1276 թվականին Սարվանդիքարի ճակատամարտում, երբ իր բանակը հաղթում է Կիլիկիա կրկին ներխուժած եգիպտացի մամլուքներին: Միով բանիվ, Սմբատ Գունդստաբլը որպես հայ, որպես պետական գործիչ ու ղեկավանազետ, թեև գործնականորեն չի ներկայացվում, սակայն նրա կերպարը նույնքան ազնիվ ու առաքինի է կերտում, որքան՝ անվերջ գործողությունների մեջ գտնվող Հեթում Ա արքայի ու նրա որդիների կերպարները:

Կերպարների ստեղծման առումով ուշադրաժն այն մտալմբուհում է, որին հավատարիմ է մնում Դոբրաչինսկին պատմավեպի շրջանակներում: Որքան էլ տարօրինակ հնչի, բայց պատմավեպում գործող և ոչ մի հայ, բացի Զաբելից (որի ավիշներով, ինչպես ասացինք, նաև նորմանդական արյուն էր հոսում) թե՛ իր էությունը և թե՛ պահվածքով, մտածելակերպով կամ գործունեությամբ բացասական հատկանիշ կամ որևէ էական թերություն չի կրում իր մեջ: Դա, թեև չի կարող բացարձակ ճշմարտություն լինել, քանի որ բոլոր մարդկանց են հատուկ ինչպես ազգային, այնպես էլ անձնական բացերն ու թերությունները, սակայն Դոբրաչինսկին, հավանորեն, չէր կարող և չէր ուզում իր իդեալ-հերոսին ու նրա շրջապատին (իսկ դա նույնն է, թե՛ նրա ազգին) ներկայացնել խաչակիր երկրների մարդկանց յուրատիպ՝ արատներով, մանավանդ որ նրա առջև դրված պատմական ահռելի նյութերն իր իսկ կողմից բարձրացված խնդիրների առումով հոգևոր հայերի էին խոսում: Դա նաև մի կողմից պատմական ու ժամանակակից հայության նկատմամբ Դոբրաչինսկու ունեցած առանձնահատուկ վերաբերմունքի արդյունքն է, մյուս կողմից՝ վերոնշյալ կոնցեպտին համապատասխանող այն հիմնահարցի հաստատումը, թե՛ գոնե քրիստոնյա ազգերից մեկը, որն առաջինն էր պետականորեն ընդունել քրիստոնեությունը, ոչ միայն հավատարիմ էր մնացել քրիստոնեական նախկին արժեքներին, գաղափարներին ու բարոյական չափանիշներին, այլև առաջին հերթին՝ որպես կայացած ազգ, իսկ Հեթումն էլ որպես մարդ-ան-

հատ, առաքինություններ էին կրում իրենց խաչը: Իզուր չէ Դոբրա-
չինսկին որոշակիորեն ընդգծում, թե՛ «Միակ մարդը, որ հավատա-
րիմ էր մնացել քրիստոնեություն վաղեմի իդեալներին՝ Հայոց Հե-
թում թագավորն էր»¹⁸⁷: Ասել է թե՛ լեհ գրողի երկընտրանքային
գաղափարը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ միջնադարյան այդ հա-
խուռն դարաշրջանում՝ կար մեկը, որ կարող էր մտածել, և կար
մի շատ կարևոր բան, որի մասին հարկ էր մտածել: Եվ դա կրկին
Հեթում արքան էր:

Ինչ վերաբերում է Ջաբելի՝ վերը նշված մարդկային հատկանիշ-
ներին, ինչպես նաև որպես մայր ու կին դրսևորած նրա՝ ոչ դրական
պահվածքին, ապա կարծում ենք, որ այդպիսի կերպարի ստեղծ-
ման համար ինչ-որ չափով դեր է խաղացել նաև գրողի անձնական
կյանքը, քանզի ըստ նրա ժլատ գրառումների անգամ զգացվում է,
որ ամբողջ կյանքում իրեն միայնակ զգալով, գուցե կինն է նման
պահվածք դրսևորել: Ամեն դեպքում, Ջաբելի ամբողջական կեր-
պարի ստեղծման ամեն մի հատկանիշի բացահայտումը ուղեկցվում
է նրա սրտին ցավ պատճառող հոգեկան ապրումներով: Փաստը
մնում է փաստ, որ ամուսինների միջև սողոսկած օտարություն
առաջին պատճառը նա թեև համարում է Ջաբելի առաջին ամուս-
նու՝ Ֆրանկ Փիլիպոսի սպանությունը, սակայն հիմնականը գրողի
համար օտար արյունն էր: Ճիշտ է, Ջաբելը՝ Ռուբինյան տոհմի վեր-
ջին ժառանգը, Լևոն Բ Մեծագործ թագավորի դուստրն ու Հայոց
թագավորության թագուհին էր, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, և
ինչպես Դոբրաչինսկին է այդ հանգամանքին որոշակի նշանակու-
թյուն տվել, նա ոչ միայն Ռուբինյանների տոհմից էր սերում, այլև
մեկ քառորդով գտարյուն հայ չէր: Այս հանգամանքն արդեն իսկ
գրողի համար որոշակի նշանակություն է ձեռք բերում: Դժվար չէ
տեսնել, որ Հայոց թագուհու վերոհիշյալ պահվածքը Դոբրաչինս-
կին պայմանավորում է հենց այդ պարագայով՝ ամեն պատեհ առի-
թով ցույց տալով, որ նա թե՛ իր մտածելակերպով և թե՛ իր կեց-
վածքով հիշեցնում էր եվրոպացի խաչակիրների մեծամտությունը,
և նույնիսկ օտարություն էր զգում Հեթումի ու նույնիսկ նրանից
սերված ավագ զավակի, և ընդհանրապես, թագավորությանն առնչ-
վող բոլոր գործերի հանդեպ: Ճիշտ է, նա հոգատար էր երեխաների
հանդեպ, բայց իր սերը նրանց հավասարաչափ չէր բաժանում: Նա

¹⁸⁷ Jan Dobraczyński, O “Kluczu mądrości”, “Kierunki”, № 16, 1976.

միայն կրտսեր որդուն՝ Թորոսին էր համարում իր միակ հարազատ զավակը, քանի որ վերջինս իր արտաքինով ոչ թե թուխ ու սևահեր էր Հեթումի ու Լևոնի նման, այլ շիկահեր էր ու սպիտակամորթ Ռուբինյանների (թեև այդ մասին պատմական տեղեկությունների չենք հանդիպել), կամ էլ՝ իր նորմանդուհի մոր և նրա ցեղակիցների նման: Նա անվերջ ամուսնուն և մեծամտորեն հիշեցնում էր, որ նա իր հոր՝ Լևոն Բ Ռուբինյանի շնորհիվ է թագավոր դարձել, և որ մոնղոլների հետ համագործակցելով՝ դավաճանում է Ֆրանկներին:

Նկատենք նաև, որ Հեթումի մտերմիկ շրջապատի, մասնավորապես Զաբելի հետ ունեցած հարաբերությունների ի հայտ բերմամբ, ինչպես նաև արքայի մենախոսությունների ու ստեղծված իրավիճակների միջոցով Դոբրաչինսկին կարողանում է ստեղծել վերջինիս միայնակ կերպարը, որին ո՛չ մարդկային և ո՛չ էլ պետական-քաղաքական առումով, ոչ ոք զորավիգ չի կանգնում: Ուշագրավ է, որ դեռևս 1949 թ. մարտ ամսին, երբ Դոբրաչինսկին դեռ նոր էր պատրաստվում սկսել պատմավեպի շարադրանքը, նոթատետրում գրառում է. «Հեթումը մի մարդ է, որը պատկանում է «*sedentaires des oasis* (մեկուսի կյանք վարող)» ընտանիքին, և ապա ավելացնում. «Մեծ սկանդալը նրան դրսից է կպչում: Իսկ արդյ՞ ոք, ես ես կլինեի, եթե մի փոքրիկ ու ջերմ երջանկություն գտնեի»¹⁸⁸: Կարծում ենք, լեհ գրողի այս հակիրճ գրառումը չափից ավելի խոսուն է, քանզի Հեթումին համեմատելով Սաինթ Էկզյուպերիի «Citadell»-ի հերոսի և իր հետ, նա ի սկզբանե է Հայոց արքային տեսնում միայնակ, շրջապատի գործնական ու բարոյական աջակցությունից զուրկ, զուրկ նաև անձնական երջանկությունից ու անվերջ կասկածների մեջ, բայց և մեծ գործեր իրականացնելու ներքին ու հզոր ուժով համակված: Այս առումով, նա Հեթումին ոչ միայն համեմատում է վերջինիս հետ, այլև համեմատության եզրեր է գտնում հենց իր հետ, քանի որ, ինչպես այդ գրառումից է երևում, և ինչպես վերում այլ առիթներով ասացինք, ինքն էլ իր հերոսի նման սատարում չգտնելով շրջապատի կողմից, և ջերմություն ու երջանկություն չգտնելով ընտանիքում, հոգեպես տառապելով էր, ու այդ ներքին անբավարարվածությունը գուցեև նրա համար նորանոր սյուժենների ու մոտիվների մտահղացման, կերպարների ստղծման ու կերտման, և դրանց իրականացման քուրա էր հանդիսանում:

¹⁸⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 77.

Ավելին, էկզյուպերիից վերցված ներքոհիշյալ բնաբանը, որը լեհ գրողը գետեղել է իր նույնքան հանրաճանաչ «Նիկոդեմի նամակները» վեպի առաջաբանում, և որը կարմիր թելի նման անցնում է նրա բոլոր ստեղծագործություններով, նույնպես որոշակի առնչություն ունի Հեթում թագավորի կերպարին: Իսկ բնաբանում ասվում է. «...Ձեզ ասացի, որ ծառի ճյուղին ագռավ է նստել: Հասկանում եմ, որ Ձեր մեծությունը չի կարող ասողին հավասարվել: Բայց ես մի ինչ-որ նշանի եմ սպասում: Որպեսզի իմ աղոթքի ու գործի ավարտից հետո այդ ագռավը թռչի: Դա կլինի ինձ ուղղված մի նշան, որը կնշանակի թե ես աշխարհում բոլորովին էլ միայնակ չեմ...Եվ ես հետևում էի ագռավին: Բայց նա անշարժ նստած էր ճյուղին»: Էկզյուպերիի այդ խորհրդանշական ագռավը, որը սովորաբար դժբախտություն ու անհաջողության բանբեր է համարվում, ինչ խոսք, երբևիցե թռչելու ոչ մի մտադրություն չուներ, և չէր էլ կարող ունենալ, քանի որ, սովորաբար կյանքում դժվարությամբ լուծվող կամ ընդհանրապես չլուծվող հարցերն այդ դեպքում դյուրին լուծում կգտնեին: Բայց ո՛չ էկզյուպերին, և ո՛չ իսկ Դոբրաչինսկին այդ խնդրին պարզունակ չէին նայում: Նրանք, ովքեր փնտրում ու սպասում էին Աստծո կողմից ուղարկված նման մի որևէ նշանի հայտնվելուն, որոնց ի հայտ գալը, միաժամանակ և՛ հաստատումը պիտի լիներ այն բանի, թե՛ տառապանքների գնով ընդունած իրենց որոշումն ու վճիռը լավագույնն էր ու ճշմարտացին, շատ հաճախ մինչև իրենց կյանքի վերջն այդպես էլ ոչ մի նշանի չէին արժանանում:

Հեթում արքան նույնպես անվերջ նման նշանների էր սպասում ինչպես հոր գործած մեղքի ներման ու իր հանդեպ Ջաբելի տածած սիրո, այնպես էլ Ֆրանկների ու մոնղոլների հետ իր վարած քաղաքականությունից ճշմարտացիությունից հավաստիքը ստանալու հույսով: Նման մոտեցման ենթատեքստում Դոբրաչինսկին ներդնելով այն միտքը, թե Հեթումն իրեն չափից դուրս պատասխանատու էր զգում ինչպես իր հարազատների, այնպես էլ իր երկրի, և ընդհանրապես քրիստոնյա երկրների ճակատագրի հանդեպ, հենց այդ կասկածների ու սպասումների միջոցով առավել է հաստատում նրա հավատարմությունն ու հաստատակամությունը:

Իսկ գոհաբերությունների պատրաստ Հեթում արքայի հասունացման ամբողջ ճանապարհը մինչև «սրբություն», անցնում էր

մեղքերի զգացողության ու քավության միջով: «Նա,- գրում է Դոբրաչինսկին Հեթումի մասին,- այնպիսի զգացողություն ուներ, որ կարծես ծնված հասակից մեղավոր էր ուրիշի գործած մեղքերի համար, առաջին մեղքի համար: Աստված նրան շատ տանջանքների էր դատապարտել: Բայց այդ ամենը երբեք կարող էր և հավասարազոր դառնալ հաղթանակի»¹⁸⁹: Նա համոզված էր, որ հոր դաժան արարքը, թեև ինքնին մեծ մեղք էր, «բայց չէ որ իր պտուղներն էր տվել: Հայաստանն այսօր հարուստ, ծաղկող ու հզոր երկիր է: Իսկ ինչպիսին կլինի իմ արածի արդյունքը (մտածում է նա, նկատի ունենալով մոնղոլների հետ իր կնքած դաշինքը - Բ. Բ.), եթե ես սկսեմ ամեն ինչից դժգոհել»¹⁹⁰:

Եվ ահա, թե՛ ընտանիքում, և թե՛ իր շրջապատում իրեն միայնակ զգացող այդ հպարտ այրը, որը կարծես բոլորի մեղքերն իր վրա էր վերցրել, իր ազնիվ ու բարի բնույթով կարծես ամեն անգամ մանկական զարմանքով էր հայտնագործում կյանքի ճշմարտությունը: Նա «բարեկամություն» ու «եղբայրություն» բառերի մեջ խորը իմաստ էր տեսնում և մարդկանցից շատ ավելին էր սպասում, քանզի «բարեկամությունը» նրա իսկ ընկալմամբ նշանակում էր ամեն ինչ տալ և նույնքան էլ սպասել: Պատահական չէ, որ երբ Տաճարական ու Հիվանդախնամ ուխտերի ասպետներից հիասթափված Հեթումի գայրույթը գազաթնակետին է հասնում, մենախոսում է. «Սրանք ինչի մասին են մտածում: Բայբարսը քաղաքի (Աքքայի - Բ. Բ.) մատույցում է, վճռական մարտը տեղի կունենա մի քանի ժամ անց, իսկ սրանք քնած են: Խոսք չկա, շատ աչալուրջ ասպետներ են: Ահա թե ինչ է նշանակում հավատ ընծայել սրանց ասպետական խոսքին: ... Ես շատ մեղքեր եմ գործել, բայց աշխատում եմ դրանք հատուցել իմ ծառայությանը: Ես, իմ պարտականությունները կատարում եմ: Ուրեմն, թող իմ նկատմամբ էլ նրանք կատարեն: Աղաչում եմ Քեզ, Տեր Աստված, իրագործիր խնդրանքս... Ի՞նչ է, նորից պետք է մենակ մնամ»¹⁹¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ուշադրությունը սևեռելով մարդու միայնակություն խնդրին, Դոբրաչինսկին կրկին անգամ բարձրացնում է պատմական, քաղաքական ու հասարակական կյանքը մասնավոր

¹⁸⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 98:

¹⁹⁰ Անդ, էջ 301:

¹⁹¹ Renata Prawdzić, O Dobraczyńskim niefachowo, “Tygodnik powszechny”, № 7, 1987.

ճակատագրում տեսնելու, այս կամ այն իրադարձություններում մարդ-անհատի որակական հատկանիշների դերին մեծ նշանակություն տալու, ինչպես նաև «տանջանքների միջով անցած մարդու հասունացման, կայացման»՝ աշխարհի չափ հին թեզին մեծ կշիռ տալու հիմնախնդիրը: Այս առումով Դոբրաչինսկու մոտ հատկապես ընդգծվում է հոգածությունը Հեթում արքայի ընտանիքի անդամների ու Կիտբուղա զորավարի նկատմամբ: «Այդ մարդկանց կենսական տանջանքներում,~ գրում է լեհ գրականագետ Ռենատա Պրավձիչը,~ բավական ցցուն ի հայտ է գալիս katharsis-ի ինչ-որ պահ, որը և կարծես ցնցում առաջացնելով, ազատագրում է բարոյական արժեքները»¹⁹²:

Միով բանիվ, պատմավեպում առաջ քաշված որ խնդրին էլ, որ անդրադառնում ենք, տեսնում ենք, որ ընթերցողի առջև է հառնում հավատի, մեղքի, ու մեղքի քավությունից գաղափարը, և որ, ինչպես ինքը գրողն է նոթատետրում գրառում՝ «Մարդու ամեն մի սխալը, սայթաքումը գթասրտության նոր առիթ է հանդիսանում, որը միշտ էլ ավելին է, քան մեղքը»¹⁹³: Ըստ մեծ հումանիստ Դոբրաչինսկու՝ անկախ կրոնական պատկանելության, բոլորն էլ արժանի են գթասրտության, եթե գիտակցում են իրենց մեղքն ու Աստծուց քավություն են խնդրում: Իսկ առավել լայն իմաստով լեհ գրողը մեծ կարևորություն է տալիս «ինչ-որ գոյություն ունի՝ իմաստ ունի» փիլիսոփայական մտքին՝ հարգանք տածելով ոչ միայն բարոյական ու մտավոր արժեք ունեցող մարդու, այլ ընդհանրապես մարդու նկատմամբ: Դրա լավագույն փաստարկներից կարելի է համարել վանական միսիոներ Վիլֆրիդի վերաբերմունքը քրիստոնյա, մահ-մեղական և մոնղոլ վիրավոր զինվորների հանդեպ, որոնցից առաջիններին մարտադաշտում մեկ առ մեկ մոտենալով, նա մեղքերի թողություն էր տալիս, իսկ մահամեղականներին հավաստիացնում էր, որ անպատճառ դրախտ են գնալու: Որպես էթիկայի պահանջ, թե՛ «դժվար է տեսնել իմաստը անիմաստության, և արժեքը անարժեքության», որը և ըստ էության նշանակում է թե՛ ոչ ոք իրավունք չունի գնահատել ուրիշի պետքականությունն ու արժեքը, լավագույնս արտահայտվում է և հենց այս պատմավեպում, նաև հանձինս Աշոտի ու Կիտբուղա զորավարի որդու, և ընդհանրապես,

¹⁹² Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 301.

¹⁹³ Անդ:

ինչպես Դոբրաչինսկին է նոթատեստրում նշում հանձին՝ «փոքր մարդու»:

Պարզաբանելով ու վերլուծելով Հեթում արքայի հարաբերությունները ինչպես իր մտերմիկ շրջապատի, այնպես էլ Երուսաղեմի թագավորության բարձրաստիճան հոգևորականության, իշխանավորների, անձամբ Լյուդովիկոս IX-ի, և ընդհանրապես միջին ու ցածր խավի մարդկանց հետ, Դոբրաչինսկին, բացառիկ մանրակրկիտությամբ ու սիրով է ներկայացնում Հայոց արքայի բավական հարուստ ու խորը ներքնաշխարհով կերպարը: Ինչ խոսք, Դոբրաչինսկու կերտած մարդկային վերոհիշյալ բոլոր դիմագծերն էլ արվեստի առումով կատարյալ են: Բայց առավել ամբողջական ու կատարյալ է Հեթում արքայի կերպարը (եթե զանցառենք կաթոլիկ միսիոների դերը նրան ստանձնել տալու վերջին դրվագը, որին ստորև կանդրադառնանք)՝ խոշորածավալ քաղաքական իր գործերով ու միայնակ մարդու ու քաղաքական գործչի հոգեկան ծանր ապրումներով:

Ի դեպ, Հեթում արքայի կերպարը առավել հարստանում ու ամբողջականանում է այլազգիների՝ մոնղոլների, արաբների, եգիպտացիների, հույների, և իհարկե, եվրոպացիների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների բացահայտմամբ, ու նրա ընկալումների, հոգեկան ապրումների, և, իհարկե, ինքնավերլուծությունների համատեքստում: Այս առումով, ուշադրության է արժանի Հեթումի հոգեկան տվյալները, նրա հոգին սողոսկած տազնապների նկարագրությունը, պայմանավորված՝ այնպիսի իրողություններ, ինչպիսին, օրինակ, Կիտբուղայի վրեժխնդրության դրսևորումն էր: Վրեժխնդրության այդ «ակցիան», որն, ինչպես ասացինք, տեղի է ունենում Սիդոնում, կապված՝ Կիտբուղայի որդու՝ Սեզնանի սպանության հետ, Հեթումին ստիպում է մեկ անգամ ևս վերանայել մոնղոլներին Սիրիա առաջնորդելու մինչ այդ իր համար ճշմարտացի համարվող քայլը: Հեթումն արդեն երկրորդ անգամ էր, որ տառապում էր այն մտքից, թե ինքը մոնղոլներին Սիրիա բերելով, մեծ մեղք էր գործել: Առաջին անգամ նա այդ զգացողությունն ապրում է դեռևս Հալեպի գրավման ժամանակ, երբ մոնղոլները սպանդի են ենթարկում քաղաքի մահաբեղական խաղաղ բնակչությանը: Հարցը նրանումն է, որ երբ մոնղոլական զորքը պաշարում ու մի քանի օր շարունակ գրոհում է քաղաքի անառիկ պարիսպներն ու ի վեր-

Չո պայթեցնում է դարպասները, Կիտբուղան, որ Հեթում արքայի հետ միասին հետևում էր ռազմական գործողություններին, դիմելով վերջինիս, ասում է. «...այժմ, բարեկամս, հարվածիր: Արագ: Հենց հիմա: Քաղաքը դու պետք է գրավես»¹⁹⁴: Հայկական զորքը Հեթում արքայի առաջնորդությամբ փոթորկի նման գրոհում է ու գրավում քաղաքը, սակայն որոշ ժամանակ անց, երբ Հայոց արքան իր թիկնազորի հետ շրջում է քաղաքի փողոցներով ու ամեն պահ ցնցվում հայկական զորքի ետևից քաղաք մտած մոնղոլների կատարած եղեռնագործությունից, նրան տանջող կասկածները նորովի են արթնանում: Այն ոգևորությունը, որ սկզբնապես նրան համակել էր քաղաքը գրավելու առաջին պահերին, իսպառ անհետանում է: Նրա մտքով անգամ չէր անցնում, թե իր առջև սպանդի՝ նման տեսարան կբացվի, քանզի այն քաղաքներում, որոնք մինչ այդ մոնղոլները գրավել էին՝ ոչ մի կաթիլ արյուն չէր թափվել: Հեթումը տեսողական առումով պատկերացնում անգամ չուներ, թե տափաստաններից եկածներն ինչի են ընդունակ: Եվ հանկարծ նա գիտակցում է, որ նրանք իրենց իսկ վրա վերցրած պարտավորածությունն ուղղակի տառաջիրորեն էին կատարել այն առումով, որ՝ քրիստոնյաներին, և նույնիսկ շիա մահմեդականներին ու հրեաներին առանձնացնելով մյուսներից՝ սպանդի չէին ենթարկել, խնայել էին նաև արհեստավորներին, մինչդեռ, իրենց ռիսերիմ թշնամի սուլանի մահմեդականներին՝ խաղաղ բնակչությանը, լինեին կին, երեխա թե ծեր, բոլորին սրի էին քաշել: «Բայց ես ինչ՞ ու սրանց կանչեցի: Սրանք արյունարբու սատանաներ են: Սարսափելի մեղք եմ գործել»¹⁹⁵, մտքում անվերջ կրկնում էր նա՝ ինքն իրեն խարազանելով: Նրա հոգեկան տվյալանքներն առավել են սրվում, երբ նրան է մոտենում սարսափից չռված աչքերով մի հույն վաճառական և չիմանալով անգամ թե ում հետ է խոսում, ծնկի իջած օգնություն է հայցում ու հազիվ հասկացնում, որ մոնղոլները հարձակվել են իրենց եկեղեցու վրա ու բոլորին մորթում են:

Ընդ որում, ինչպես սովորաբար նման պարագաներում է Դոբրաչինսկին ամեն մի առիթ օգտագործում Կիլիկյան Հայաստանի կամ էլ հայ արքայի մասին իր ասելիքը ընթերցողին տեղ հասցնել, այնպես էլ այս դեպքում պահը բաց չի թողնում, որպեսզի ներկա-

¹⁹⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 87.

¹⁹⁵ Անդ, էջ 88-89:

յացնի հայ-բյուզանդական հարաբերություններն ու դրանցով պայմանավորված՝ հույների հանդեպ հայերի ունեցած բացասական վերաբերմունքը: Լսելով հունարեն լեզվով իրեն ուղղված աղերսանքը, Հեթում արքան, ինչպես գրում է Դոբրաչինսկին (նպատակադրվելով այդ մասին ևս տեղյակ պահել ընթերցողին) ակամայից հիշում է, որ՝ «հույները Հայաստանի մահացու թշնամիներն են եղել: Այդ նրանք էին, որ ավերեցին Մեծ Հայաստանը, այդ նրանք էին, որ հետագայում, հարյուրամյակներ անց, սպառնում էին ոչնչացնել լեռներից այն կողմ նոր ստեղծված Ռուբինյանների պետությունը: Հույնը, եթե հանկարծ հայտնվեր Սիս մայրաքաղաքի փողոցներում, ժողովրդի կողմից մաս-մաս կարվեր: Սարակինոսների հետ անվերջ պատերազմում էին, բայց և լինում էին խաղաղություն ժամանակահատվածներ: Հույների հանդեպ ատելությունը դեռ պահպանվել էր: Ինքն անձամբ նման զգացումներ չունեի: Հույների դեմ մղվող պատերազմները նրա համար արդեն պատմություն էին: Հայաստանի համար Բյուզանդիայի դահի երկու թեկնածուներից և ոչ մեկը այլևս վտանգ չէր ներկայացնում, քանզի նրանցից մեկին ներփակել էին Նիկիայում, իսկ մյուսին արտաքսել էին Էպիրյան լեռներ»¹⁹⁶: Ահա այսպիսի մտորումներով առաջնորդվելով, Հեթումն անտեսում է հույնի աղերսանքներն ու մտրակում նժույզը, բայց հանկարծ նրան տեղ է հասնում խնդրանքի բուն իմաստը, թե՛ մոնղոլները հարձակվել են եկեղեցու վրա: Պարզ էր, որ հարձակվել էին հունական եկեղեցու վրա, բայց Հեթումին հույները չէին հետաքրքրում, այլ այն, որ մոնղոլները դրժել էին ինչպես քրիստոնյաներին, այնպես էլ քրիստոնեական եկեղեցին անձեռնմխելի պահելով՝ Մանգու խանի տված խոստումը: «Խոսք չկա, լավ դաշնակիցներ են: Յուզ ու մեղր է պետք, որպեսզի կարողանաս սրանց տանել, տանել սրանց դարչահոտությունը, սրանց մոռություններն ու դաժանությունը: Մի՞թե, Հալեպի ձեռքբերումն արժեք այս դաշնությունը»¹⁹⁷, խորհում էր Հեթումը: Եվ որքան էլ Հայոց արքան անբարյացակամորեն էր տրամադրված Հայաստանը մասնատող, հայությունը տեղահանող և ուղղափառ դավանանքը հայ ժողովրդին դարեր շարունակ ընդունել պարտադրող Բյուզանդիայի ու հույների նկատմամբ, այդուամենայնիվ, առաջնայինը համարելով քրիստոնյաների

¹⁹⁶ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 89:

¹⁹⁷ Անդ, էջ 98:

անվտանգության խնդիրը, շտապում է հունական եկեղեցի ու իր հավատարմությունը ցուցաբերելով քրիստոնյա եղբայրների հանդեպ, իր թիկնապահ ջոկատի հետ սրամարտի է բռնվում դաշնակից մոնղոլների հետ, ու թեև ծանր վիրավորվում է, բայց փրկում է հույն բնակչությունը: Փաստորեն, այստեղ տեղի է ունենում երկկողմ ուխտադրժուկություն, քանզի մի կողմից մոնղոլներն են ուխտը դրժում՝ հարձակվելով քրիստոնեական եկեղեցու վրա ու կոտորելով հույներին, մյուս կողմից էլ՝ Հեթումն է ահամա, կամ ավելի ճիշտ, գիտակցաբար դրժում, քանի որ ստիպված է լինում եկեղեցում գտնվող մոնղոլներին սրի մատնել: Ուշագրավ է, որ այդ ուխտադրուժ միջադեպի հետևանքով Հեթում արքայի և Կիտբուղա զորավարի միջև ծագած կոնֆլիկտը լուսաբանելիս, Դոբրաչինսկին ոչ միայն որպես ճշմարտություն ներկայացնում է իսկական քրիստոնյաին հարիր Հեթումի պահվածքը, և Կիտբուղային ուղղված նրա պախարակող այն խոսքը, թե՛ մոնղոլները ոչ միայն դրժել են դաշնագրի կետերից մեկն ու Մանգու մեծ խանի տված ծանրակշիռ խոստումը, այլև՝ մոնղոլական աշխարհայացքով պայմանավորված Կիտբուղայի նույնքան ճշմարտացի խոսքը: Իսկ վերջինս հպարտությունամբ և ոչ մի առարկություն չընդունող ինքնավստահությունամբ է արտաբերում Տեմուլինի, այսինքն, Չինգիզ խանի հայտնի այն խոսքը, թե՛ «ով մոնղոլական արյուն է թափել, ապրելու իրավունք չունի», և ապա՝ «մենք բոլորին ենք սպանում: Այնտեղ, որտեղ մոնղոլի սմբակն է եղել, խոտ չի բուսնում: Միայն այդ դեպքում է հաղթանակը հաղթանակ: Երբ խանի սուրբ հրամանները կատարող կա, ոչ մի խոչնդոտ չի խանգարի դրա իրականացմանը»¹⁹⁸:

Եվ եթե հետևելու լինենք Հեթում-Կիտբուղա՝ ժամանակ առ ժամանակ տարվող երկխոսությունը, ապա կտեսնենք, որ Դոբրաչինսկին ոչ միայն ամեն մի դիպվածն ու իրադարձությունը, այլև պատմական հերոսների յուրաքանչյուր միտքն է օգտագործքում կրոնագաղափարական իր կոնցեպտի հաստատման ու խորացման համար: Մի կողմից պատրիարք Պանթալեոնի, մյուս կողմից Հեթում արքայի ու Կիտբուղա զորավարի միջոցով նա անընդմեջ ընդգծում է, որ քրիստոնեական ոգին բացակայում է հենց բուն քրիստոնեական աշխարհում, որ իրենք քրիստոնյաները գնալով ավելի են հեռանում Աստծուց ու Քրիստոսի պատվիրաններից, ուստիև քրիստո-

¹⁹⁸ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t.9 241:

նեուլթյունը չի կարողանում պատենչ հանդիսանալ նույնիսկ Քրիստոսի մարդկանց համար: Կիտբուղայի այն միտքը, թե՛ «իմ նժույգի սմբակների տակ ես քրիստոնեուլթյուն չգտա»¹⁹⁹, առավել է հաստատում գրողի վերոհիշյալ հայեցակետը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այս կարծիքը հայտնում է մի մարդ, որը նեստորական լինելով և քրիստոնեական աշխարհ մուտք գործելով, ոչ միայն հավատում էր, թե այդտեղ գտնելու է իր իսկ խոսքերով ասած այնպիսի քրիստոնյաների, ինչպիսին Հեթումն էր, այլև նեստորական մոնղոլներին է հնարավորուլթյուն ընձեռվելու դառնալու իսկական, լիարժեք քրիստոնյաներ, այսինքն, վերադառնալու քրիստոնեական արմատներին: Եվ որքան էլ Հեթում արքան Կիտբուղային համոզում է, թե՛ «եթե ինքներս չկարողանանք իսկական քրիստոնյա լինել, ապա չենք կարող քրիստոնեուլթյունը փրկել»²⁰⁰, քրիստոնյա մարդկանցից հիասթափված մոնղոլ զորավարը, որ մինչև Ֆրանկների երկրում հայտնվելը, մտածում էր, թե մարդու մեծուլթյունը Աստծո գաղափարներին ծառայելու մեջ է, պատասխանում է. «դեռ վերջերս չէիր ցանկանում հավատալ, որ մենք էլ ենք քրիստոնյաներ, իսկ հիմա ինձանից այդքան քրիստոնեականուլթյուն ես պահանջում»²⁰¹:

Դոբրաչինսկին, սակայն, արչավանքների, պատերազմների ու խաղաղ բնակչուլթյան սպանդի խնդիրներին միանշանակ չի նայում: Այսինքն, այն, ինչի համար որ, նա քննադատում է մոնղոլներին, որոնք որպես ոչ քաղաքակիրթ ցեղերի միավորում, իրենց շատ ու շատ բաներ էին թույլ տալիս, քանզի պարզունակ աշխարհայացք ու յուրովի մտածելակերպ ունեին, առավելագույն խստուլթյամբ է քննադատուլթյան սլաքն ուղղում քրիստոնյաների կողմը, որոնք, իրար դեմ նույնպես պատերազմում էին, նույնպես իրար սպանում ու մորթում էին, և եկեղեցիներ ու վանքեր էին հրդեհում: Բայց չէ՞ որ այդ պատերազմն էլ է սարսափելի, այդ պատերազմն էլ է քրիստոնեուլթյան դեմ²⁰²:

Ավելին, լեհ գրողը պարտադրում է, որ հենց պատրիարք Պանթալեոնը՝ խաչակրաց արչավանքների ջատագուլներից մեկն այդ

¹⁹⁹ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 240:

²⁰⁰ Անդ:

²⁰¹ Անդ, էջ 257:

²⁰² Անդ:

խնդրի շուրջ խորհելիս եզրահանգի, թե՛ «պատերազմը սարսափելի բան է: Իսկ չէ՞՞ որ սուրբ պատերազմը նույնպես պատերազմ է»²⁰³: Ինչպես կրոնագաղափարական, այնպես էլ արչավանքներին ու պատերազմներին վերաբերող երկխոսությունները Դոբրաչինսկին թեև մեծ չափաբաժիններով է պատմավեպում մոնտաժում, որը տեսականորեն կարող է այնպիսի տպավորություն ստեղծել, թե այդ ամենը խստագույնս է խտացված և դրանով իսկ՝ հոգնեցուցիչ է ու միապաղաղ, սակայն հազվադեպ կարելի է հանդիպել մի այնպիսի վեպի, որտեղ հենց այդ ծանր թեմաները լինելով վերջինիս ատաղձն ու հոգին, այդքան արդիական ու միաժամանակ այդքան գրավիչ լինեն ընթերցողի համար: Պատերազմի թեման արծարծելիս, նա թեև դրան առնչվող խնդիրների շուրջ իր մտահանգումները բազմիցս է կրկնում, բայց ամեն անգամ այդ անում է տարբեր հարցադրումներով, տարբեր շեշտադրություններ ու երանգներով: Նրա համոզմամբ՝ ինքը մարդն է իր ամենամեծ թշնամին, երբ պատերազմներ սկսելով սպանում ու արյուն է թափում: Սուրբ համարելով պայքարի աղքատիկ ու թույլ զենք, նա գտնում է, որ դրան դիմողները հենց իրենք են թույլ, քանի որ միջմարդկային իրենց վեճերի վճռման ամենադյուրին միջոցին են դիմում: Իսկ սկսված ամեն մի պատերազմ իր ետևից նոր պատերազմներ է բերում. դրանք բազմապատկվում ու լայնատարած են դառնում նաև ժամանակային առումով: Ու թեև Դոբրաչինսկին անվերջ այն թեզն է բարձրացնում, թե պատերազմները քրիստոնեություն հաղթանակների ու նվաճումների ուղին չէ, թե՛ քրիստոնեությունը պետք է խաղաղության դժվարին կառուցմանը ձգտի, այդուամենայնիվ, գտնում է, որ եթե Եվրոպան ու Հռոմը XI դարավերջին Երուսաղեմն ազատագրելու համար խաչակրաց արչավանքներ սկսեցին, և շուրջ երկու դար միլիոնավոր մարդկանց կյանքը զոհաբերեցին այդ «Սուրբ գործի» համար, ապա գոնե պետք է հետևողական լինեին, դավաճանություն ուղին չբռնեին, և հայմոնղոլական զորքերի օգնությամբ Երուսաղեմն ազատագրելով ու Միջերկրականի ծովեզերյա քրիստոնյա կոմսությունները պահպանելով, գոնե արդարացնեին մարդկային ու նյութական այդ ահռելի կորուստներն ու զոհաբերությունը:

Դոբրաչինսկու Հեթում արքան քրիստոնյա բոլոր այդ իշխանավորներին ու բարոններին «փայտե մարդիկ» է անվանում, քանզի

²⁰³ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t.9 295:

քաջագիտակ նրանց բուն էությունն ու մտածելակերպին, խիստ կասկածում է, թե ամենավճռական պահին անգամ նրանց հոգում տեղաշարժ կլինի ու իրենց հոժար կամքով նրանք ևս այդ հույժ անհրաժեշտ մտահղացման մասնակիցը կդառնան: Եվ այդուամենայնիվ, մի կողմ թողնելով նրանց հանդեպ տածած իր անվստահությունը, նա որոշում է մեկ անգամ ևս նրանց նկատմամբ մեծահոգի գտնվել ու մարտի նախօրեին անձամբ նրանց «դուռը գնալ»:

Պահն այնքան բախտորոշ էր, և սպասվող ճակատամարտի արդյունքն այնքան անկանխատեսելի, որ Հայոց արքան նույնիսկ երկընտրանքի առջև չի կանգնում, քանզի սուլթան Կուտուզն ու դեռևս աթաբեկ Բայբարսն առաջնորդվելով այն իրողությունամբ, որ, ինչպես ասվեց, Հուլավուն իր մեծ զորքով Կարակորում էր մեկնել, իսկ Սիրիայում արդեն փոքրաթիվ դարձած մոնղոլական մնացյալ զորքն էլ ի պաշտպանություն սիրիացի քրիստոնյաների՝ ցրված էր ամբողջ երկրով մեկ, իրենց բանակը Արսուֆից նախ թեքելով դեպի Նապլուզ, արդեն իսկ ուղղվել էին դեպի Նազարեթ: Եվ քանի որ ճակատամարտը սպասվում էր վաղ առավոտյան, ուրեմն, Հեթում արքան գիշերվա ընթացքում պետք է հասներ Աքքա, մեկ անգամ ևս համոզեր խաչակիր բարոններին մասնակցելու ճակատամարտին, և առավոտյան արդեն նրանց զորքի հետ միասին լիներ մարտի դաշտում:

Եվ երբ նրա արագավար գնդերը ճեղքելով գիշերային խավարը, լեռներով ու ձորերով շտապում էր Աքքա, նրա ծանր խոհերը ընդհատվում են, երբ նրա թիկնազորի նժույգները վրնջալով, անսպասելիորեն ու կտրուկ կանգ են առնում: Գիշերային խորը լռության մեջ Հեթումի ականջին է հասնում ոչ միայն ծովի ալիքների ձայնը, այլև՝ մեղվանոցի բվվոց հիշեցնող ձայներ: Աքքայի պարիսպների տակ, Տել Ֆակիր բլրի ստորոտին, Սբ. Անտոնիոսի դարպասների մոտ նա որոշակիորեն տեսնում է հանգրվանած ինչ-որ ճամբարի տեղ-տեղ վառվող ճրագներն ու զարմանքից քար է կտրում: Մի պահ նա մտածում է, թե՛ երևի Կուտուզի զորքն է, բայց հիշելով, որ նրա զորքն արդեն Նազարեթ է հասնում, դա անհնարին է համարում, և նրա մոտ հույս է արթնանում, թե՛ գուցե Լյուդովիկոսն է Եվրոպայից նոր ժամանած խաչակիրների հետ օգնություն հասել: Այդ մտքից նրա հոգին փառավորվում է, լցվում է երախտապարտ զգացմունքներով. «Լյուդովիկոսը դրան ունակ

է,- ինքն իրեն համոզում է Հեթումը:- Ձուր չէր, որ նա Կիպրոսում այդքան երկար զրուցում էր խանի նվիրակների հետ, սովորական հետաքրքրություն համար չէր, որ նա ստիպեց Սմբատին մի քանի անգամ պատմել այնտեղի եկեղեցիների ու քրիստոնյաների մասին, որոնք սպարապետը տեսել, և որոնց հետ հանդիպել էր Մոնղոլիայում: Լյուդովիկոսը լայնախոհ է ու ողջամիտ: Աշխարհը նրա համար Բյուզանդիայով չի ավարտվում: Օ՛հ, եթե, Լյուդովիկոսը լիներ...»²⁰⁴: Բայց հենց նույն պահին նրա ականջին է հասնում ճամբարից լսվող երգեցիկ ու ծորոզ՝ «Սաբազ» աղոթքի «լա իլահա իլլալահ ուա Մուհամմեդ ազիզ ալլահ (Չկա Աստված Ալլահից բացի, և Մուհամմեդն է նրա Մարգարեն)» բառերը, որոնց նա շատ վաղուց էր քաջածանոթ: Աքքայի պարիսպների տակ եգիպտական զորքի հայտնվելուց անակնկալի եկած ու մինչև հոգու խորքը ցնցված Հեթումը արքան զայրույթով մտածելով, թե՛ «Ինչ է, մարդիկ այս խելագար քաղաքում ինչ-որ վարակից են մեռել, թե՛ քնած են», նժույզն ուղղում է դեպի Սք. Ղազարի դարպասները, և երբ պահակակետի պարետը նրան տեղեկացնում է, թե բարոններն իրենց նախապես էին հայտնել Բայբարսի «ժամանման» մասին, անմիջապես կռահում է դավաճանությունն ու մամլյուք աթաբեկի սատանայական ծրագրի մեխանիզմը: Ինքը շատ լավ էր հասկանում, որ եգիպտացիները եթե անգամ տեղյակ էին մոնղոլների փոքրաթիվ ուժերի մասին, միևնույնն է, չէին համարձակվի ռիսկի ենթարկել ճակատամարտի ճակատագիրը՝ իրենց քաջարի ու խելացի առաջնորդ Բայբարսին ու նրա գվարդիային հեռու պահելով առավոտյան նախատեսված մարտից: Իզուր չէր, որ մոնղոլները նրան մեծ խելք ունեցող սատանա էին անվանում:

Հեթումը արքան անմիջապես գլխի է ընկնում, որ Աքքայից Այն Ջալուղ տանող թիկունքային այն ճանապարհին, ուր հայկական զորքերն էին տեղակայված, և որոնք վաղուց արդեն սպասում էին խաչակիր բարոնների զորքի օգնությունը, մի քանի ժամից Բայբարսի սև չալմավոր բահրիդների՝ ընտիր գվարդիայի զորքն էր հայտնվելու: Իսկ բանակցությունը, որ Աքքայում Հեթումը վարում է Բալխան Իբելինացու հետ, զրական ոչ մի արդյունք չի տալիս: Ավելին, բարոնները վեջինիս հետ միասին ոչ միայն ձևականորեն իրենց զարմանքն են հայտնում, թե այդ ինչպե՞ս է, որ Հայոց արքան Աք-

²⁰⁴ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, t. 312:

քա է ժամանել, ու դեռ խորհուրդ են տալիս նրան քաղաքից դուրս չգալ, քանզի շուտով «սարակինոսները շարժվելու են թաթարների դեմ պատերազմի», այլև գաղտնի կարգադրում են դարպասները նրա առջև փակել: Եվ երբ Հեթումը զայրուլթով նրանց է նետում՝ «այնտեղ, այս պահին մարտեր են սկսվել... Սիրիայի համար, Թագավորութայն համար, Երուսաղեմի համար, ձեր դեղյակների համար: Իսկ դուք Բայբարսին մոնղոլների թիկունքն եք ուղարկում: Եվ դեռ հարցնում եք... (Թե ինչու եմ Աքքայում - Բ. Բ)»²⁰⁵, խոսքերը, ապա ի վարմանս իրեն, հնչում է նրանց դիրքորոշումը մերկացնող հետևյալ պատասխանը. «Թող որ թաթարներն իրենք հաշիվները մաքրեն սարակինոսների հետ»²⁰⁶: Հեթում արքայի զայրուլթը գազաթնակետին է հասնում, երբ տեղեկանում է, որ պատրիարք Պանթալեոնին բարոնները դիտավորյալ Հռոմ են ճանապարհել, երբ տեսնում է, որ Տաճարական ուխտի ծովափնյա դեղյակը թաղված է խավարի մեջ և ասպետներն էլ խորը քուն են մտել, իսկ Հիվանդախնամ ուխտի ասպետներին, իրենց՝ սպիտակ, մեծ խաչը վրան կարմիր թիկնոցներով գտնում է գինովցած՝ Սբ.Սաբայի տոնը նշելիս, որոնք և սառն անտարբերությամբ են խոսում քաղաքի պարիսպների տակ նստած Բայբարսի զորքի մասին: Հեթում արքան, որ մինչ այդ, ինչ-որ չափով դեռևս հավատ էր ընծայում նրանց ասպետական խոսքին, մեկ անգամ ևս խորը հիասթափություն ապրելով մամլյուլքներին դաշնակցած և, հայերի ու մոնղոլների ձեռքերով հաղթանակ ակնկալող այդ անճարակ ու անպիտան բարոններից ու ասպետներից, նժուլդն ուղղում է դարպասների կողմն ու այն հրամայականի ուժով բացել է տալիս:

Փաստորեն, քրիստոնեությունը դեմ ուղղված ու քրիստոնյա երկրների տարածքների բռնագավթման համար մղվող այդ պատերազմում Հեթում արքան որպես քրիստոնյա, իրոք, մենակ է մնում իր հայկական զորքով, քանզի իր և Ֆրանկների՝ Սիրիա-պաղեստինյան ճարպակալված քրիստոնյաների միջև ուղղակիորեն էր բացակայում փոխըմբռնման դաշտը: Իսկ Աքքայի դարպասները Հեթում արքայի առջև երկար ժամանակ միտումնավոր չբացելու հանգամանքը պայմանավորված էր և այն պարագայով, որպեսզի Բայբարսն իր արագաշարժ զորքի հետ հնարավորություն ունենա Այն Ջալուղ հաս-

²⁰⁵ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 312:

²⁰⁶ Անդ, էջ 332:

նել: Ֆրանկների այդ դավաճանական, իսկ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ ինքնասպան քայլից զայրացած Հեթում արքան իր կամքը լարելով, այդ ճակատագրական պահին պատասխանատվության ամբողջ ծանրությունը կրկին վերցնում է իր ուսերին, և նույնիսկ թիկնապահների ջոկատը ետևում թողնելով, իր ընտիր նժույգով շտապում է հասնել յուրայիններին:

Եվ մինչ Հեթում արքան, ըստ Դոբրաչինսկու՝ մարդկային այդ մեծությունը, որպես հայրենասեր, որպես իսկական քրիստոնյա ու քաջ այր, ավելին է անում, քան թույլ է տալիս նրա արքայական կարգավիճակը, այսինքն, սուրհանդակ ուղարկելու փոխարեն, սեփական կյանքը բազմիցս վտանգելով, լեռների վրայով ու կիրճերի միջով իր հոգնած նժույգն ուղղում է դեպի Գալիլեայի Այն Ջալլուղ բնակավայրում գտնվող էզդրելոնի մարտադաշտ, որպեսզի ոչ միայն Կիտբուղային ու Սմբատին նախազգուշացնի, թե Փուլայի ճանապարհով սպասվող խաչակիրների փոխարեն Բայբարսի զորքն է գալիս, այլև սպարապետի հետ միասին անձամբ ղեկավարի հայկական զորքի մարտը, մամլյուք աթաբեկի զորքը տեղ է հասնում և սեպի նման խրվելով վաղուց արդեն սկսված մարտի մեջ, փոխում է ճակատամարտի ճակատագիրը:

Եգիպտացիների զորքերը, որոնց, մինչև Բայբարսի ժամանումը, գլխավորում էր շքեղ զգեստավորված սուլթան Կուտուզը, շրջապատված՝ մելիքներով, էմիրներով ու բեկերով, թեև Կիտբուղայի սպասածից մի քանի անգամ ավելին էին, որոնց մեջ, ի դեպ, մոնղոլ զորավարը որքան էլ լարում էր տեսողությունը, էջը գտնում Բայբարսին ու նրա սև չալմավոր գվարդիականներին, այդուամենայնիվ, ճակատամարտը հանգիստ, վստահ ու սառնասրտորեն էր վարում:

Ճիշտ է, վաղ առավոտյան սկսված ծանր մարտերը կեսօրին արդեն սպառել էին երկու կողմի ուժերը, սակայն Կիտբուղան լավ իմանալով ամեն մի մոնղոլ զինվորի անհատական ու նրանց միասնական ուժի արժեքը, թեև անհամբեր սպասում էր խաչակիր ասպետների ժամանմանը, սակայն ոչ այն պատճառով, որ զինվորների պակաս էր զգում: Խաչակիրների ժամանումն ըստ նրա՝ անհրաժեշտ էր մոնղոլ զինվորների ոգին բարձրացնելու, ինչպես նաև նրանց հավաստիացնելու համար, որ հանուն քրիստոնեությունից փրկության, հանուն Երուսաղեմի ազատագրման, քրիստոնյաները որպես շահագր-

գիւղ կողմ՝ նրանց կողքին են: Զորավարը համոզված մտածում էր, թե՛ «պետք էլ չէ, որ նրանք մահմեդականներին հարվածեն, բավական է, որ գան...»²⁰⁷:

Վերջապես, Տուլայի ճանապարհին, մայրամուտի բոսոր լույսով ողողված, վարդագույն փոշու սյուն է երևում: Բոլորը հասկանում են, որ զորք է գալիս: Բայց գալիս է ոչ թե՛ խաչակիրների, այլ Բայբարսի զորքն ու նույն ակնթարթին էլ հարվածում է մոնղոլներին: Սև չալմավորներին իրենց առջևում տեսնելով, մոնղոլները հանկարծակի են գալիս ու ետ են քաշվում: Կիտբուղայի դեմքը քարանում է, և քարացած այդ արտահայտությունը այդպես էլ նրա դեմքից չի հեռանում:

Կիտբուղայի կարգադրությունները բերում են ինը նժույգների պոչերով զարդարված խանական գավազանը, որը, սովորաբար ձեռքում պահելով խաները հրամաններ էին արձակում, կամ էլ՝ վճռական քայլեր էին կատարում: Այն պահելով իր ձախ ձեռքում, Կիտբուղան հանում է կեռ թուրը: Այդ տեսնելով, նրա հրամանները գրառող չինացի դպիրը մի քայլ առաջ գալով, անհամարձակ ու կիսաձայն, ասում է. «Թույլ կտաս հիմար ու նվաստ ծառայիդ նկատել, որ Տենգրին հաղթանակը տալիկներին է տվել: Կոռզվես:~ Զոռզվել է պետք...,- պատասխանում է Կիտբուղան, շոյելով գավազանը,- խանի գավազանը երբեք չի լքում մարտադաշտը:~ Իսկ քրիստոնյանե՞րը,- ավելի կամացուկ հարցնում է չինացին»²⁰⁸: Պատասխանի փոխարեն զորավարն իր չարացած, շանթեր արձակող հայացքը երկինք է ուղղում, և ապա ասում. «Լսիր, սեթսեն (իմաստուն - Բ. Բ.), հրամայում եմ քեզ. ողջ մնա և վերադարձիր Մեծ խանի մոտ: Ասա նրան. կորցրածը զինվորների համար մի տանջվիր, էչիգեյ (հայր - Բ. Բ.)²⁰⁹: Համարիր, որ այն տարի քո մարդիկ իրենց կանանց չեն բեղմնավորել, իսկ հովատակներդ էլ մատակներին չեն զուգավորել: Երջանիկ եղիր»²¹⁰:

Ճակատամարտը, որը կրկին բորբոքվել էր, և որի ամենաթեթ մասում էլ մխրճվում է Կիտբուղան իր անձնական հեծելազորի ու Հեթում արքայի երկու որդիներին՝ Լևոնի ու Թորոսի հետ, թեև բարձ-

²⁰⁷ Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, էջ 334:

²⁰⁸ Անդ:

²⁰⁹ Անդ, էջ 361:

²¹⁰ Ռ-ՐՆՆ ԳՐՈՒՍԵ, Լևանփի կայսրությունը, փն՝ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 342-343:

րացնում է մոնղոլ զինվորների մարտական ոգին, սակայն, Բայբարսի գվարդիական թարմ ու մեծ զորքի ներխուժումը մարտադաշտ, ծանրացնում է եգիպտացիների նժարը: Երկար ժամանակ Կիտբուղան մարտնչում է վերավոր վագրի նման, բայց նրան շրջապատում են մամլյուլքներն ու վար գցում նժուլգից: Վար է ընկնում և խանական գավազանը, որն, ըստ մոնղոլների՝ արդեն իսկ նշանակում էր պարտություն: Եվ եթե առավոտյան, մինչև Բայբարսի ժամանումը, մոնղոլական փոքրաթիվ, բայց ռազմաշունչ ու մարտավարժ զինվորները լսելով մարտի սկիզբն ազդարարող մոնղոլական սուլիչներին ձայնը, փոշու ամպեր բարձրացնելով ու թշնամու ոգին հոգեբանորեն կտրելու նպատակով միալար ու անմարդկային ուռնոցի վերածվող անասելի բզազներով խլացնում էին նույն նպատակը հետապնդող եգիպտացիների թմբուկների ու փողերի ձայները, և միայն մահ էին բերում վերջիններին, ապա կեսօրից հետո պատկերը փոխվում է: Մարտադաշտում դիզված դիակների կույտերն արդեն խանգարում էին առանց այն էլ հոգնած զինվորներին նախկին արագաշարժությունը վարել մարտը: Մամլյուլքները դիմակայում ու չէին նահանջում շնորհիվ իրենց քանակի, իսկ մոնղոլներն էլ՝ շնորհիվ արիություն ու ռազմական հմտություն: Ինչպես պատմաբան Ռոնե Գրոսսեն է գրում, և ինչպես Դոբրաչինսկին է պատմավեպում պատկերում, կարճամիտ Ֆրանկների շնորհիվ իր համար կանաչ ճանապարհ բացած Բայբարսի թարմ ու ընտիր ուժերի մուտքն էլ փոխում է ճակատամարտի ելքն ու դրանով իսկ՝ պատմություն, մասնավորապես Մերձավոր Արևելքի, և ընդհանուր առմամբ համաշխարհային պատմության անիվի պտույտը:

Այն Ջալուղի ճակատամարտի պարտությունն էլ հենց պայմանավորում է հետագա իրադարձությունների սպեկտորն ամբողջությամբ, մասնավորապես, թագաժառանգ Լևոնի գերեվարություն և նրա փրկագնի հետ կապված՝ Բայբարսի նկրտումները Կիլիկյան Հայաստանի ռազմավարական խոշոր նշանակություն ունեցող որոշ տարածքների նկատմամբ, և ինչպես դրանց, այնպես էլ Միջերկրականի ծովեզերյա լատինական քրիստոնյա կոմսությունների հետագա կորուստը: Ճիշտ է, Դոբրաչինսկին Կիլիկյան Հայաստանին առնչվող հետագա իրադարձություններին պատմավեպում չի անդրադառնում, և, ինչպես ստորև կտեսնենք, Լևոնին գերությունից ազատագրելու խնդրին էլ յուրովի, ոչ պատմական լուծում է տա-

լիս, սակայն, անհրաժաշտ ենք համարում պատմական այդ կարևոր դեպքերը թեկուզև հպանցիկ, գոնե երկու բառով ներկայացնել:

Ինչպես արդեն ասացինք, լեհ պատմավիպասանին, անշուշտ, քաջ հայտնի էր, որ իրականում Թորոսը մարտերում զոհվում, իսկ Լևոնն էլ գերեվարվում է ոչ թե 1260-ին, այլ՝ 1266-ին, երբ Հուլավու խանի մահից անմիջապես հետո Բայբարսը Հեթում արքայից պահանջելով Կիլիկյան Հայաստանի մի շարք բերդեր իրենց տարածքներով, ու Հեթումից մերժում ստանալով՝ 1266-ի օգոստոսին խոշոր ուժերով ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան և Մառի կոչվող վայրում (Սև լեռների շրջանում) տեղի ունեցած ճակատամարտում արքայազներ Լևոնի ու Թորոսի գլխավորած 15 հազարանոց զորքին պարտության է մատնում: Ի դեպ, Հեթումը մինչ այդ տեղեկանալով մամլուքների կողմից հերթական անգամ Կիլիկյան Հայաստան նախապատրաստվող ներխուժման մասին, ինչպես ասացինք, մեկնել էր Հուլավու խանի որդու՝ Պարսկաստանի նոր իլխան Աբաղայի մոտ՝ դաշնակցային օգնությունը ստանալու: Բայբարսը, որ մեծ թշնամանք էր տածում Հեթումի նկատմամբ՝ հատկապես մոնղոլների հետ դաշնակցելու համար, ոչ միայն ուզում էր պատժել վերջինիս, այլև, ու առաջին հերթին տիրել նաև եգիպտացիների համար երազանք մնացող, ռազմավարական ու տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող հարուստ Կիլիկյան Հայաստանին: Պատահական չէ, որ այդ մեծ զորավարն ու ղեկանազետը՝ սուլթան Բայբարսը, ինչպես վերում ասացինք, դաշնակցելով ղփչաղական Ոսկե Հորդայի խան Բերկեի հետ, նրա միջոցով երկրորդ շարունակական ճակատն էր բացել Հուլավու-Բերկե հակամարտության գծում, նպատակ հետապնդելով Հեթումին զրկել մոնղոլական օգնությունից:

Ինչ վերաբերում է Լևոնին ազատագրելու ղրվագին, ապա հարկ է նշել, որ Դոբրաչինսկին կրկին ազատ է վարվում պատմական այդ իրողությունից հետ, բայց ոչ այն պատճառով, որ փաստին անտեղյակ էր, այլ Բայբարս-Հեթում մտացածին հանդիպումը նրան անհրաժեշտ էր նախ՝ Եգիպտոսի սուլթանի կերպարն ըստ հեղինակային մտահղացման ավելի հարստացնելու ու ամբողջացնելու, և ապա, Կիլիկյան Հայաստանի հետ վերջինիս ունեցած հետագա փոխհարաբերությունների զարգացումը գոնե թեթևակի նախանշելու համար:

Եթե իրականում գահաժառանգ Լևոնը գերություն մեջ է մնում 1265-1268 թթ., և Հեթումը օգնություն չստանալով ղփչաղ Բեր-

կեր հետ պատարագմի մեջ գտնվող դաշնակից մոնղոլներից, որպես որդու փրկագին՝ հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների ավանդական թշնամուն՝ Եգիպտոսին է ստիպված լինում զիջել Ամանոսի բոլոր բերդերն ու Սիրիայի սահմանամերձ շրջանում իրենց կողմից գրավված տարածքները՝ Դարպասակի ու Ալեքսանդրեթի բերդաքաղաքները (բացի Պեհեսենից), Անտի-Տավրոսի որոշ կիրճեր, ինչպես նաև փոխանակման կարգով արդեն սուլթան դարձած Բայբարսին է հանձնում բազմակի խնդրանքներից հետո Աբաղա խանից կորզած, և մամլուղբ սուլթանի կողմից շատ սիրված զորավար Շամսեդդին Սոնկոր ալ-Աշկարին, որին մոնղոլները Հալեպում էին գերեվարել: Մինչդեռ, պատմավեպում, Այն Ջալուզի ճակատամարտից հետո Հայոց թագավորը նույն նպատակով անձամբ է գնում Բայբարսի դուռը:

Լեհ պատմավիպասանը Բայբարսին մի շարք անգամ բնութագրելով որպես նենգ, ուխտադրուժ ու դաժան բռնակալի, և անգամ Սալահեդդինի հետ համեմատելիս, գտնում է, որ վերջինս նրա համեմատ ուղղակի բարեկիրթ ազնվական էր, Հեթումի հետ ունեցած հանդիպման դրվագում ուղղակի նպատակ է հետապնդում մեկ անգամ ևս ի ցույց դնել Հայոց արքայի մեծությունը: Բավական է ասել, որ ինքնաբավ, հպարտ ու մեծամիտ, դաժան ու ոխ պահող Բայբարսը փորձ անգամ չի անում իր դուռը եկած ոխերիմ թշնամուն՝ Հեթում արքային նսեմացնել, այլև քրիստոնեական ամբողջ աշխարհից միայն նրան է համարում իրեն արժանի հակառակորդ: Ընդ որում, նաև այսկերպ արժեվորելով Հայոց արքային, լեհ գրողը ոչ միայն աշխատում է ամբողջացնել նրա կերպարը, այլև արքայի որդիներին, մասնավորապես, թագաժառանգին՝ ապագա Լևոն Գ թագավորին վերաբերող և նրա հեղինակությունը բարձրացնող նախադրյալ-հատկանիշներ է ներկայացնում: Եվ երբ, օրինակ, Բայբարսը Լևոնին ու Թորոսին համեմատելով «ժայռին դեմ առած անապատի առյուծների հետ», իր հիացմունքը չի թաքցնում ճակատամարտում ցուցաբերած նրանց արիություն հանդեպ ու, միաժամանակ պարզաբանում է, որ Լևոնը գերեվարվել է, քանզի նրա վիրավոր նժույգը վար ընկնելով, գետին է տապալել նաև հեծյալին, Հեթումը հարցնում է. «Ուրեմն, Աթաբեկ, նրան առանց մենամարտի եք վերցրել...», այդ դեպքում, փրկագինի հետ միասին, որը դուք կնշանակեք, ավելացնեմ, որ երբ որդուս ազատեք, ապա մարտի

դաշտում կրկին նրան կհանդիպեք՝ ձեր իսկ դեմ մարտնչելիս»²¹¹: Եվ քանի որ Հեթումը քաջ հասկանում էր, որ եթե մահմեդական այդ ծով ալիքի դեմ Երուսաղեմի թագավորությունը չդիմակայի ու կործանվի, ապա վերջինիս ետևից կկործանվեն նաև Անտիոքն ու Կիլիկյան Հայաստանը, ուստի, չպետք է հռետորական համարել Բայբարսին ուղղված Հայոց արքայի վերոնշյալ հայտարարությունը, քանզի հայրենասիրական ոգով դաստիարակված, մեծ ազգասեր, հատկապես իր հոր և ընդհարապես Ռուբինյանների քաղաքականությունն ու ծրագրերը շարունակող գահաժառանգն, ըստ պատմական իրողությունների՝ 1269-ին օծվելով թագավոր, 1275 և 1276 թվականներին Սմբատի սպարապետությունամբ հաղթանակներ է տանում Կիլիկյան Հայաստան ներխուժած Բայբարսի զորքերի հանդեպ ու երկիրը մի շարք անգամ ազատագրում կաչուն մամլուլքներից, հաղթում է նաև Իկոնիայի սուլթանին, իսկ Բայբարսի մահից (1277 թ.) հետո, մինչև իր գահակալության ավարտը (1289 թ.) փոփոխակի հաջողությունների է հասնում մամլուլքներին երկրից անվերջ վտարելով, ապա 1285-ին հաշտության տասամյա պայմանագիր է կնքում Եգիպտոսի նոր սուլթան Կալավունի հետ:

Պատմավիպասանը, սակայն, Կիլիկյան Հայաստանում և նույնիսկ Երուսաղեմի թագավորությունում ու լատինական կոմսություններում կատարվող ինչպես վերոնշյալ, այնպես էլ պատմական այլ իրադարձությունները սյուլեթի մեջ չի ներառում, քանզի, ինչպես արդեն ասացինք, վերջիններիս կործանման անկյունաքարը, հիրավի, Այն Ջալուղի ճակատամարտն է համարում: Այսինքն, ավարտված համարելով իր ասելիքը, Դոբրաչինսկին արդեն մեծ կարևորություն է տալիս 1260 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Ուշագրավ է, որ նա նույնիսկ Եգիպտոսը տնտեսական շրջափակման ենթարկելու՝ Հեթումը արքայի ծրագրի իրականացմանն անգամ չի անդրադառնում: Մի ուշագրավ ծրագիր, որի մասին, ինչպես Գրուսենն է գրում՝ «...չատ էր առաջ անցել իր ժամանակից, և որի հետևողական կիրառումը կարող էր շնչահեղձ անել Դելտան»²¹²: Խոսքն այստեղ այն մասին է, որ Այն Ջալուղի ճակատամարտի պարտությունից հետո անգամ Եգիպտացիների համար «ահեղ հա-

²¹¹ Արնև Գրուսեն, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ծողովածուն, էջ 319:

²¹² Տնն անդ:

կառավարող» համարվող Հայոց թագավորը՝ «այդ հնարագետ հայը» նկատի ունենալով, որ Եգիպտոսը ո՛չ փայտ ունի և ո՛չ էլ երկաթ և այդ ամբողջ հումքը, մասնավորապես, շինափայտը, որ Լիբանանի անտառազրկումից հետո վաղուց արդեն մատակարարվում էր կիլիկյան Տավրոսի անտառներից, կամ էլ՝ Կիլիկիայի հայ վաճառականների միջոցով մոտակա երկրներից, իր երկրի բոլոր բնակիչներին խստիվ արգելում է առևտուր անել Եգիպտոսի հետ: Եվ քանի որ, - գրում է Գրոուսեն, - մյուս կողմից էլ Պարսկական իլխանությունը մոնղոլները՝ մամլյուկների երգվյալ թշնամիները, շարունակում էին տիրել Եփրատից արևելք ընկած ամբողջ երկրին, իսկ լատին ծովայիններն էլ անառարկելիորեն վերահսկում էին Միջերկրականը, ապա Հեթում թագավորի այդ ծրագիրը սպառնում էր լիակատար տնտեսական շրջափակման ենթարկել մամլյուկյան Եգիպտոսն ու Սիրիան²¹³: Խելամիտ զիվանագետ Բայբարսն, անշուշտ, որ «...ավելի բարձր էր գնահատում այդ հնարագետ ու պայծառամիտ թշնամուն՝ միակ մարդուն, որն իր հետ միասին, արևելյան հարցն ըմբռնել էր իր ամբողջություն մեջ, քան Աքքայի, Տյուրոսի կամ Նիկոսիայի կարճատես քաղաքական գործիչները»²¹⁴, քաջ հասկանում էր, որ Հայոց արքայի տնտեսական շրջափակման ու սպասվող նոր արշավանքի դեպքում մահամեղական աշխարհի տիրապետությունը Միջերկրականի արևելյան ափին իսպառ կվերանա: Հեթումի ձեռնարկած տնտեսական-քաղաքական քայլերի հենց այդ հետևանքներն ու մոնղոլական մի նոր արշավանքի սարսափն էլ ստիպում են Եգիպտոսի սուլթանին Հայոց թագավորից՝ վերն արդեն հիշատակված բավական կտրուկ պահանջները ներկայացնել: Պարզ է, որ Հայոց արքան չէր կարող վերացնել իր ծրագրի առանցքային մեխերից մեկը հանդիսացող, իսկ գուցե և համաշխարհային պատմություն մեջ առաջինը կիրառող՝ տնտեսական շրջափակումը, չէր կարող նաև հրաժարվել մոնղոլների նվիրած Հալեպից ու վերջինիս սահմանամերձ տարածքներից, քանզի ոչ ոք հոժարակամ տարածքներ չի նվիրում թշնամուն, և դեռ ի հավելումն այդ ամենին՝ իր հավատարմությունը հայտնել Եգիպտոսի սուլթանին: Բնական է, որ Հեթումը մերժում է Բայբարսի բոլոր պահանջներն ու մեկնում Աբաղա խանի մոտ՝ մամլյուկների նոր արշավանքին պատրաստ-

²¹³ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 360-361.

²¹⁴ Անդ, էջ 368-369:

վելու պայմանավորվածությունն ձեռք բերելու համար: Հենց նրա բացակայությունն ժամանակ էլ, ինչպես ասացինք, այսինքն 1266-ի սեպտեմբերին Բայբարսը ներխուժում է Կիլիկիո Հայկական թագավորություն: Բայց պատմական այս կարևոր իրադարձություններին Դորբաչինսկին չի անդրադառնում: Իսկ որպեսզի առավել պարզ ու տեսանելի լինի, թե ինչու գրողն այդ կարևորագույն խնդիրը չի արձարծում, որպեսզի հասկանալի լինի նաև թե ինչո՞վ է պայմանավորված պատմավեպի անակնկալ վերջաբանը, և որպեսզի պատմական տրամաբանությունից շատ էլ հեռու չլթվա, թե լեհ գրողը Հեթումի վերոնշյալ գերհասուն այդ քայլը ինչո՞ւ գոնե մասնակիորեն չի հիշատակում, կրկին փորձենք մի քանի խոսքով ներկայացնել Այն Ջալուզի ճակատամարտին հաջորդած գոնե առաջին երկու տասնամյակի պատմաքաղաքական մթնոլորտը:

Իսկ դա այն ժամանակաշրջանն էր, որ թեև Եգիպտոսի սուլթանն արդեն իր դիվանագիտական միտքը, քաղաքական կամքն ու ռազմական կարողությունները ի մի հավաքելով ու վրեժխնդրություններ լցված, մեկը մյուսի ետևից ասպատակում է Կիլիկյան Հայաստանը, Անտիոքը, Երուսաղեմի թագավորությունն ու լատինական կոմսությունները, ինչպես խաչակիրների նշված պետություններում, այնպես էլ նրանց բուն երկրներում, այսինքն, ամբողջ Եվրոպայում մարում էր խաչակրաց արշավանքների ոգին: Ճիշտ է, այդ ոգին դեռևս մի ամբողջ հարյուրամյակ շարունակում է սավառնել թե՛ մոնղոլ խաների և թե՛ եվրոպացի տիրակալների մտքի տիրույթներում, սակայն, ինչպես ցույց են տալիս պատմական այդ շրջանի իրողությունները, դրանք կամ ընդհանրապես կյանքի չեն կոչվում, կամ էլ իրագործման դեպքում կարևորություն չունեցող բախումներ լինելով, ցավալի վախճան են ունենում: Բավական է ասել, որ երբ Աբաղա խանն ավարտելով պատերազմը Բերկե խանի դեմ, 1270 թ. Լյուդովիկոս IX-ին առաջարկում է մամլյուքների դեմ նոր արշավանք սկսել, վերջինս հարկ չհամարելով անգամ իլխանին պատասխանել, միայնակ է ձեռնարկում Եգիպտոսի դեմ ուղղված վերջին՝ VIII խաչակրաց արշավանքը, որի զորքերը և, նույնիսկ մամլյուքների երկիր չեն հասնում: Մարտերը տեղի են ունենում Թունիսում, Փրանսիացիները պարտվում են, իսկ թագավորն էլ վախճանվում է մինչ Բայբարսի զորքերը Թունիսի արաբներին օգնություն կհասնեին: Փաստորեն, ինքնավստահ Լյուդովիկոս IX-ը, որը ժամանա-

կին մտածում էր մոնղոլների օգնությունը դիմելու մասին, բայց և որը, խոսափում է Հեթում Ա-ին օգնել այն պահին, երբ վերջինս այդ օգնությունը մոնղոլներից արդեն իսկ ստացել էր ու խաչակիրների գոնե բարոյական օգնությունն էր ակնկալում, հստակ չէր պատկերացնում, որ միայն Ֆրանսիական ուժով (նույնիսկ, եթե այն մեծ լիներ) չէր կարող առավել հզորացած մամլյուքներին հաղթել, և որ առանց դաշնակիցների զորակցման ու օգնության, բռնագրաված տարածքներն անհնարին էր արդեն ետ վերադարձնել: Նույնը կարելի է ասել նաև խաչակրաց արշավանքների ձեռքբերումները տանուլ տված, բայց դեռևս Մերձավոր Արևելքին կրկին տիրելու հույսը պահպանած Հռոմի ու եվրոպական երկրների մյուս տիրակալների մասին, որոնք թեև այդ շրջանում էին անգամ նոր արշավանքների ձեռնարկման խոստումներ տալիս, ընդ որում, կրկին միայն սեփական ուժերով և առանց դաշնակիցների օժանդակության: Դրա լավագույն հավաստիքն այն է, որ երբ 1274 թվականին Աբաղա խանը մամլյուքների դեմ նոր արշավանք սկսելու առաջարկով պատվիրակություն է ուղարկում Անգլիայի թագավոր Էդվարդին, իսկ մեկ տարի անց նման մի պատվիրակություն էլ՝ Հռոմի XIV վեհաժողով, ոչ մեկից ոչ մի պատասխան այդպես էլ չի ստանում: Ավելացնենք նաև, որ 1275 թվականին, երբ Բայբարսը հերթական անգամ ներխուժում է Կիլիկյան Հայաստան ու թալանում Սիսը, Ադանան ու Այասը, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ III-ը, ինչպես նաև Ռուդոլֆ Հաբսբուրգը, իհարկե, անկախ այդ ամենից, հայտարարում են, թե խաչակրաց արշավանք են սկսում Եգիպտոսի դեմ, բայց երբ Գրիգորի X պապը վախճանվում է, այդ մասին այլևս չեն հիշում²¹⁵: Այս ամենը կրկին խոսում է այն մասին, որ Հռոմն ու Եվրոպան որքան էլ մտորում էին մոնղոլների օգնության շուրջ, այդուամենայնիվ, գտնում էին, որ վերջիններս նախ պետք է քրիստոնեությունն ընդունեն, իրենց հպատակվեն, և նոր միայն օգնություն ձեռք մեկնեն: Ի դեպ, դարերի ընթացքում, երբ հայությունը պատերազմական տարբեր իրավիճակներում քրիստոնյա Հռոմից օգնություն էր խնդրում, ստանում էր նույնատիպ պարտադրողական պատասխան. նախ՝ կաթոլիկության ընդունում, ապա նոր միայն՝ օգնություն (այս դեպքում, իհարկե, օգնողի դերում ինքը պետք է հանդես գար):

²¹⁵ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 368-369:

Դորբաչինսկին խորագննին ուսումնասիրելով նաև այս նշված ժամանակաշրջանը, և, խնդրո առարկա իրադարձությունների վրա նոր լույս սփռող, կամ որակական շրջադարձ պայմանավորող գործընթացներ չգտնելով, բացի, իհարկե, արդեն եղածի՝ սպասվող հետևանքներից, պատմավեպի շրջանակներում այդ ամենը չի ներառում: Այդ նոր ժամանակաշրջանին նա անդրադառնում է իր «Doba krucjat» պատմագրության մեջ, և հատկապես կանգ առնում XIV դարի եվրոպական մի քանի տրակտատների վրա, քանզի վերջիններիս հեղինակների արտահայտած կարծիքներին գրողը հիշյալ դարաշրջանի մասին ունեցած իր սեփական ընկալումներով խիստ համամիտ էր: Հիշատակելով, օրինակ, դոմինիկյան միաբանության վանական, տրիպոլցի Վիլհելմին, Դորբաչինսկին ներկայացնում է տրակտատում հստակ արտահայտած նրա այն միտքը, թե՛ Եվրոպայից ժամանողները երբեք չեն հաղթի մահամեղականներին, թե՛ դա կարող են անել միմիայն մոնղոլները, և թե՛ քրիստոնյաների պարտականությունը մոնղոլների շրջանում միայն ու միայն միսիոներական գործունեությունը պետք է լինի: «Արևելքը, հավատացնում էր վանական Վիլհելմը, կարելի է նվաճել միայն նվիրակների ձեռքով, բայց ոչ երբեք՝ սրի միջոցով»²¹⁶: Նույն պատմագրության մեջ պատմավիպասանը վկայակոչում է նաև Դոմինիկյան միաբանության գեներալ, ծննդով անգլիացի Հոմբերտ Հոմբեսցուն, որի կարծիքով՝ «խաչակիրներն Արևելքում արդեն թառամել են, և ոչինչ չի խոսում այն մասին, որ խաչակիրների ոգին երբեք կրկին կվերածնվի»²¹⁷: Ի դեպ, այդ շրջանի տրոբադուրների պոեզիայում անգամ անվերջ կրկնվում էր, թե՛ «Աստված խաչակիրների կարիքը չի զգում»²¹⁸: Եվ որքան էլ եվրոպացի տիրակալների կողմից խաչակրաց նոր արշավանքների կոչեր էին արվում, դրանք արդեն դեկլարատիվ բնույթ էին կրում, քանզի ժամանակաշրջանն այդ առումով ամուլ էր դարձել անվերջ կրկնվող մեծ ու փոքր պարտությունների, ահռելի զոհերի, հիասթափությունների, հավատի կորստի և վերջապես «Սուրբ պատերազմի» նպատակաչեղման պատճառներով:

Փաստորեն, Այն Զալուզի ճակատամարտին հետևած հենց այս ոչինչ նորը չբերող, բայց որպես վերջինիս հետևանք՝ կրկին շա-

²¹⁶ Jan Dobraczyński, Doba krucjat, str. 368-369:

²¹⁷ Անդ, էջ 264:

²¹⁸ Անդ, էջ 261:

րունակական պարտություններով պայմանավորված ժամանակաշրջանն է, որը սյուժեի հետագա զարգացման առումով Դոբրաչինսկուն այլևս չի հետաքրքրում: Եվ հենց դա է այն հիմնական գործոնը, որով և պայմանավորվում է նրա ամբողջ ուշադրության կենտրոնացումը այդ ճակատագրավճիռ կարճ ժամանակաշրջանի ու, մասնավորապես, պատմական որոշակի կերպարների, և առավել ևս Հեթում արքայի կերպարի նպատակային ամբողջականացման արտառոց լուծման շուրջ:

Եվ քանի որ Դոբրաչինսկու համար ընդհանրապես շատ կարևոր է լիարյուն, կենդանի կերպարների ստեղծումը, ապա պատահական չէ, որ հատկապես գլխավոր կերպարների կերտման համար նա օգտագործում է ոչ միայն պատմական վիպականները, այլև տրամաբանական ու հոգեբանական բոլոր միջոցները: Այն, որ պատմավեպի հեղինակը Բայբարսին ներկայացնում է ոչ միայն որպես նենգ ու արյունարբու տիպիկ նվաճող, այսինքն, այնպիսին, ինչպիսին իրականում նրան ներկայացրել են հակառակորդ ժամանակագիրները, այլև ջանում է վեր հանել նրա մարդկային կողմերը, և հատկապես բնորոշել նրան որպես հրամանատար, որպես դիվանագետ ու քաղաքական գործիչ, և վերջապես՝ որպես հավատացյալ, արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ հեղինակի համար մարդ-անհատը միանշանակորեն միարժեք չի եղել: Այս առումով բավական է անդրադառնալ Դոբրաչինսկու ներկայացրած Սալահեդդինին, որի որակական հատկանիշները գնահատելիս, հիշատակում է այն իրողությունը, որ Եգիպտոսի սուլթանը, երբ փրկագին չվճարած որոշ եվրոպացիների (չատ-չատերին առանց փրկագնի է Երուսաղեմում մնալու թույլտվություն տալիս), վտարում է Երուսաղեմից, իսկ ճենովացի քրիստոնյա նավատերերն էլ հրաժարվում են նրանց անվճար Եվրոպա հասցնել, հրաման է արձակում՝ թույլ չտալ նավերին նավահանգստից դուրս գալ, եթե վերջիններս աղքատ մարդկանց նավ չվերցնեն: Նկատի ունենանք, որ շատ ժամանակագիրներ, իսկ նրանց հետևողություններ էլ՝ պատմաբաններ ու պատմավիպասաններ, թշնամուն ներկայացնում էին միայն բացասական կողմերով, անտեսելով մարդկային կողմերն ու մտավոր ունակությունները:

Ինչ վերաբերում է պատմական Բայբարսին՝ կապուտաչյա այդ հսկային, որին, ըստ պատմական աղբյուրների, պիզացի վաճառականները պատանի հասակում գնելով Վոլգայի ափերին, որպես

ստրուկ վաճառել էին Ալեքսանդրիայում, և որը կազմակերպելով մամլոյուլթ-ստրուկների ըմբոստութիւնը, ոչ միայն դարձել էր վերջիններիս՝ բաճրիղների առաջնորդը, ապա և՛ երկրի աթաբեկը, քիչ ավելի ուշ էլ՝ Եգիպտոսի սուլթանը, Դոբրաչինսկին բնորոշում է որպէս քաջ հրամանատար, նրբանկատ, խորամանկ ու հնարամիտ դիվանագետ, որպէս բանիմաց, ուժեղ կամքի տեր այր ու ճկուն քաղաքագետ, և որպէս Մուհամմեդի կրօնի նվիրյալ: Եվ այս բավական բարդ անձնավորութիւնը, որն իր մեջ ամբարում էր ինչպէս չարութեան, ցասման ու ատելութեան պոթկումներ, այնպէս էլ բարութեան հույզեր, և որն ուներ նաև կյանքի՝ մեզ համար արդեն անհասանելի սպիտակ էջեր, ինչ-որ ներգագցողութեամբ գեղեցիկ ու ազնիւ կուլի պահանջ էր զգում: Գուցեև տարօրինակ թվա, բայց նա հոգեպէս տանջվում էր, որ իր թշնամիների մեջ ամենասկզբունքային, ազնվագույն և իրեն արժանի ախոյանը՝ Հեթում արքան ստիպված պետք է թողներ մարտի դաշտը, և ինքը՝ հզոր սուլթանն ու զորավարը հետագայում գործ պետք է ունենար ծուլ ու եսասեր, երեսպաշտ ու թուլամորթ, ազահ ու ծառայամիտ, միջակից էլ միջակ թշնամու՝ խաչակիր բարոնների ու Մեծ ասպետների հետ, որոնք ոչ միայն իրենց իսկ շահի համար տարրական բանականութիւն չունեին, այլև մարտունակ չէին և անկարող էին մեծ պատերազմներ վարել: Դոբրաչինսկին ոչ միայն Հեթում արքայի, այլև Կիտբուղայի ու Բայբարսի կերպարների միջոցով է ձգտում ցույց տալ, թե ինչպիսին պետք է լինի առաջնորդն ու զորավարը, որպէսզի իր բանակի հաղթանակն ապահովվի: Այս առումով պատահական չէ նաև Բայբարսի բարոյական ու կամային կերպարի ստեղծումը: Վերջինս ոչ միայն իր բաճրիղներին էր այնպէս դաստիարակում, որպէսզի պատերազմական օրերին մոռանան ծուլութիւնն ու կանանց, այլև հանուն հաղթանակների՝ ինքն էլ էր հրաժարվում կանանցից ու ճոխ կյանքից: Այսինքն, ի հակակշիռ եվրոպացի առաջնորդների ու բարոնների, պատմավիպասանը ներկայացնում է հաղթանակներ ապահովող թշնամի-Բայբարսին որպէս հպարտ ու արժանապատիւ այր, խստապահանջ ու զոհաբերութիւնների պատրաստ առաջնորդ:

Բավական ուշագրավ են նաև Դոբրաչինսկու նպատակաուղղված մոտեցումները Հեթում-Բայբարս հարաբերութիւնների, մասնավորապէս, երկխոսութեան միջոցով հավատին առնչվող նրանց տար-

բեր ընկալումների հանդեպ: Ճիշտ է, ընթերցողը միշտ էլ գրական ստեղծագործությունից փաստերի ու երևույթների ճշմարտացիությունն ակնկալիքներ ունի, սակայն միշտ չէ, որ դրանցում բավարարվածություն է գտնում: Քրիստոնեական հավատի գործոնը ևս մեկ անգամ հաստատելու համար, հեղինակն այս դեպքում օգտագործում է նաև Բայբարսի կերպարը, երբ նրա շուրթերից հնչեցնել է տալիս Հեթումին ուղղված հետևյալ միտքը. «Իհարկե, մեր ուժերը կչափենք: Գիտեմ, որ առավելությունն իմ կողմն է, բայց դուք մի բան ունեք, որին դժվար է հաղթել: Մեզ մոտ մարդը կռվում է՝ երազելով հուրիների կոնքերի մասին և զոհվում է իրեն պատկերացնելով նրա կողքին պառկած: Մինչդեռ ձեզանից յուրաքանչյուրը, նույնիսկ ամենաստորը... կարողանում է արթնանալ»²¹⁹: Ճիշտ է, կարևորն այստեղ այն է, որ Դոբրաշինսկին մեկ անգամ ևս ընդգծում է քրիստոնեական գաղտնիքի ուժի ու գորություն մասին, և դրա հավաստիությունն ընդգծելու լավագույն միջոցներից մեկը թշնամու ընկալումն է համարում, սակայն հենց այս վերջին հանգամանքն է, որ ճշմարտացիության զգացողությունն չի առաջացնում, քանզի Բայբարսը որպես մահմեդական, որպես իր կրոնի մեծ հավատացյալ անկարող պիտի լիներ ըմբռնելու այլ կրոնի գաղտնիքները, մանավանդ որ նա հավատում էր միայն իր կրոնի ուժին, առաջնորդվում էր իր Ղուրանով, որտեղ, ինչպես ինքն է Հեթումին ներկայացնում, ասվում է. «Ձեր հավատի թշնամիներին սպանեք ամենուր, որտեղ նրանց կհանդիպեք, արմատախիլ արեք ամենուր, քանզի հավատի անվտանգությունն ու կորուստը սպանությունից էլ վատթար են»²²⁰: Ի դեպ, Բայբարսի կերպարը ճշմարտի զգացողությունն չի առաջացնում նաև այն դրվագում, երբ նա հույն վաճառականի տանն ապրում էր որպես ծպտյալ ծառա: Մի կողմից Բայբարսի նման հպարտ, ինքնավստահ ու անսանձ (տվյալ չըջանում) աթաբեկը, որ հարյուրավոր ծպտյալ լրտեսներ ուներ թշնամու մասին տեղեկություններ ամբարելու համար, արդեն չէր կարող հեքիաթի ժանրին տիպիկ կերպարի մեջ մտնել ու նման դեր կատարել, մյուս կողմից էլ՝ գրողն այդպես էլ չի պարզաբանում, թե նա ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում, և ի վերջո ինչպիսի՞ տեղեկություններ է ձեռք բերում:

²¹⁹ Zigmund Lichnjak, W kręgu wielkiej metafory, “Dziś i jutro”, № 38, 1951.

²²⁰ Անդ:

Ինչ վերաբերում է Հեթում արքայի վերջնական կերպավորման կամ նույնն է թե՛ նրա կերպարի վերջնական լուծման խնդրին, ապա այստեղ ընթերցողին մեծ անակնկալ է սպասվում: Խոսքն, ինչպես լեհ գրականագետ Ջիզմոնդ Լիխնյակն է բնութագրում, պատմավեպի «սենսացիոն» ավարտի մասին է, որը այլաբանական մեկ այլ, ընկալման համար բավական բարդ երևույթ ներկայացնող դրվագի հետ միասին, առավել քան ճշմարտացի չէ նույնիսկ գրական առումով:

Նախ անդրադառնանք այլաբանական այդ դրվագին, որը որպես երևույթ անըմբռնելի ու անընդունելի է նույնիսկ ամենամոռեկանը հավատացյալ կաթոլիկի համար: Խոսքն այս դեպքում անապատական Եվայի կերպարի մասին է, որի ոչ իրատեսական օգնություն է դիմում Դոբրաչինսկին, երբ այդ կնոջ տեսիլքների միջոցով, Աստծո խոսքը, Նրա անմիջական միջամտությունը իրականություն է բերում, և երբ, փաստորեն, Աստծուն մարդկություն պատմության անմիջական մասնակիցն է դարձնում: Այսինքն, երբ Աստծուն ստիպում է Եվայի շուրթերով իմաստությունը ցույց տալ մարդկանց, փաստերի հրամայականով խոսելով մարդկանց մասին, և ոչ թե մարդիկ՝ փաստերի մասին, փաստորեն, խախտում է գեղարվեստականություն օրենքը: Թերևս հասկանալի է, որ պատրիարք Պանթալեոնը՝ ապագա պապը, իր ժամանակի ծնունդը լինելով, հավատում էր Եվայի տեսիլքների միստիկական իրողությանն ու ազդեցությունը: Սակայն, երիցս իրավացի է գրականագետ Ջիզմոնդ Լիխնյակը, երբ անդրադառնալով այս հարցադրմանը գրում է նաև, որ պատմավեպի մտարմբռնման ու կառուցվածքի առումով այդ մոտիվը Ուրբանոս IV պապի ուժերի հավաքման ազդակի առումով գուցեև հասկանալի է, բայց ոչ՝ գրական տեսանկյունից, քանզի ոչ իրական նման «պահերը» նույնիսկ փիլիսոփայական-աստվածաբանական ֆիկցիայի առումով տեղ չեն կարող գտնել Եվայի գործունեության մեջ²²¹: Այսինքն, գրողը ստիպում է ընթերցողին «ազնիվ խոսքով» հավատալ այդ երևույթի դրսևորմանը, որով և, փաստորեն, խախտում է հավատի գործոնը:

Ծիշտ է, վերոհիշյալ մոտիվը որպես միստիկական երևույթ, առավել քան «ապրիոր» է²²², իսկ նման մտարմբռնումն էլ գրականու-

²²¹ Zofia Starowiejska-Morstinowa, Zwycięstwa i klęski chrześcijań, “Tygodnik powszechny”, № 32, 1951.

²²² Jan Dobraczyński, Klucz mądrości, str. 381.

Թյան մեջ իր արմատներն ունի, և այդուամենայնիվ, Հեթումի կերպարի հետագա զարգացումն ու ավարտն, ըստ էության, ոչնչով չի տարբերվում վերոհիշյալ որակումից: Հեթում Ա-ի հետագա ճակատագիրը նույնպես «ապրիոր» է այնքանով, որ ոչ միայն չի համապատասխանում պատմական փաստերին, չի բավարարում նաև պատմական տրամաբանությունն ու ընդհանրապես Հայոց արքայի իրական գաղափարներին ու գործելակերպին, այլև՝ պատմավեպի սյուժետային կառուցվածքի տրամաբանությունը: Պատմավեպում Դոբրաչինսկին գլխավոր հերոսի ճակատագիրը հարյուրով թսուռն աստիճանով շրջադարձում է, այսինքն, կառուցվածքը իրադարձային փոփոխություններով հանդերձ կարծես թե հանպատրաստի հարմարեցնում է գաղափարական ուղղվածություն կորագծին:

Խնդիրը նրանումն է, որ պատմավեպում այդ մեծ հայրենասեր, դիվանագետ ու քաղաքական գործիչ, սարակինոսների հզոր ալիքի դեմ դիմակայելու աննախադեպ ծրագրեր մշակած ու կյանքի կոչած, այն իր անմիջական ժառանգներին պատգամած Հեթում Ա արքան Այն Ջալուզի պարտությունից հետո անհասկանալի մղումով անմիջապես իրեն նվիրում է քրիստոնեական, մասնավորապես, կաթոլիկական ուսմունքը Մոնղոլիայի Մեծ կայսրությունում տարածելու միսիոներական գաղափարի իրականացմանը, և ձեռքը վերցնելով այդ իսկ առաքելության ցուպը, կաթոլիկ վանահայր Վիլֆրիդի հետ միասին ոտքով ճանապարհ է ընկնում դեպի Միջին Ասիայի տափաստաններ: Այսինքն, Դոբրաչինսկին Հեթումի միջոցով կյանքի է կոչում «Արևելքը միսիոներությունը նվաճելու»՝ դոմինիկյան միաբան, տրիպոլցի Վիլհելմի առաջ քաշած գաղափարը:

Պատմավեպն ամփոփող վերջին գլուխն էլ հենց նվիրված է Հեթումի ճակատագիրը հեղաշրջող այն դրվագի նկարագրությունը, երբ Դոբրաչինսկին ներկայացնում է Հայոց արքայի ընդունած որոշման ի կատար ածումը, բայց ոչ՝ այդ որոշմանը հանգելու շարժառիթի լուսաբանումը: Նման վերջակետ դնելը գուցեև դյուրին է պատմավեպի գաղափարական երկու հիմնական ուղղվածությունից նշվածը հաստատելու և համապատասխան եզրահանգումը ամրագրելու համար, սակայն, թե՛ տրամաբանորեն և թե՛ հոգեբանորեն բոլորովին էլ համոզիչ չէ հենց ընթերցողի համար: Իրադարձային հեղաշրջման այդ ակտի նշանակությունը, դրա ազդեցությունն, ու զգացմունքային կողմը ուժեղացնելու նպատակով էլ, Դոբրաչինս-

կին այն տեղափոխում է Հոռոմ, ուր արգեն նորընտիր Ուրբանոս IV պապը, նույն ինքը պատրիարք Պանթալեոնը, թեև իր տկարությանն ու ֆիզիկական չափից ավելի թույլ վիճակին, սրբապատկերային միատերիում է կազմակերպում: Փաստորեն, պատմավեպի ողբերգական հնչեղութունը կարծես թե փոխարինվում է լավատեսությամբ, երբ Հոռոմի քրիստոնյա ժողովուրդը եկեղեցիներից դուրս գալով փողոց, ձեռքներին խաչեր, սրբապատկերներ ու սրբերի արձանիկներ բռնած, շարժվում է դեպի Սբ. Աստվածամոր տաճար: Ամբողջ Հոռոմով մեկ լավում են եկեղեցիների զանգերի զողանջներ ու հավատացյալների երգի զորեղացող ձայնը: Հավատացյալ ամբոխի առջևից քայլում են նաև Փրանցիսկյան միաբանության վանականներն իրենց շականակագույն, իսկ դոմինիկյանները՝ սև-սպիտակ փիլոններով, ապա նրանց են հետևում բենեդիկտյանները, ավգուստինյանները, Սուրբ Երկրից ժամանած կարմելիտները, համապատասխանաբար՝ խաչը վրան սպիտակ և կարմիր թիկնոցներով տաճարականներն ու հիվանդախնամները, ինչպես նաև խաչակիրները, և բոլորի առջևից՝ կարգինալներով շրջապատված Ուրբանոս IV-ը: Բազմութունն էլ փողոցների երկայնքով մեկ կանգնած, դիտում ու փորձում է հասկանալ տոնական այդ համընդհանուր ուրախության պատճառն ու իմաստը: Իսկ իմաստն այն էր, որ ինչպես կարգինալներից մեկի հետ Ուրբանոս պապի ունեցած զրույցն է վկայում, հարկ էր Քրիստոսի սրբանկարով շրջել ոչ միայն Հոռոմում, այլև աշխարհով մեկ, Նրան (Քրիստոսին) դուրս բերել մեղսավորների մեջ, լինել Նրա կողքին ու հավատարիմ մնալ Նրան, որպեսզի ողորմած Տիրոջ հաճությամբ հրաշք կատարվի և քրիստոնյաների կյանքը փոխվի:

Տոնական այդ մեծ երթին միայն երկուսն էին, որ չէին մասնակցում. Փրանցիսկյան միաբանությունից վանական Վիլֆրիդն էր, և եղբայր Մակարիոսը, նույն ինքը Հեթում արքան, որոնք նույն այդ ժամանակ Փրանցիսկյանների շականակագույն փիլոններով ու սրագագաթ վեղարներով, ոտաբոպիկ ու ցուպը ձեռքներին Հոռոմից դուրս էին գալիս՝ Մոնղոլիայի Մեծ կայսրության երկար ու դժվարին ճանապարհը բռնած: Ի դեպ, Դորբաչինսկին վերցրել է Հեթում արքայի պատմականորեն ստույգ՝ «եղբայր Մակարիոս» վանական անունը, միայն թե, ինչպես ժամանակային, այնպես էլ բովանդակային առումով է տեղաշարժել ու փոփոխել փաստը: Խնդիրը նրա-

նումն է, որ պատմական Հեթում արքան, ինչպես վերում արդեն ասացինք, իրոք, ստանում է «եղբայր Մակարիոս» վանական անվանակոչումը, սակայն, պարզից էլ պարզ է, ոչ թե կաթոլիկ Ֆրանցիսկյանի հետ Մոնղոլիա է ճանապարհ ընկնում՝ քրիստոնեություն (կաթոլիկություն) տարածելու միսիոներական առաքելությունամբ, այլ մտնում է իր երկրի՝ Կիլիկյան Հայաստանի Դրազարկի հայ առաքելական վանքը որպես վանական այն բանից հետո, երբ, 1269 թվականին, ընդամենը մեկ տարի առաջ եգիպտական գերությունից ազատագրած իր գահաժառանգին՝ Լևոնին օծում է Հայոց թագավոր: Եվ քանի որ Դոբրաչինսկին որոշակիորեն կարևորում է մարդանհատի որակական հատկանիշները, և ընդհանրապես մարդու դերը այս կամ այն իրադարձություններում ու դրանց հետևանքներում, ապա դժվար չէ կռահել, որ բարոյական ամենաբարձր հատկանիշների տեր Հայոց արքային պետք է ստանձնել տար նաև պատմական ճշմարտությունից հեռու, բայց հենց իր՝ գրողի համար շատ կարևոր գաղափարի իրականացման դերը: Այս փոքր դրվագում, սակայն, Դոբրաչինսկուն չի հաջողվում անգամ ստեղծել կաթոլիկության տարածման այդ առաքյալի նախակերպարը: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, կարծես, գրողի մոտ միանգամից սպառվում է Հեթումի կերպարին վերաբերող ներքին հնարավորությունների «լիմիտը»: Բավարարվելով միայն վանական առաքյալի կերպարի համապատասխան արտաքինի ստեղծմամբ, ու Վիլֆրիդի հետ նրա փոխանակած մի քանի, կցկտուր, իր իսկ ներքինին, վերլուծական մտքին անհարիր բառերի փոխանակմամբ, գրողը խուսափում է, կամ ավելի ճիշտ, հիմք չի ունենում լուսաբանելու տրամագծորեն հակառակ քայլի հոգեբանական շարժառիթը, թեկուզև՝ վերջինիս մենախոսություն միջոցով, ինչին նա սովորաբար դիմում է ամբողջ պատմավեպի ընթացքում, երբ փորձում է ինչ-ինչ խնդիրներ պարզաբանել:

Խաչակրաց արշավանքների այդ երկարատև գործընթացի վերջնակետը համարվող Այն Ջալլուղի ճակատամարտի պարտություն այդ մեծ պայթյունի՝ ողբերգական ավարտի թողած տպավորությունն ու ազդեցությունը չեզոքացնելու նպատակով Դոբրաչինսկին պատմավեպի վերջին իրադարձությունները հագեցնում է քրիստոնեական լավատեսությունմբ ինչպես միստերիումի տեսարանի նկարագրություն, այնպես էլ Մակարիոս-Վիլֆրիդ առաքյալների պահվածքի

ու Հեռավոր Արևելքում քրիստոնեական գիտություն տարածման տեսիլային հեռանկարի մատուցման միջոցով: Իսկ լավատեսական նման մոտեցումն ու դիրքորոշումը, պայմանավորված՝ պատմավեպի գաղափարական նպատակամղմամբ, բխում է Աստծո, կաթոլիկոսության հանդեպ ունեցած հեղինակի շիտակ ու ազնիվ հավատից և այն համոզմունքից, թե սարսափելի թվացող գործերից ու իրադարձություններից անգամ անվերջ բարի գործեր են ծնվում: Հենց դրա պայմանավորվածությամբ էլ նա ներքուստ համոզված էր, որ եթե Հեռավոր Արևելքում հեթանոս ժողովուրդներին չկարողացան քրիստոնեացնել՝ նրանց ռազմական արշավանքների մեջ ներգրավվելով, ապա նման առաքելությունը գիտակցող նվիրակների միջոցով այդ մեծ նպատակն անպատճառ գլուխ կգար: Դորբաչինսկին գտնում է, որ եթե վաղ Միջնադարում Աֆրիկայից մինչև Հնդկաստանի ու Չինաստանի խորքերում ստեղծված քրիստոնեական եպիսկոպոսություններին Հռոմն ըստ հարկի տեր կանգներ և ոչ թե սահմանափակվեր միայն Եվրոպայի տարածքով՝ քրիստոնեությունը համարելով միայն ու միայն եվրոպացիների և ընդհանրապես սպիտակամորթների մենաշնորհը, եթե խաչակրաց արշավանքները երկու հարյուրամյակից ավելի չվերածեր միայն սպանդի ու ալան-թալանի, ինչպես նաև՝ ապաշնորհ իշխանավորների եսասիրական քաղաքական խաղերի, եթե փրկիսոփայական էտիկետի պահանջներից ելնելով, կարողանար տեսնել «իմաստը անիմաստության» և «արժեքը անարժեքության», եթե վերջապես հասկանար, որ «կույրը կույրին չի կարող առաջնորդել», և որ ամբողջ աշխարհն է պետք քրիստոնեացնել, որ՝ քրիստոնեությունը պետք է բոլոր մարդկանց և ոչ թե մեկ կամ մի քանի ժողովուրդների, ապա քրիստոնեական դաշտը կլայնանար նորամուտ քրիստոնյաներով, որի արդյունքում էլ կհզորանար կաթոլիկ եկեղեցին, և Տերը միշտ մարդու կողքին կլիներ, իսկ մարդն էլ Աստծուն կգտներ ոչ միայն դատարկության, այլև լիության մեջ: Հավելենք նաև, որ ըստ Դորբաչինսկու՝ քրիստոնեական, մասնավորապես, կաթոլիկական դաշտը դեռևս նշված դարերում պետք է լայնացվեր, և եթե ժամանակին դա չի արվել, ապա հարկ է այդ բացը գոնե արդի դարաշրջանում լրացնել, քանզի այլադեպի քրիստոնյաների դավանափոխմամբ անգամ կաթոլիկ եկեղեցին լայնացման դաշտի պետքն ունի:

Այս առաքելության իրագործման համար, ինչպես արդեն բազմիցս տեսանք, խնդրո առարկա դարաշրջանում պատմավիպասանի համար ամենավառ անհատականությունը՝ իր ընտրյալը կրկին Հեթում արքան է, որը ոչ միայն ինքն է «դավանափոխություն» գնում (չնայած այդ «իրողությունը» նույնիսկ մտացածին գործոններով գրողը ոչ միայն չի ներկայացնում, այլև ոչնչով չի հիմնավորում, բացի Հեթումի կողմից ասված ու կարծես ինքն իրեն համոզող այն միակ մտքից, թե՛ «այս դավանանքն ավելի լավն է»), այլև զոհաբերելով իր երկրի ու իր ընտանիքի և առավելապես Լևոնի ճակատագիրը, հրաժարվելով նաև անհատական իր բոլոր ձեռքբերումներից, ծրագրերից ու անձնական հաճույքներից, հանուն կաթոլիկ հավատի՝ քրիստոնեություն տարածման գաղափարով տարված, ոտաբուսիկ ճանապարհ է ընկնում սիրո ու խոսքի միջոցով «քրիստոնեական գիտությունը հասցնելու այն ժողովուրդներին, որոնց այն չի հասնում ռազմական արշավանքների ուղիով»²²³: Ճիշտ է, վերոնշյալ փոքր դրվագում Մակարիոս-Վիլֆրիդ երկխոսությունն ավարտվում է որդու՝ թագաժառանգ Լևոնի ճակատագրի հանդեպ, մասնավորապես, նրան մենակ թողնելու՝ Մակարիոսի հայտնած մտահոգությունը ու դրան հետևած՝ Վիլֆրիդի սփոփիչ խոսքով, թե՛ «Որդուդ համար մի անհանգստացիր: Ոչ ոք մենակ չի մնում»²²⁴, սակայն, այս երկխոսությունը կարծես թե տարվում է այն նպատակով, որպեսզի ընթերցողը հասկանա, որ Մակարիոս վանականը ոչ այլ ոք, քան Հեթում արքան է: Հարկ է նշել, որ լեհ գրականագետները, ինչպես արդեն ասվեց, նույնպես ուշադրություն են հրավիրել Հեթում արքայի ճակատագրի այս անսպասելի լուծման վրա, գտնելով, թե՛ «կառուցվածքի նման ստիպողականությունը, ի վերուստ արդեն արդյունավետ լինելու վճիռը չափից դուրս ճշմարտացի չէ»²²⁵, սակայն վերջիններս կարծես թե Դոբրաչինսկուց, կամ, ինչպես ընդունված է ասել՝ կաթոլիկ պապից շատ ավելի կաթոլիկ են գտնվել, քանզի իրենք «ներողամիտ» գտնվելով, նաև ընթերցողի ներողամտությունն են հայցել պատմավիպասանի «չտապողական էկոմենիզմի» համար, և, ինչպես արդեն նշեցինք, այն «թե-

²²³ Zigmund Lichnjak, W kregu wielkiej metafory, “Dzis i jutro”, № 38, 1951.

²²⁴ Romuald Szpor, Obraz krucjat Jana Dobraczyńskiego, “Tygodnik powszechny”, № 32, 1951.

²²⁵ Ռինն Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 323:

Թեակի լղոզվածութեան» համար, որ նա թույլ է տվել իրեն հռոմեացի կաթողիկոսներից չտարբերակելու Հռոմից հերձվածողներին, այդ թվում նաև՝ նեստորականներին: Եվ եթե դրան, մեկ անգամ ևս կրկնելով, ավելացնենք նաև այն, որ Զոֆիա Ստարովեյսկա-Մորստինովան ընթերցողին խորհուրդ է տալիս աչքերը փակել և՛ այն բանի վրա, որ նեստորական էր նաև Հայոց թագավոր Հեթումը, իսկ պատմավեպի ամենալավ քրիստոնյան էլ Կիտբուղան էր, ապա կարող ենք մեզ թույլ տալ մտածելու, որ լեհ որոշ գրականագետներ Դոբրաչինսկու գաղափարական մտահղացումն իր ամբողջութեան մեջ որոշակիորեն չեն ընկալել, կամ էլ էութեան խորքը չեն թափանցել, քանզի վերջինս, բացի այն, որ ավելի քան քաջածանոթ էր պատմական նյութին և օժտված էր ինչպես կրոնակեղեցական բուն խնդիրների, այնպես էլ կոնֆեսիաների, հերձվածի և աղանդների բուն էութեան մեծ իմացութեամբ, ինչպես արդեն բազմիցս ենք նշել, ուղղակի առաջնորդվել է կաթողիկոսական գաղափարախոսութեամբ: Իսկ դա նշանակում է, որ Դոբրաչինսկին ոչ թե շտապողականութուն է հանդես բերել՝ հրապուրված դարեր առաջ թվացյալ էկոմենիկ դաշտի ստեղծման պատրանքով, այլ այդ քայլին գնացել է գիտակցաբար, ու այդ մտաբեռնումն ի սկզբանե ղեկավար պատմավեպի հիմքում, մինչև վերջինիս ավարտը հետևողականորեն զարգացրել է քննադատական, բայց ոչ կոպիտ, այլ շատ մեղմ ու նրբին իր խոսքն ուղղելով Հռոմի ինչպես նախկին, այնպես էլ արդի շրջանի կղերականութեանը, որոնց, այդ խնդիրն, ըստ էութեան, երբևիցե լրջորեն չի մտահոգել: Եվ եթե Ռոմուլուզ Շպորը գրում է, թե՛ «մենք պատմութեան մեջ ամբողջութեամբ ենք խճճվել և 900 տարի անց ենք փորձում էկոմենիկ դաշտում հասնել իրադարձությունների թվացյալ արդյունքների»²²⁶, ապա Դոբրաչինսկին ավելին է ակնկալում, քանզի արդի դարաշրջանի քրիստոնեական աշխարհի նույն այն հարցադրումները, որոնք այժմ էլ շարունակում են բախվել հակադիր աշխարհայացք ու նպատակներ ունեցող ուժերին, բարձրացնելով Եվրոպայի տարածքով սահմանափակվող քրիստոնեական մենտալիտետի դեռևս նոր ձևավորվող ժամանակահատվածի կտրվածքով, փաստորեն, առաջ է քաշում նաև քրիստոնեական բոլոր ուժերին էկոմենիկ դաշտում որոշակիորեն միա-

²²⁶ Ռոմն Գրուսե, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պնպրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 321:

վորելու և դրանով իսկ այդ դաշտը լայնացնելու գաղափարը: Նա գտնում է, որ եթե այդ գաղափարի իրականացումը սկսվեր դեռևս խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում, երբ դրա համար պարարտ հող կար, և Հռոմը, որ իր վարած անհեռատես քաղաքականությունը ամբողջ ուշադրությունն ու մտահոգությունները միայն Արևմուտքի կողմն էր ուղղել, ընդուներ քաղաքական պայծառատեսություն և հեռանկարի խոր ընկալում ցուցաբերած Հայոց արքայի գործելակերպը, կամ էլ քիչ ավելի ուշ՝ նրա հղած պատգամն այդ իսկ հիմնախնդրի լուծման համար, ապա հետագայում ոչ միայն խաղաղության ժամանակահատվածները երկարատև կլինեին, այլև քրիստոնեական տարածաշրջանը այնքան ընդարձակ կլիներ, որ մահմեդական աշխարհի հետ ունեցած հակամարտությունները նվազագույնի կհասնեին: Իզուր չէ նաև Գրուսեն գրում, որ «Հեթում Ա թագավորը կմնա այն մարդը, որ եթե Արևմուտքը լսեր իրեն, կարող էր չըջել համընդհանուր պատմության ընթացքը մի այնպիսի ժամի, երբ մոնղոլական երկրաշարժը տակնուվրա անելով ամբողջ Ասիան, հազարամյա գետերին թույլ էր տալիս հոսել նոր ուղղությամբ»²²⁷:

Ինչ վերաբերում է Հեթում արքայի նեստորական, և Կիտբուղա գորավարի՝ ամենալավ քրիստոնյան լինելու հանգամանքի առջև «աչքերը փակելու» վերոնշյալ առաջարկին, քանզի, ըստ լեհ գրականագետի՝ պատմավեպում «խոսքը ոչ թե այդ պրոբլեմի մասին է, այլ՝ մահմեդական աշխարհի դեմ քրիստոնեությունից դիմակայության», ապա կարծում ենք, որ լեհ գրականագետը հավանաբար ուշադիր չի ընթերցել ու ուսումնասիրել պատմավեպը, քանզի, ինչպես ասացինք, Հեթումի նեստորականության մասին խոսք անգամ չկա, և բացի այդ, կրկին հավանաբար՝ պատկերացում չի ունեցել, որ հայերի կրոնական դավանանքը առաքելականն է: Զորավար Կիտբուղային հասցեագրված հեգնական դիտողության առնչությամբ էլ բավարար է անգամ հիշեցնել, որ Դոբրաչինսկին գաղափարական որոշակի նպատակաուղղվածությամբ է վերջինիս պատկերել որպես ամենալավ քրիստոնյա, որպես կաթոլիկ եկեղեցու հետ թեև պաշտոնապես չկապված, բայց կրքոտ հավատացյալ, և վերջապես՝ որպես քրիստոնեական աշխարհի փրկության նահատակ: Ճիշտ է, նա

²²⁷ Արնև Գրուսեն, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 323:

անընդմեջ ներկայացնում է նաև Կիտբուղայի առաքինությունները որպես մարդ ու որպես մեծ զորավար, բավական ընդգծված պատկերում է մոնղոլական էթնիկ, իրավական ու ռազմական ավանդույթների և հատկապես մեծ խանի հանդեպ ունեցած նրա հավատարմությունը, և այդուամենայնիվ, պատմական զորավարին բավական հարազատ այդ կերպարը ստեղծելու գաղափարական առանցքը քրիստոնեական գաղափարախոսությունը պայմանավորված մարդկային այն հատկանիշներն են, որոնք արդեն իսկ բացակայում էին ինչպես խնդրո առարկա դարաշրջանների, այնպես էլ ներկայիս քրիստոնյաների մոտ, և որոնցով նա օժտում է այդ նոր քրիստոնյան ու կաթոլիկին: Այս առումով, ինչպես լեհ գրականագետներն են գտնում՝ հենց այս պատմավեպն է, որ ըստ էության էկոմենիկ երկխոսություն հանդեպ մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում, քանզի քաղաքական ուժերի խաղերի, անձնական կոնֆլիկտների ու աստվածաբանական խնդիրների լուսաբանմամբ օգնելով հանդերձ հասու լինելու այն ժամանակների համար դժվարամարս ճշմարտությունը, հումանիստական իր գաղափարներով ու բարոյական բարձր չափանիշներով շատ է արդիական ու լավատեսական:

Ինչպես պատմավեպում առաջաշված պրոբլեմների արծարծման, այնպես էլ գլխավոր ու նույնիսկ երկրորդական կերպարների կերտման խնդրում Դոբերաչինսկին, անկասկած, առաջնորդվում է այն մտայնությունը, թե՛ մարդ անհատի ուժը ձգտման մեջ է, նույնիսկ՝ անհնարին թվացող ձգտման, քանզի այդ դեպքում ձգտողը գոնե ինչ-որ բանի հասնում է, մինչդեռ դրա բացակայություն առկայությունը՝ լավագույն դեպքում տեղում է դուփում, վատթարագույն դեպքում հետընթաց է ապրում: Պատահական չէ, ուրեմն, որ գրողը ոչ միայն բարձրից էլ բարձր է գնահատում մոնղոլների հետ դաշնակցելու՝ Հեթում արքայի համարձակ ու խիզախ քայլը, այլև պատմավեպում ինքն էլ է մեծ համարձակություն ցուցաբերում՝ ուշադրություն հրավիրելով մեր դարի համար բավական արդիական այն հիմնախնդիրների վրա, որոնց արմատները սկիզբ առնելով վաղ միջնադարում, հաջորդ դարերի ընթացքում առավել են խճճվում ու բարդանում: Ասում ենք, համարձակություն ցուցաբերում, քանզի դեռևս անցյալ դարի 50-ականների սկզբին մինչև ուղն ու ծուծը կաթոլիկ գրողին, իրոք, համարձակություն էր պետք քննադատելու կաթոլիկ Հռոմի վարած անհեռատես ու կոշտ քաղաքականությունը:

նը, պայմանավորված՝ կրոնա-քաղաքական ու տնտեսական իրենց նպատակների իրագործման, և, հավատի գործոնը այդ իսկ նպատակներին ծառայեցնելու իրողությունամբ, որի հետևանքով ոչ միայն քրիստոնյա Երոսաղեմի թագավորությունն ու կոմսություններն են ավանդական թշնամու՝ մահմեդականների ձեռքն անցնում, այլև մոնղոլների համար՝ մեծ կրոնի փնտրտուքի խնդրում, վերջիվերջո, առաջնային են դառնում մահմեդականությունն, ու բուդայականությունը: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ նույն այդ քաղաքականության արդյունքում է, որ, երբ, մամլյուկները 1291-ին ամբողջությամբ վերացնում են Մերձավոր Արևելքի լատինական պետությունները, այդ տարածաշրջանում ընդդեմ Եգիպտոսի մնում են միայն քրիստոնեական երկու պետություններ, հայկականը՝ Կիլիկիայում, և Ֆրանսիականը՝ Կիպրոսում: Իսկ դա արդեն միայն ու միայն ժամանակի խնդիր էր, քանի որ հայերի դաշնակից Պարսկական իլխանությունը անվերջ կաթվածահար էր լինում ազգակից մահմեդական խաների կողմից, և այն հավանականությունը, թե իլխանները խոշոր ուժերով հայերին կօգնեն, ուղղակի, չնչին էր: Իսկ Եգիպտոսի սուլթանները քաջագիտակ էին, որ Պարսկական իլխանությունը մի կողմից շրջապատված էր զփչաղական երկրի, կամ նույնն է, թե՛ հարավային Ռուսիայի մահմեդականացած մոնղոլներով, մյուս կողմից՝ Թուրքեստանի, նույնպես ազգակից մոնղոլ խաների կողմից, ուստի, իրենց ոխերիմ թշնամի, իրենից դեռևս որոշակի ուժ ներկայացնող, բայց և իրական դաշնակցից զուրկ Կիլիկյան Հայաստանի նվաճման խնդիրը օրակարգում լինելով, մոտ ապագայում լուծելի էր արդեն, քանզի Եգիպտոսն իր առջև խնդիր էր դրել ընդհանրապես վերացնել այդ երկիրը: Եվ դա հասկանալի է, քանզի խնդրո առարկա դարի 60-ականներից սկսած, Բայբարսը և նրան հաջորդած սուլթանները, որ մեծ ու կատաղի ոխ ունեին Հեթում Ա-ի դեմ, և բավական լուրջ էլ վերաբերվում էին այն վտանգին, որ Եգիպտոսի համար ներկայացնում էր Հայոց թագավորների, մասնավորապես, Հեթում Ա-ի և Անտիոքի պրինցի սերտ դաշնությունը, խարսխված՝ մոնղոլական Պարսկաստանի վրա²²⁸, որպես Եվրոպա-Մերձավոր Արևելք դարավոր հակամարտության վերջնաքայլ, իրենց շարունակական վրեժխնդրության թիրախում և իրենց բոլոր

²²⁸ Արնև Գրուսև, Պարսություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պևրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 323:

հարվածների տակ պետք է պահեն 1291-ից ի վեր արդեն միակ թշնամի մնացած Կիլիկյան Հայաստանը:

Ինչպես XII-XIII դարերում, այնպես էլ հետագայում, ընդհուպ՝ մեր օրերը, շատ քչերը հասկացան, որ, ինչպես Ռոնե Գրուսենն է գրում՝ «Հայկական բանակի՝ Փրանկների միակ ապավենի ջախջախումը հյուսիսային Սիրիայում, իրականում ազդարարում էր Փրանկների տիրապետության վախճանը»²²⁹: Ասել է, թե նաև, որ՝ «Հայոց մեծ միապետի ձախողումը միաժամանակ խաչակրողության և ամբողջ Եվրոպայի ձախողումն էր»: Իսկ, դա, ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, նշանակում էր նաև Կիլիկիայի Հայկական պետության ձախողումն ու վախճանը:

Ճիշտ ընկալելով խաչակրաց արշավանքների շրջանի պատմական առատ նյութերն ու մասնավորապես դրանց վերաբերող Գրուսենի վերլուծություններն ու եզրահանգումները, Յան Դոբրաչինսկին ոչ միայն ըստ արժանվոյն է գնահատել «իր ժամանակի ամենամեծ անհատականություններից, ամենախորագետ ու հաջողակ քաղաքական գործիչներից մեկին՝ Հեթում Ա-ին», այլև բացարձակապես ընդունելով, որ «քաղաքական այդ հանճարի» վարած «համաշխարհային քաղաքականություն» իրականացման դեպքում պատմության անիվը աշխարհի համար պետք է դրական պտույտներ կատարեր, ստեղծում է մի այնպիսի պատմավեպ, որն իր սյուժետային ու գաղափարական համապարփակ հյուսվածքով (եթե, իհարկե, անտեսենք վերջին գլխում առկա նպատակային թերությունը), բարոյականի ու հումանիստականի ամենաբարձր չափանիշներով, որպես տաղանդի բյուրեղացում, հարստացում է ոչ միայն լեհ ու հայ, այլև՝ համաշխարհային գրականությունը: Ավելացնենք, նաև, որ «Իմաստություն բանալի» պատմավեպի գեղարվեստական արժանիքների ու արժեքի մասին լեհ գրականագետները, ինչպես իրենք են խոստովանում, խուսափում են խոսել, քանզի չեն ուզում շաբլոն գնահատականներով որակել Դոբրաչինսկու՝ լեհ և համաշխարհային գրականության ոսկե ֆոնդը մտնող այս ստեղծագործությունը, և այդուհանդերձ, տուրք տալով այն գնահատելու գայթակղությունը, նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում է խոսել վերջինիս կառուցվածքի, կերպարների, ոճի, լեզվի, բնապատկերների ու ճակատա-

²²⁹ Ռոնե Գրուսեն, Պատմություն խաչակրաց, րևն Լ. Տեր-Պնպրոսյան, նշված ժողովածուն, էջ 341:

մարտերի նկարագրությունների մասին, վերլուծում ու գնահատում է պատմավեպը ամենատարբեր կատեգորիաների ու չափանիշների համաձայն, վերջիվերջո, գտնում են, որ էպիկական լայն հունով ընթացող, սյուժետային ու գաղափարական կուռ ատաղձ ունեցող, դրամատիկական լարված իրադարձություններով հագեցած այս պատմավեպը հիասքանչ է իր բուն պատմություն, Ֆաբուլայի վարպետ միահյուսմամբ ու ռիթմիկ համաչափությամբ, իրադարձությունների գունագեղ ցուցադրմամբ, իրավիճակների խորաթափանց վերլուծությամբ ու մարդկային դիմագծերի կերտման կատարյալ արվեստով:

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ

Ա

- ԱԲԱՂԱ - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան (1265-1285 թթ.) - 96, 122, 181, 182, 184, 185, 186:
- ԱԲԱՍՅԱՆՆԵՐ - Սուլթանական տոհմ Սիրիայում - 103:
- ԱԲԳԱՐՅԱՆ Գ.Վ. - Խորհրդահայ բանասեր, պատմաբան, աղբյուրագետ, ձեռագրագետ, գրականագետ(1920-1992 թթ.) - 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36:
- ԱԴԱՄ ՎԻԼՅԵԼՍ - 30:
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ II - Հռոմի պապ (1061-1073 թթ.) - 54:
- ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ IV - Հռոմի պապ (1254-1261 թթ.) - 109, 110, 111, 112, 117:
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ I ԿՈՄՆԵՆՈՍ - Բյուզանդիայի կայսր (1081-1118 թթ.) - 53, 57:
- ԱԼԵՔՍԻՈՍ III ԱՆԳԵԼՈՍ - Բյուզանդիայի կայսր (1195-1203 թթ.) - 62:
- ԱԼԻՇԱՆ ՂԵՎՈՆԴ - Մխիթարյան միաբան, բանասեր, պատմաբան, բանաստեղծ (1820-1901 թթ.) - 35:
- ԱԼԼԱՂՅ - 176:
- ԱԼ ՄԱՆՍՈՒՐ II - Համմայի էմիր - 98:
- ԱԼ ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ՆԱՍԻՐ - Հալեպի Այուբյան սուլթան (1237-1260 թթ.) - 75, 103:
- ԱԼ ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ՔԱՄԻԼ - Այուբյան սուլթան (1218-1238 թթ.) - 65, 74:
- ԱԼ ՄՈՒՏԱՍԱԻՄ - Բաղդադի Աբասյան խալիֆ (XIII դ.) - 103:
- ԱՅՈՒԲՅԱՆՆԵՐ, ԱՅՈՒԲՅԱՆ ՀԱՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /ԴԻՆԱՍՏԻԱ/ - 103, 113, 137:
- ԱՅՈՒԲ ՆԱՋՄԵԴԴԻՆ - Եգիպտոսի սուլթան (1240-1249 թթ.) - 74, 76:
- ԱՄԱԼՐԻՎ - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1136-1174 թթ.) - 144:
- ԱՄՈՐԻ I - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1162-1173 թթ.) - 31, 34, 114:
- ԱՄՈՐԻ ՏՅՈՒՐԱՑԻ - Կիպրոսի թագավորից թագավոր (1306-1310 թթ.) - 31, 34:
- ԱՆԱՍՅԱՆ Հ. - հայ պատմաբան, մատենագետ - 35:
- ԱՆԴՐԱՇ II - Հունգարիայի թագավոր (1205-1235 թթ.) - 65:
- ԱՇՈՏ - 153, 160, 161, 168:
- ԱՊԻՐԱՏ Զ ԳՐԻԳՈՐ - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1194-1203 թթ.) - 62:
- ԱՍՏՎԱԾ - 32, 64, 70, 106, 118, 119, 131, 132, 144, 146, 153, 158, 160, 161, 162, 166, 168, 172, 173, 187, 191, 195:
- ԱՍՑԵԼԻՆ - նվիրակ - 31, 72, 94:
- ԱՎԳԵՐՅԱՆ Մ. - Մխիթարյան միաբանության վանական, բանասեր, պատմաբան (1762-1854 թթ.) - 31:
- ԱՎԳՈՒՄՍԻՆՈՍ ՍՈՒՐԲ ԱՎՐԵԼԻ - աստվածաբան, եկեղեցական գործիչ (354-430 թթ.) - 131:
- ԱՐԴՈՒՆ - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան (1284-1291 թթ.) - 96:
- ԱՐԻ ԲՈԿ - Մեծ Մոնղոլիայի խան, Հուլավու Մեծ խանի եղբայրը (XIII դ.) - 104, 148:
- ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ - հայ թագավորական հարստություն /դինաստիա/ - 51:
- ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ԽԱԶԻԿ - 50:

Բ

- ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐ - հայ թագավորական հարստություն /դինաստիա/ - 51:
- ԲԱԹՈՒ - Ոսկե Հորդայի, Հարավային Ռուսիայի խան (1227-1255 թթ.) - 70, 71, 77, 78, 79, 80, 128:
- ԲԱԼԴՈՒՆ II ԲՈՒՐԳԱՑԻ - Եդեսիայի կոմս (1100-1118 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1118-1131 թթ.) - 57, 58, 59, 140, 161:
- ԲԱՅԲԱՐԱ (ՊԵԿՊԱՐԱ) - Մամլուքյան Եգիպտոսի սուլթան (1260-1277 թթ.) - 48, 75, 97, 98, 99, 102, 104, 137, 139, 145, 146, 147, 167, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 200:
- ԲԱՐԹՈՂԻՄԵՆՈՍ - 77:

ԲԱՐՉՐԲԵՐԴՑԻ Ա ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ -

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս /1221-1268 թթ./ 113, 141, 154:

ԲԱՐՍԵՂ II ԲՈՒԼՂԱՐԱՄՊԱՆ - Բյուզանդիայի կայսր (967-1025 թթ.) - 53:

ԲԱՅՁՈՒ ՆՈՅՈՆ - Մոնղոլական կայսրության արևմտյան բանակի հրամանատար (1243-1256 թթ.) - 72, 73, 94, 103:

ԲԱՎՄՈՒՆԴ Ե. - 30:

ԲԵԼԱ IV - Հունգարիայի թագավոր /1206-1207թթ./ - 141:

ԲԵԼՊԵՐՈՆ - 45:

ԲԵՐԱՐԴ - 116, 143:

ԲԵՐԿԵ - Ոսկե Հորդան Մոնղոլիայի կայսրությունից անջատող մոնղոլ խան, Բաթու խանի եղբայրը (1209-1266 թթ.) - 181, 185:

ԲԵՐՏՐԱՆ ԷՄԲՐԻԱԿՈ - Ջիբելի տերը, Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի բերդակալը Կիլիկիո Հայոց թագավորության Սելևկիա քաղաքում (1249-1258 թթ.) - 113:

ԲՈԼԵՍԼԱԿ ՔԱԶ - Լեհաստանի իշխան, ինքնահռչակ առաջին թագավորը (992-1025 թթ.) - 41:

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ I - Անտիոքի պրինց (1098-1111 թթ.) - 57, 58:

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ V - Անտիոքի պրինց և Տրիպոլիի կոմս (1233-1251 թթ.) - 70, 77, 153, 154:

ԲՈՂԵՄՈՒՆԴ VI ԳԵՂԵՑԻԿ - Անտիոքի պրինց (1251-1268 թթ.) - 73, 74, 103, 104, 109, 111, 116, 128, 140, 143, 153:

ԲՈՆԿ ՎՈՅՉԵՆ - 42:

ԲՈՐԻՍԱՐԴ - 30:

ԲՐԱՈՒՆ ԵԺԻ - Լեհ գրող (1901-1975 թթ.) - 42:

ԲՐԻԵՆԱՑԻ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ - Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1210-1225 թթ.) - 65:

ԲՈՒՇ ՋՈՐՋ - ԱՄՆ-ի նախագահ (2001-2008 թթ.) - 20, 24:

ԲՈՒՇ ՀԵՐԲԵՐԹ ՈՒՈՔԵՐ ԱՎԱԳ - ԱՄՆ-ի նախագահ (1989-1993թթ.) - 24:

ԲՈՒՈՆԱԶՅԱՆ Ս. - խորհրդահայ պատմաբան - 7:

Գ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Ա. - հայ պատմաբան - 7:
ԳՈՂՅՐԻԴ ԴԸ ՍԱՐԳԻՆԵՍ - 109, 116, 143:

ԳՈՂՅՐՈՒՄ ԲՈՒԼՈՅՆԱՑԻ /ԳՈՂՅՐԻԴ/ - Երուսաղեմի թագավորության խաչակրաց պետության հիմնադիր (1099-1100 թթ.) - 57, 59, 120:

ԳՈԼԲԱՆ ՊՈԼ ԱՆՐԻ - ֆրանսիացի փիլիսոփա (1723-1789 թթ.) - 54:

ԳՆՈՒՆԻ ԱՏՈՍ - 161:

ԳՐՈՒՄԵ ՌԸՆԵ - ֆրանսիացի պատմաբան, արևելագետ (1885-1952 թթ.) - 5, 8, 32, 41, 44, 45, 48, 51, 58, 73, 74, 80, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 153, 154, 156, 179, 180, 183, 184, 196, 197, 198, 200, 201:

ԳՐԻԳՈՐԻ Զ ԱՊԻՐԱՏ - Հայոց կաթողիկոս (1194-1203 թթ) - 62:

ԳՐԻԳՈՐԻ VII - Հռոմի պապ (1073-1085 թթ.) - 55, 56:

ԳՐԻԳՈՐԻ VIII - Հռոմի պապ (1187- 1187 թթ.) - 61:

ԳՐԻԳՈՐԻ IX - Հռոմի պապ 1227-1241 թթ.) - 66, 67:

ԳՐԻԳՈՐԻ X - Հռոմի պապ (1271-1276թթ.) - 56, 96, 186:

ԳՎԻՍԿԱՐ ՌՈՔԵՐՏ - հարավային Իտալիայի Նորմանդական պետության դուքս (1059-1085 թթ.) - 56:

ԳՈՒՅՈՒԿ - Մոնղոլիայի կայսրության Մեծ խան (1246-1249 թթ.) - 71, 72, 73, 79, 80, 93, 94:

Դ

ԴԱՎՈՆ Զ. - անգլիացի պատմաբան (1889-1970 թթ.) - 10:

ԴԵՍՊԻՆԱ - ԽԱԹՈՒՆ - տես նաև Մարիա - Մոնղոլական Պարսկաստանի իլխան Աբաղայի (1265-1282 թթ.) կինը - 122:

ԴԵՏՄԱՐ - գերմանացի ժամանակագիր (մահ. 1395թ.) - 29:

ԴՅՈՒԲՈՒՄ ՊԵՏԵՐ - 30:

ԴՅՈՒԼՈՐԵ ԷՂՈՒՐԴ - ֆրանսիացի հայագետ 1807-1881 թթ.) - 30:

ԴՈՐԱԶԻՆՍԿԻ ՅԱՆ - Լեհ պատմավիպասան, հրապարակախոս (1910-

1994 թթ.) - 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 28, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 60, 66, 71, 72, 73, 77, 90, 94, 95, 96, 99, 101, 102, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201:
ԴԸ ՍԱՐԻՆՈ - ճննովացի կոնսուլ - 116:

Ե

ԵՎԱ - 191:
ԵՎԳԵՆԻՈՍ III - Հռոմի պապ (1145-1153 թթ.) - 61:
ԵՎՏԻՔԵՍ - եվտիքեսականության՝ միաբնակության հերձվածողական վարդապետության հիմնադիրը V դարում (մոտ. 378-454 թթ.) - 117:

Զ

ԶԱԲԵԼ (ԻԶԱԲԵԼ) - հայոց թագուհի (1219-1252 թթ./, Հեթում Ա-ի արքայի կինը - 65, 79, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166:
ԶԱԲՈՐՈՎ Մ. Ա.- ռուս պատմաբան, 54, 61, 64, 66, 68, 110:
ԶՈՆ - 157:

Է

ԷԴՎԱՐԴ I - Անգլիայի թագավոր (1274-1307 թթ.) - 96, 186:
ԷԼՋԻԳԵՅ - Բաջու խանի կոմիսարը (XIII դ.) - 73:
ԷԿՉՅՈՒՊԵՐԻ ՍԱԻՆԹ - ֆրանսիացի գրող (1900-1944 թթ./ - 165, 166:
ԷՎԹԻՄԵՆՍ - Բյուզանդիայի պատրիարք (XIII դ.) - 122:
ԷՏԻՆԵՏ - տե՛ս Ստեֆանի, Ստեփանուհի - 72:

ԷՉՈՒԳԵՅ (ԵՍՈՒԳԵՅ) - Չինգիզ խանի հայրը (մահ. մոտ. 1171 թ.) - 70:

Թ

ԹԱԹԱՐ - տե՛ս Վասիլ - 156:
ԹԻՉԵՆՀԱՈՒՉԵՆ Վ. Գ. - 31:
ԹՈՍԱՍ ԱԳՆԻ ԴԸ ԼԱՆԹԻՆՈ - Հռոմի Ալեքսանդր IV պապի նվիրակ /XIII դ./ -109, 110, 111, 112, 117:
ԹՈՐՈՍ ԱՐՔԱՅԱԶՆ - հայոց Հեթում Ա թագավորի կրտսեր որդին (գոհվել է 1266 թ.) - 98, 129, 152, 153, 156, 159, 161, 162, 163, 165, 179, 181, 182:
ԹՈՐՈՍ Բ - Կիլիկիո հայոց իշխանապետության իշխան (1145-1168 թթ.) - 114:
ԹՈՒՐԱՆՇԱՀ ՍՈՒՉՁԱՍԻ - Հալեպի Այուբյան սուլթան Ալ Մելիք ալ-Նասիրի (1237-1260 թթ.) հորեղբայրն ու խնամակալը - 75:

Ի

ԻԲԵԼԻՆԱՑԻ III ԲԱԼԻԱՆ, / տե՛ս նաև ԻԲԵԼԻՆԱՑԻՆԵՐ / - Բեյրութի տեր, Երուսաղեմի գունդստարը (1236-1247 թթ.), Կիպրոսի գունդստարը (1247-1265 թթ.) - 109, 111, 116, 136, 146, 152, 176:
ԻԲՆ - ՇԱԴԻ ԻԲՆ ՍԱՐՈՒԱ - 75:
ԻԶԱԲԵԼ ԲՐԻԵՆԱՑԻ - Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիենացու դուստրը - 65:
ԻԶԱԲԵԼ ՏՅՈՒՐԱՑԻ - Կիպրոսի գահի բռնազավթիչ Ամորի Տյուրացու (1306-1310 թթ.) կինը, Հայոց թագավոր Լևոն Գ-ի դուստրը (մահ. 1323թ.) - 34:
ԻԼ - ԱԴ ԴԻՆ - մամյուք առաջնորդ - 75:
ԻԼ ՍԱԼԵՀ ԻՍՄԱՅԻԼ - 75:
ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ II - Հռոմի պապ (1130-1143 թթ.) - 76:
ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ III - Հռոմի պապ (1198-1216 թթ.) - 63, 64:
ԻՆՆՈԿԵՆՏԻՆՈՍ IV - Հռոմի պապ (1243-1254 թթ.) - 67, 68, 69, 70, 71, 72, 93, 94, 113:
ԻՍՄԱՅԻԼ ԱՍ ՍԱԼԻՀ - 76, 77:
ԻՍՄԱՅԻԼ ԴԱՄԱՍԿՈՍԱՑԻ - Սիրիայի շեյթ սուլթան (XIII դ.) - 137:

ԻՎԱՆԵ - XIII դ. վրացի հազարապետ - 55:

ԻՎԱՇԿԵՎԻՉ ՅԱՐՈՍԼԱՎ - լեհ գրող (1894-1980 թթ.) - 42:

Լ

ԼԵԼՈՆԳ - ֆրանսիացի պատմիչ (1665-1701 թթ.) - 30:

ԼԵՍԻՆԳ Գ. - գերմանացի դրամատուրգ, արվեստների տեսաբան, Լուսավորական դարաշրջանի քննադատ (1729-1781 թթ.) - 47:

ԼԻՆՆԱՎԱ ԶԻԳՄՈՒՆԴ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 108, 108, 120, 125, 131, 190, 191, 196:

ԼՅՈՒԴՈՎԻԿՈՍ IX - Ֆրանսիայի թագավոր (1226- 1270 թթ.) - 40, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 104, 109, 114, 115, 116, 122, 133, 137, 143, 162, 169, 169, 175, 185:

ԼՅՈՒԴՈՎԻԿՈՍ XIV - Ֆրանսիայի թագավոր (1638-1715 թթ.) - 47:

ԼՈՆԳՅՈՒՄԵ ԱՆՐԻ - 73:

ԼՈՒԿԱՍԵՎԻՉ ՅԱՅԵԿ - լեհ ժամանակակից գրաքննադատ - 42:

ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԳԻ- Երուսաղեմի թագավորության թագավոր (1186-1192 թթ.), Կիպրոսի թագավոր (1192-1194 թթ.) - 59, 61:

ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԱՄՈՐԻ - Կիպրոսի թագավոր (1195-1205 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1197-1205 թթ.) - 59:

ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ԳՎԻՊՆ (կոչված նաև ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ.) - Հայոց թագավոր (1342-1344 թթ.) - 43:

ԼԵՎԱՆՏ ԴԸ ԳԱԼՎԻՆՈ - 30:

ԼԵՎՈՆ Բ ՄԵԾ - Կիլիկիայի Հայոց իշխանության իշխանապետ (1187-1198 թթ.), Կիլիկիայի Հայոց թագավորության թագավոր (1198-1219թթ.) - 7, 51, 62, 65, 76, 112, 116, 134, 150, 159, 164, 165:

ԼԵՎՈՆ Գ - Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր (1269-1289 թթ.) - 34, 38, 96, 98, 99, 152, 153, 154, 156, 158, 162, 165, 179, 180, 181, 182, 194, 196:

ԼԵՎՈՆ ԱՐՔԱՅԱԶՆ - տե՛ս Լևոն Գ. - 98:

ԼԵՎՈՆ Դ - Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր (1301-1307 թթ.) - 34:

ԼՈՒՍԻՆՅԱՆ ՏՈՐՄ - 115, 116:

Կ

ԿԱԼԱՎՈՒՆ - Մամլուքյան Եգիպտոսի սուլթան (1280-1290 թթ.) - 98, 183:

ԿԱՐԼ ՅԱՆ - ավստրիացի արևելագետ - 29:

ԿԻՏՐՈՒՂԱ - մոնղոլ զորավար (զոհ. է 1260 թ.) - 48, 92, 102, 103, 104, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 135, 136, 147, 148, 150, 163, 168, 169, 170, 172, 173, 178, 179, 180, 189, 198, 199:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ - հայ պատմիչ (1200-1271 թթ.) - 78, 79, 82, 83, 84, 85:

ԿԻՊԼԻՆԳ ԶՈՉԵՖ ՈՒՂՅԱՐԴ - անգլիացի գրող (1865-1936 թթ.) - 26:

ԿԼՈՂ ԿԱՅԵՆ - ֆրանսիացի արևելագետ (1909-1991 թթ.) - 30:

ԿՈԿՈ ՏԵՆԳՐԻ, տե՛ս նաև ՏԵՆԳՐԻ - մոնղոլների աստվածը - 70, 125, 129, 179:

ԿՂԵՄԵՆՏԻՈՍ III- Հռոմի պապ (1187-1191 թթ.) - 61:

ԿՂԵՄԵՆՏԻՈՍ V - Հռոմի պապ (1305-1314 թթ.) -32, 36:

ԿՈՆՐԱԴ V - գերմանական թագավոր, Սբ. Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆրիդրիխ II-ի որդին, Երուսաղեմի տիտղոսակիր թագավոր (1228-1254 թթ.) - 116:

ԿՈՆՐԱԴ ՆԻԿ.- ռուս պատմաբան (մահ. 1970 թ.) - 5, 6:

ԿՈՆՐԱԴԻՆ - Ֆրիդրիխ II - ի թոռը՝ վերջին Հռոմեոսաուլֆենը, Երուսաղեմի տիտղոսակիր թագավորը (1254-1268 թթ.) - 79:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԱՄԲՐՈՆԱՑԻ - Կիլիկյան Հայաստանի պայլ, թագավորահայր (մահ. 1263 թ.) - 153, 154, 155, 156, 161, 162:

ԿՈՒԲԻԼԱՅ - Մոնղոլական կայսրության Մեծ խան (1260-1294 թթ.) - 104, 148:

ԿՈՒՏՈՒԶ ԱԱԻՖ ԱԴ -ԴԻՆ - Եգիպտոսի սուլթան (1253-1260 թթ.) - 104, 137, 139, 146 147, 175, 178:

Հ

ՀԱՅԹՈՆ - տե՛ս Հեթում Ա - 33:

ՀԵԹՈՒՄ Ա- Կիլիկիո Հայոց թագավոր-

- րության ուշայաստանի թագավոր (1226-1269 թթ.) - 5, 14, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 47, 48, 49, 67, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 200, 201:
- ՐԵԹՈՒՄՅԱՆ ՀԱՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /դիմաստիա/, ՐԵԹՈՒՄՅԱՆՆԵՐ - 83, 84, 152, 154, 155:
- ՐԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ ԿՈՌԻԿՈՍԱՑԻ - հայ իշխան (ծն. 1230-1245-ի միջև - մահ. 1316-ից հետո) - 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 84, 85, 86, 87, 90:
- ՐԻՍՈՒՄ (տե՛ս նաև ՔՐԻՍՏՈՍ) - 70, 129, 130, 136, 172, 173, 193:
- ՐԵՆՐԻ I - Կիպրոսի թագավոր (1218-1253 թթ.) - 31:
- ՐԵՆՐԻ - գերմանական թագավոր, Սբ. Հռոմեական կայսրության կայսր Ֆրիդրիխ II-ի թոռը - 79:
- ՐԵՆՐԻ I ՄԵԾ - Անգլիայի թագավոր 1068-1135 թթ.) - 60:
- ՐԵՆՐԻ I - Կիպրոսի թագավոր (1285-1324 թթ.), Երուսաղեմի թագավոր (1285-1291 թթ.) - 31, 34, 73, 74, 77:
- ՐԵՆՐԻ III - Անգլիայի թագավոր (1207-1272 թթ.) - 68:
- ՐԵՆՐԻ IV - գերմանական կայսր (1050-1106 թթ.) - 41, 116:
- ՐԵՆՐԻ VI - գերմանական կայսր (1190 - 1197թթ.) - 62:
- ՐՈԿՈՆ V - Նորվեգիայի թագավոր (1270-1319 թթ.) - 68:
- ՐՈՆՈՐԻՈՒՄ IV - Հռոմի պապ (1280 - 1287 թթ.) - 96:
- ՐԵՐԱԿԼԻՈՒՄ - Բյուզանդիայի կայսր (610 - 641 թթ.) - 15:
- ՐՈՂԵՆՇՏԱՌԻՖՆԵՐ - գերմանական թագավորական տոհմ - 116, 117:
- ՐՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ - 49:
- ՐՈՎՀԱՆՆԵՍ XXIII - Հռոմի պապ (1958-1963 թթ.) - 10, 16:
- ՐՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊՈՂՈՍ II - Հռոմի պապ (1978-2005 թթ.) - 10, 17, 18, 23:
- ՐՈՒՄԲԵՐՏ ՀՐՈՍԵԱՑԻ - Դոմինիկյան միաբանության վանական-գեներալ - 187:
- ՐՈՒԳՈ - Կիպրոսի թագուհի Պլեզենցիայի մանկահաս ուղի-թագաժառանգը - 115:
- ՐՈՒԳՈ I - Կիպրոսի թագավոր (1205-1208 թթ.) - 60:
- ՐՈՒԳՈ II - Կիպրոսի և Երուսաղեմի թագավոր (1253-1267 թթ.) - 78:
- ՐՈՒԳՈ ՌԵՎԵԼ - Հիվանդախնամ ասպետների ուխտի մագիստրոս (1258-1277 թթ.) - 116:
- ՐՈՒԼԱՎՈՒ - Մոնղոլական Պարսկաստանի խան (1256-1265 թթ.) - 33, 85, 87, 92, 93, 96, 102, 103, 104, 122, 126, 128, 140, 141, 142, 148, 162, 175, 181:

Ս

- ՍԱԻՄԲՈՒՐԳ ԼՅՈՒԴԿԻԳ - արևմտաեվրոպացի պատմաբան - 45:
- ՍԱԿԱՐԻՈՍ - Հեթում Ա թագավորի վանական անունը - 99, 193, 194, 196:
- ՍԱԿԵԴՈՆԱՑԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ - Մակեդոնիայի թագավոր (մ.թ.ա. 336-323 թթ.) - 6:
- ՍԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱ - XIII դարի հայ պատմիչ - 83:
- ՍԱՆԳՈՒ - Մոնղոլական կայսրության Սեծ խան (1251-1260 թթ.) - 33, 47, 77, 80, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 102, 122, 128, 140, 148, 171, 172 :
- ՍԱՆՍՈՒՐ II ԱԼ-ՄԱՆՍՈՒՐ - Համմայի Այուբյան մելիք (1244-1284 թթ.) - 98:
- ՍԱՆՖՐԵԴ - Տորոնտոյի իշխան, Իտալիայի կառավարիչ - 137:
- ՍԱՐԳԱՐԵ - 176:
- ՍԱՐԻԱ (տե՛ս նաև ԴԵՍՊԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆ) - Բյուզանդիայի կայսր Միքայել VIII Պալեոլոգոսի (1258-1282 թթ.) դուստրը - 122:
- ՍԱՐԿՈ ՊՈԼՈ - վենետիկցի վաճառական, ճանապարհորդ, հուշագիր (1254-1324 թթ.) - 30:

ՄԵՍԲՈՒՐ ԼՈՒԻ - Լյուդովիկոս XIV-ի
(1638-1715 թթ.) արքունի պատմիչ
- 47:

ՄԻՉԱՌԻԴ - արևմտաեվրոպացի պատմաբան - 45:

ՄԻՐՆԻ Ս. Մ. - ռուս պատմաբան - 7, 20, 31, 85 :

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ Վ. - խորհրդահայ պատմաբան - 50, 52, 79, 83, 91:

ՄՈՒՍՈՒ ՆՈՒԻՆ - մոնղոլ զորավար (XIII դ.) - 82:

ՄՈՆՖՈՐՏ ՖԻԼԻՊ - Տիրի Մեծ իշխան, Տևտոնական ուխտի ասպետ - 109, 116:

ՄՈՒՀԱՄՍԵՂ - մահմեդական կրոնի հիմնադիրը (շուրջ 570-632 թթ.) - 29, 86, 176, 189:

Յ

ՅԱԶԻԿՈՎ Դ.Ի. - ռուս արևելագետ-պատմաբան - 31:

ՅՈՒԼԻԱՆ ԴԸ ԳԱՐՆԻԵՐ - Սիդոնի կոմս (1247-1260 թթ.) - 116, 128, 135, 138, 143, 153:

ՅՈՒՍՈՒՖ - Հալեպի սուլթան (1228-1260 թթ.) - 140:

Լ

ԼԱՇԱԻ - վրաց թագավոր (XIIIդ.) - 82:

ԼԻԿՈՂԵՍ - 166:

ԼՈՒԻՐ- ԱԴ-ԴԻՆ - Եգիպտոսի սուլթան (1118 - 1174 թթ.) - 114:

Շ

ՇԱՆԱՆԴՈՆ ՖԵՐԴԻՆԱՆԴ - ֆրանսիացի պատմաբան, բյուզանդագետ (1875-1921 թթ.) - 8:

ՇԱՄՍԵԴԻՆ ՍՈՆԿՈՐ ԱԼ-ԱՇՎԱՐ - Եգիպտոսի սուլթան Բայբարսի զորավարներից - 182:

ՇՊՈՐ ՌՈՍՈՒԱԼԴ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 196, 197:

Չ

ՉԱՄՉՅԱՆ ՄԻՔԱՅԵԼ - հայ պատմաբան (1738-1823 թթ.) - 83:

ՉԱՐՄԱԴԱՆ - մոնղոլ խան (XIII դ.) - 70, 78:

ՉԻՆԳԻՉ ԽԱՆ - Մոնղոլիայի Մեծ խան,

Մոնղոլական կայսրության հիմնադիրը (1206-1227 թթ.) - 29, 69, 70, 71, 93, 96, 172:

Պ

ՊԱԼԵՈԼՈԳՈՍ ՄԻՔԱՅԵԼ - Բյուզանդիայի կայսր (1258-1282 թթ.) - 122:

ՊԱՆԹԱԼԵՆՆ - Երուսաղեմի պատրիարք, Հռոմի ապագա պապ ՈՒՐԲԱՆՈՍ IV (1261-1264 թթ.) - 109, 111, 114, 117, 118, 119, 123, 141, 145, 172, 173, 177, 191, 193:

ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ (ՊԱՏԿԱՆՈՎ) ՔԵՐՈՎԲԵ - արևելագետ, աղբյուրագետ, պատմաբան (1833-1889 թթ.) - 31, 35:

ՊԵԼԱԳԻՈՍ - Պապական նվիրակ, Խաչակրաց V արշավանքի առաջնորդներից մեկը - 74:

ՊԼԱՆՈ ԴԸ ԶԻՈՎԱՆԻ ԿԱՐՊԻՆԻ - Ֆրանցիսկյան միաբանության վանական, Հռոմի պատվիրակը Մոնղոլիայում (XIII դ.) - 31, 70, 72, 93, 94:

ՊԼԵՁԵՆՑԻԱ (ՊԼԵՁԱՆՍ) ԱՆՏԻՈՔԱՑԻ - Կիպրոսի թագուհի (1250-1253 թթ.), Կիպրոսի թագավորության ռեգենտ (1253-1261 թթ.) - 109, 116

ՊԵՏՐՈՍ ՍԲ. - առաքյալ, Հռոմի առաջին պապը (I դ.) - 10:

ՊԻՈՒՄ XI - Հռոմի պապ (1922-1939 թթ.) - 16

ՊՈԼԵՆ Պ. - 30:

ՊՈԼԿՈՎՍԿԻ ԱՆՁԵՅ - լեհ ժամանակակից պատմաբան - 10, 11:

ՊՈՂՈՍ VI - Հռոմի պապ (1963-1978 թթ.) - 10:

ՊՈՈՇ ԻՇԽԱՆ - հայ զորավար (XIII դ.) - 103:

ՊՐԱՎԴՁԻՉ ՌԵՆԱՏԱ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 167, 168:

Տ

ՏԱՀԿԵՑԻ ՂԱԶԱՐ - XVII դարի մատենագետ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1737 - 1751 թթ.) - 35:

ՏՈՆ ՄՈՏՏ - էկումենիկ շարժման մասուն-հիմնադիր (1865-1955 թթ.) - 11:

Ռ

ՌԱԲԲԱՆ ՍՈՄՍԱ (ՍԱՈՒՄԱ) - Եեսսորա-

կան վանական, մոնղոլների դեսպանը Չոնմուն ու Լոնդոնում (1287-1288 թթ.) - 65, 142, 143, 144:

ՌԱՅՈՒՆԻԴ I ՍԵՆԺԻԼՑԻ - Թուլուզի կոմս, Տրիպոլիի կոմս (1099-1105 թթ.) - 58:

ՌԱՍԻՄԵՆ ՍԹԻՎԵՆ - XX դ. անգլիացի պատմաբան, միջնադարագետ - 8 :

ՌԱՇԻԴ ԱԴ - ԴԻՆ - պարսիկ պատմիչ, քաղաքական գործիչ (1247-1318 թթ.) - 30:

ՌՈՒՍՈՒԴԱՆ - վրաց թագուհի (1194-1245 թթ.) - 82:

ՌԱՌԻՄԵՐ - Խաչակրաց արշավանքների եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՌԵՐԻՆ Ռ. - ավստրիացի պատմաբան - 61:

ՌԻՉԱՐԴ I ԱՌՅՈՒԾԱՍԻՐՏ - Անգլիայի թագավոր (1189-1199 թթ.) - 59, 62, 76:

ՌՇՏՈՒՆԻ - Հայոց տոնելի սուրբերից (V դ.) - 161:

ՌՈԳԱԼՍԿԻ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 43, 126:

ՌՈՋԵՐ ՍԱԼԵՐՆԱՑԻ - Անտիոքի պրինց (1112-1119 թթ.) - 140:

ՌՈՒԲԵՆ Ա - Կիլիկիայի հայ Սեծ իշխան, Ռուբինյան հայկական հարստության (դինաստիայի) հիմնադիր - 51:

ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ /ԴԻՆԱՍՏԻԱ/, ՌՈՒԲԻՆՅԱՆՆԵՐ - 51, 83, 84, 152, 154, 155, 158, 159, 160, 164, 165, 171, 183:

ՌՈՒԲՐՈՒԿ ՎԻԼՀԵԼՄ - հոլանդացի ֆրանցիսկյան վանական, Լյուդովիկոս IX-ի դեսպանը մոնղոլ Սեծ խան Մանգուի (1253-1254 թթ.) արքունիքում - 30, 77, 78, 91, 95:

ՌՈՒՂՈՒՆ ՀԱՐՍՔՈՒՐԳ - 186:

Ս

ՍԱԼԱՅԵԴԴԻՆ (ՍԱԼԱՅԵԴ - ԴԻՆ ՅՈՒՍՈՒՖ ԻԲՆ - ԱՅՈՒԲ) - Այուբյան հարստության հիմնադիր, Եգիպտոսի սուլթան (1169-1193 թթ.) - 61, 68, 75, 138, 140, 148, 161, 182, 188::

ՍԱՆՈՒՏՈ ՄԱՐԻՆՈ ԱՎԱԳ - 30:

ՍԵԼՋՈՒԿ - սելջուկների առաջնորդը, որի անվամբ և կոչվել են Փոքր Ասիա թափանցած թուրքմեն՝ վերջինիս

կողմից միավորված ցեղերը - 56:

ՍԵՆԱՆԳ - մոնղոլ զորավար Կիտբուղայի որդին - 135, 169:

ՍԻԲԻԼ - Անտիոքի կոմսուհի և Տրիպոլիի կոմսուհի (1254-1275 թթ.), Չեթում Ա թագավորի դուստրը (մահ. է 1290թ.) - 74, 109, 153:

ՍԱԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ (ԳՈՒՆԴՍԱԲԼ) - հայ ականավոր զորավար, պետ. գործիչ, դիվանագետ պատմականագիր, իրավագետ, Չեթում Ա թագավորի ավագ եղբայրը (1208-1276 թթ.) - 34, 72, 73, 78, 80, 98, 114, 153, 154, 156, 162, 163, 176, 178, 183:

ՍՈՐՈՏԱՅ - XIII դարի մոնղոլ զորավար - 70:

ՍՏԱՐՈՎԵՅՍԿԱ-ՍՈՐՈՏԻՆՈՎԱ Ջ. - լեհ ժամանակակից գրականագետ - 124, 131, 149, 150, 191, 197:

ՍՏԵՅԼԻՆ ԿԱՐՈԼ - 17:

ՍՏԵՖԱՆԻ, ՍՏԵՓԱՆՈՒԴԻ, (ԵՏԻՆԵՏ) - Կիպրոսի թագուհի (1237-1249 թթ.), Չեթում Ա թագավորի քույրը - 72:

ՍՏԵՖԱՆԻ (ՌԻՏԱ) - Երուսաղեմի թագուհի (1214-1220 թթ.), Հով. Բրիենացու կինը, Լևոն Բ թագավորի քույրը - 65:

ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ Ա. - 7:

Վ

ՎԱԼԼՈՆ - եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՎԱՆԱԿԱՆ ՏԱՎՈՒՇՅԻ Վարդապետ /1181-1251 թթ./ - աստվածաբան, մեկնիչ, մատենագիր, Մխիթար Գոշի աշակերտը - 82:

ՎԱՍԻԼ - Սմբատ Սպարապետի որդին - 98, 156:

ՎԻԼՀԱՐԴ ԱՔԱՅԱՑԻ - 74:

ՎԻԼՀԵԼՄ ՏՐԻՊՈՒՆՑԻ - Դոմինիկյան միաբանության վանական .187, 192:

ՎԻԼՀՐԻԴ - կաթոլիկ միսիոներ ֆրանցիսկյան միաբանությունից- 168, 192, 193, 194, 196:

Տ

ՏԱՆԿՐԵԴ -- Անտիոքի ռեզենտ (1101-1103 թթ.), Անտիոքի պրինց (1111-1112 թթ.) - 57, 58, 120, 140:

ՏԵՄՈՒՋԻՆ - Չինգիզ խանի անունն է /տես նաև Չինգիզ խան/ - 70, 172:

ՏԵՐ- ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ ՍԻՐԱՐԹԻ - ֆրան-

սահայ բյուզանդագետ ու հայագետ (1896-1989թթ./- 8, 80, 84, 98, 157, 158:

ՏԵՐ- ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ԼԵՎՈՆ - բյուզանդագետ, հայագետ, ՀՀ III Հանրապետության առաջին նախագահը (1991-1996 թթ.) - 8, 32, 48, 51, 58, 59, 64, 73, 74, 80, 84, 86, 87, 88, 90, 92, 97, 100, 114, 115, 153, 156, 157, 158, 197, 198, 200, 201:

ՏԻԲՈՆ ՆԱՎԱՐԱՑԻ (1201-1253 թթ.) - 66:
ՏԻԳՐԱՆ II ՄԵԾ - հայոց թագավոր (մ.թ.ա - 95 - 55 թթ.) - 49:

ՏԻԿՈՒԴԵՐ - 96:

ՏՈԳՐԻԼ - միջինասիական Կերասին ցեղի առաջնորդ - 70:

ՏՈՒՄԲԻՉ Ֆ. - XIX դարի պատմաբան - 83:

ՈՒ

ՈՒՐԲԱՆՈՍ II - Հռոմի պապ (1088-1099 թթ.) - 53, 55, 56, 64:

ՈՒՐԲԱՆՈՍ III - Հռոմի պապ (1185-1187 թթ.) - 61:

ՈՒՐԲԱՆՈՍ IV - Հռոմի պապ (1261-1264 թթ.) - 48, 102, 117, 191, 193:

Փ

ՓԻԼԻՊՈՍ - Չարել թագուհու առաջին ֆրանկ ամուսինը, Հայոց թագավոր (1222-1225 թթ.) - 153, 154, 155, 159, 164:

Ք

ԱԴԱՆԱ - 67, 127:

ԱԼԲԱՆԻԱ - 15:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵԹ - 66, 124:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵԹԻ ԾՈՑ - 66:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ - 66, 129:

ԱՅԱՍ - 35, 66, 67, 127:

ԱՅՆ ԶԱԼՈՒԴ - 62, 65, 66, 70, 100, 106, 111, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 133:

ԱՄԱՆՈՍ - 124:

ԱՄՆ - 12, 15, 103:

ԱՆԱՏՈՒԿ - 49, 54, 141:

ՔՐԻՍՏՈՍ /տե՛ս նաև ՀԻՍՈՒՄ/ - 130, 136, 172, 173, 193:

Օ

ՕՂՈՒԼ ԿԱՄԻՇ - Մոնղոլիայի Մեծ խան Գույուկի այրին - 73:

ՕԳՈՏԱՅ - Մոնղոլիայի Մեծ խան (1229-1241 թթ.) - 70:

Ֆ

ՖԱԼԿՈՆ ՆԻԿՈԼԱՍ - Կղեմենտիոս V պապի (1305-1314 թթ.) թարգմանիչը - 31, 32, 33, 34, 35, 36:

ՖԱԿԻՐ ԱԴ-ԴԻՆ - եգիպտական բանակի զորավար (զոհ. է 1250 թ.) - 74:

ՖԱՐԱԼ - եվրոպացի պատմաբան - 45:

ՖԵՅԴԻ ՖՐԵԴԵՐԻԿ - ֆրանսիացի ժամանակակից հայագետ - 32:

ՖԻԼԻՊ II ՕԳՅՈՒՍ - Ֆրանսիայի թագավոր (1180-1223 թթ.) - 62:

ՖԻԼԻՊ III - Ֆրանսիայի թագավոր (1270-1285 թթ.) - 186:

ՖՈԼԱՆԴ ՄԱԳՂԱԼԵՆԱ - 42, 107:

ՖՐԻԴՐԻԽ I ԲԱՐԲԱՐՈՍ (ՇԻԿԱՍՈՐՈՒՄ) - գերմանական թագավոր և Հռոմեական Սբ. կայսրության կայսր (1125-1190 թթ.) - 62:

ՖՐԻԴՐԻԽ II ՀՈՂԵՆՏՏԱՌՖԵՆ - գերմանական թագավոր, Երուսաղեմի ինքնահռչակ թագավոր (1229-1239 թթ.) - 65, 66, 67, 90, 116, 117:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

ԱՆԱՏՈՒԿՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - 144:

ԱՆԲԱՐ - 69:

ԱՆԱՐՉԱՐԱ - 35:

ԱՆԳԼԻԱ - 38, 41, 43, 65, 127, 142, 143:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ - 63:

ԱՆԻ - 35, 48, 53, 55:

ԱՆՏԻՈՔ, ԱՆՏԻՈՔԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 38, 40, 41, 46, 51, 52, 53, 66, 67, 70, 74, 77, 78, 87, 91, 95, 97, 100, 104, 105, 125, 126, 137:

ԱՊԻՆԵՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻ - 46:

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱ - 18, 42:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ- տե՛ս

- ՀՈՈՍ - 75:
- ԱՍԻԱ - 6, 61, 67, 135:
- ԱՍԿԱԼՈՆ - 41, 45, 73:
- ԱՍՈՐԻՔ - 35, 95, 100, 103:
- ԱԿԻՆՅՈՆ - 21:
- ԱՏՐՊԱՏԿԱՆ - 48:
- ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ - 57:
- ԱՐԵՎԵԼՔ - 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 25, 26, 28, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 57, 59, 60, 64, 81, 82, 83, 102, 106, 128, 141, 142, 143, 144:
- ԱՐԵՎՍՈՒՏՔ - 2, 3, 8, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 24, 33, 36, 37, 38, 39, 44, 47, 48, 67, 86, 135:
- ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35:
- ԱՐՍՈՒՖ - 41, 100, 119:
- ԱՔՔԱ (ՍԵՆ-ԺԱՆ ԴԸ-ԱՔՐ) - 33, 41, 42, 43, 45, 46, 51, 67, 70, 73, 74, 75, 78, 79, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 114, 119, 120, 121, 126, 143:
- ԱՖՂԱՆԱՏԱՆ - 12, 13, 15, 20:
- ԱՖՐԻԿԱ - 133:

Բ

- ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35:
- ԲԱԼԿԱՆՆԵՐ - 13, 15, 39, 49, 103:
- ԲԱԼԴԱԽ - տե՛ս Բաղդադ - 43:
- ԲԱԴԴԱԴ - 43, 58, 59, 69, 95:
- ԲԱԴԴԱԴԻ ԽԱԼԻՖԱԹ - 56:
- ԲԵԹԴԵՅԵՄ - 45, 92, 143:
- ԲԵՅՐՈՒԹ - 41, 46, 67, 74, 78, 92:
- ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱ - 3, 8, 9, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 83, 954, 103, 117, 141:
- ԲՈՒԼԴԱՐԻԱ, ԲՈՒԼԴԱՐԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 36, 48:
- ԲՈՒՆԱՐԱ - 48:

Գ

- ԳԱԶԱ - 121, 45, 70, 95:
- ԳԱԼԻԼԵՅ - 70, 121, 143:
- ԳԱՆՉԱԿ - 55:
- ԳԱՎԱՌ - 55:
- ԳԵՐՄԱՆԻԱ - 14, 28, 30, 38, 43, 79, 141:
- ԳՈՔԻ ՏԱՓԱՍՏԱՆՆԵՐ - 142:
- ԳՐՅՈՒՆՎԱԼԴ - 28:

Դ

- ԴԱՄԱՍԿՈՍ, ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԱՅՈՒԲՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ - 52, 54, 62, 70, 113:
- ԴԱՄԻԱՏ - 45, 51, 52, 92, 95:
- ԴԱՐՊՍԱԿ - 67, 124:
- ԴՐԱԶԱՐԱԿ - 67, 133:

Ե

- ԵԳԻՊՏՈՍ - 19, 20, 24, 33, 35, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 54, 56, 62, 66, 67, 68, 70, 77, 86, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 124, 125, 126, 127, 129, 137, 142, 143:
- ԵԴԵՍԻԱ, ԵԴԵՍԻԱՅԻ ԿՈՍՍՈՒԹՅՈՒՆ - 35, 40, 41, 42, 70, 97:
- ԵԹՈՎՊԻԱ - 51:
- ԵՎՐՈՊԱ - 25, 28, 33, 35, 36, 37, 38, 45, 48, 49, 53, 59, 63, 65, 67, 74, 79, 81, 83, 85, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 102, 103, 106, 119, 126, 127, 128, 129, 133, 135, 137, 140, 144:
- ԵՐԶՆԿԱ - 55, 56:
- ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ (ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔ) - 5, 7, 14, 20, 25, 26, 28, 33, 34, 40, 42, 44, 45, 47, 51, 52, 53, 54, 60, 62, 63, 65, 67, 70, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 119, 121, 122, 129, 141, 142, 143:
- ԵՐՈՒՍԱԴՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 33, 42, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 102, 103, 110, 115, 121, 125, 126, 137, 141, 143:
- ԵՐՈՒՍԱԴԵՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹՅՈՒՆ - 145:
- ԵՐԵՎԱՆ - 140, 141, 143:
- ԵՓՐԱՏ - 35, 40, 41, 66, 100, 126:

Է

- ԷԳԵՅԱՆ ԾՈՎ - 35:
- ԷԶԴՐԵԼՈՆ - 121:
- ԷԶՍԻԱԾԻՆ - 23:
- ԷՊԻՐՅԱՆ ԼԵՈՆՆԵՐ - 117:
- ԷՐԶՐՈՒՄ - 53:

Թ

ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - տե՛ս Երուսաղեմի թագավորություն - 45, 69, 78, 97, 98, 121:
ԹԱՎՐԻՉ - 144:
ԹՈՒՆԻՍ - 127:
ԹՈՒՐՔԵՍԱՆ - 137, 142:
ԹՈՒՐՔԻԱ - 14, 15, 58:

Ի

ԻԲԵՐԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻ - 7:
ԻԿՈՆԻԱ, ԻԿՈՆԻԱՅԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (տե՛ս նաև ՌՈՒՄ) - 13, 68, 125, 141:
ԻՍԱՎՐԻԱ - 62:
ԻՄՊԱՆԻԱ - 7, 36, 38, 142:
ԻՄՐԱՅԵԼ - 12, 13, 15:
ԻՏԱԼԻԱ - 36, 40, 93:
ԻՐԱՆ - 13, 15:
ԻՐԱՔ - 13:

Լ

ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 44, 45, 47, 64:
ԼԵԳԻՑԻԱ - 49:
ԼԵՂԱՍԱՆ - 29, 48, 49, 86:
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ - 140:
ԼԵՎԱՆՏ, ԼԵՎԱՆՏԻ ԿԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ - 39, 43, 140, 141, 143, 144, 145:
ԼԻԲԱՆԱՆ - 13, 15, 40, 125:
ԼԻԲԻԱ - 13:
ԼԻՄԱՍՈԼ - 51:
ԼԻՈՆ - 46, 47, 48, 49, 65:
ԼՈՒԹԱՐԻՆԳԻԱ - 41:
ԼՈՄԲԱՐԴԻԱ - 46:

Խ

ԽԼԱԹ - 53:
ԽՈՐԱՍԱՆ - 65:
ԽՈՐԵՉՄ (ԽՈՐԵՉՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ) - 48, 77, 131:
ԽՈՐՎԱԹԻԱ - 36:

Ծ

ԾԱՄՆԴԱՎ - 56:

Կ

ԿԱՅԻՐԵ - 74, 136, 140:

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ - 50:
ԿԱՊԱՆ - 98:
ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ - 95:
ԿԱՐԱԿՈՐՈՒՄ - 47, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 93, 94, 104, 122, 128, 148, 175:
ԿԱՐՍ - 70, 82, 151:
ԿԱՇԳԱՐԻԱ - 70:
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱ - 70:
ԿԵՍԱՐԻԱ - 59, 78, 82, 109, 116, 147:
ԿԻԼԻԿԻԱ - 49, 50, 51, 84, 98, 113, 138, 163, 184, 200:
ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ - 50, 145:
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 7, 8, 13, 27, 28, 29, 34, 37, 40, 41, 46, 47, 48, 49, 51, 58, 60, 62, 64, 67, 72, 76, 78, 79, 80, 83, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 111, 113, 121, 122, 134, 135, 141, 145, 150, 151, 154, 159, 170, 180, 181, 183, 185, 186, 194, 200, 201:
ԿԻՆ (պետություն Չինաստանում) - 70:
ԿԻՊՐՈՍ, ԿԻՊՐՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ - 31, 34, 59, 62, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 99, 109, 114, 115, 151, 152, 162, 176, 200:
ԿՈՄԱԳԵՆ - 49:
ԿՈՌԻԿՈՍ - 51:
ԿՈՍՈՎՈ - 25:
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ - 23, 57, 63, 64:
ԿՈՎԿԱՍ - 150:

Հ

ՀԱԹԻՄ - 61, 136,
ՀԱԼԵՊ - 91, 98, 103, 140, 141, 150, 157, 169, 171, 182, 184:
ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՄԵԾ ՀԱՅՔ - 7, 15, 40, 46, 50, 51, 52, 53, 70, 71, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 101, 103, 112, 114, 116, 122, 126, 142, 151, 167, 171:
ՀԱՅՖԱ - 59, 147:
ՀԱՄՄԱ - 98, 104, 140:
ՀԱՐԱՆ - 143:
ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՍԻԱ - 95:
ՀԵՌԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ - 5, 14, 70, 105, 195:

ՀԻՎԱՆԴԱԽՆԱՄՆԵՐԻ ՈՒՆՏ /ՕՐԴԵՆ/ - 76, 77, 116, 134, 137, 144, 152, 156, 167:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ - 195:
ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ – 70:

ՀՈՄՍ - 96, 135, 140:

ՀՈՐԴԱՆԱՆ - 59, 147:

ՀՈՈՄ - 10, 11, 17, 22, 23, 32, 34, 37, 38, 48, 53, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 67, 76, 78, 88, 89, 91, 93, 105, 105, 112, 113, 114, 117, 123, 124, 133, 141, 142, 144, 151, 174, 177, 186, 193, 195, 197, 198, 199::

ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ - 6, 49:

ՀՈՈՄԿԼԱ - 50, 83:

ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ - 55, 65, 70, 72, 141:

ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ - 48:

Ղ

ՂՐԻՄ - 51, 70:

Ձ

ՁԻԹԱՆՑ ԼԵՌ - 145:

Ս

ՍԱՄԵՍՏԻԱ - 51:

ՍԱՆԱԶԿԵՐՏ - 50:

ՍԱՆՍՈՒՐ - 74, 80:

ՍԱՌԻ - 181:

ՍԱՐԱՇ - 50, 58:

ՍԵԼԻՏԵՆԵ - 50:

ՍԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ - 19, 20:

ՍԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ - 5, 8, 12, 13, 16, 19, 24, 27, 41, 47, 48, 55, 59, 63, 68, 69, 79, 85, 87, 103, 122, 133, 134, 150, 180, 186, 200:

ՍԻՁԱԳԵՏՔ - 50, 51, 92:

ՍԻՁԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ, ԾՈՑ, ԾՈՎԵՁԵՐ - 14, 51, 60, 68, 69, 77, 93, 97, 99, 116, 141, 147, 174, 180, 184:

ՍԻՁԻՆ ԱՍԻԱ - 23, 56, 93, 192:

ՍՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՍԵԾ ՍՈՆՂՈԼԻԱ - 6, 14, 37, 67, 69, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 83, 93, 94, 114, 125, 129, 148, 162, 176, 192, 193, 194:

ՍՍԻԱ - 98:

Յ

ՅԱՖԱ - 59, 66, 109, 116, 136, 146:

Ն

ՆԱԶԱՐԵԹ - 65, 77, 130, 139, 147, 175:

ՆԱՊԼՈՒԶ - 104, 175:

ՆԻԿԻԱ - 56, 57, 171:

ՆԻԿՈՍԻԱ - 184:

ՆՅՈՒ- ՅՈՐՔ - 20:

ՆՈՐ- ԲԵՐԴ - 82:

ՆՈՐ ՀՈՈՄ (տե՛ս Լատինական կայսրու-
քյուն) - 64:

ՆՈՐՎԵԳԻԱ - 68:

Շ

ՇԱՄՔՈՐ - 82:

Ո

ՈՍԿԵ ՀՈՐԴԱ - 125, 137, 141, 181:

Չ

ՉԵԽԻԱ - 12:

ՉԻՆԱՍՏԱՆ - 14, 70, 95, 125, 195 :

Պ

ՊԱԿԻՍՏԱՆ - 21:

ՊԱՂԵՍՏԻՆ (տե՛ս նաև Սուրբ Երկիր) - 10, 13, 14, 20, 21, 24, 29, 53, 58, 59, 102, 114, 147, 151:

ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑ - 19:

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԻԼԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՊԱՐՄ-ԿԱՍՏԱՆ – 29, 38, 51, 70, 72, 92, 94, 96, 99, 103, 122, 125, 126, 128, 137, 141, 181, 184, 200:

ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՎԱՆՈՐՇ - 51:

ՊԵԿԻՆ - 99:

ՊԵՅՄԵՆԻ - 98, 182:

ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ - 55:

ՊՈՒՍՏՅԵ - 32:

Ռ

ՌՈՄԱՆԻԱ (տե՛ս ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ) - 64:

ՌՈՒՄ (ԻԿՈՆՍՏԱՆՍ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ) – 23, 56, 83, 86, 102:

ՌՈՒՄԻԱ - 70, 72:

Ս

ՍԱՄԱՐՂԱՆԴ - 70, 72:
 ՍԱՐԱՅ - 70, 128:
 ՍԱՐՎԱՆԴԻՔԱՐ - 163:
 ՍԲ. ԳԵՐԵՉՄԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
 (Երուսաղեմում) - 76:
 ՍԲ. ՍԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻ
 (Չիթանց Լեռ) - 145:
 ՍԲ. ՍԱԲԱՅԻ ՎԱՆՔ (Աքքայում) - 109:
 ՍԲ. ՍՈՓԻԱՅԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ
 (Տարսոնում) - 62:
 ՍԲ. ԾՆՆԴՅԱՆ ՏԱՃԱՐ (Բեթղեհեմ) - 145:
 ՍԲ. ՀԱՎՈՐՅԱՆՑ ՎԱՆՔ (Երուսաղեմ) -
 145:
 ՍԲ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՃԱՐ - 145:
 ՍԲ. ՊԵՏՐՈՍԻ ՏԱՃԱՐ (Հռոմ) - 7, 117:
 ՍԲ. ՓՐԿՉԻ ՏԱՃԱՐ (Երուսաղեմում) -
 76:
 ՍԵՔԱՍՏԻԱ - 78, 83:
 ՍԵԼԵՎԿԻԱ - 71, 156:
 ՍԵՆ-ԺԱՆ ԴՈ ԱՔՐ - (տե՛ս Աքքա) - 59,
 99:
 ՍԵՎ ԾՈՎ - 51:
 ՍԵՎ ԼԵՌՆԵՐ (Կիլիկիայում) - 181:
 ՍԵՐԲԻԱ - 25, 70:
 ՍԻՂՈՆ - 59, 65, 99, 109, 116, 128, 135,
 138, 143, 169:
 ՍԻՆԱՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂՉԻ - 59, 147:
 ՍԻՍ - 51, 83, 98, 99, 113, 171, 186:
 ՍԻՐԻԱ - 6, 13, 19, 21, 24, 48, 49, 58,
 59, 62, 65, 66, 75, 77, 83, 88, 90, 92,
 96, 97, 102, 103, 104, 113, 116, 122,
 126, 134, 137, 142, 147, 148, 151,
 159, 169, 175, 177, 182, 184, 201:
 ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱ - 12:
 ՍՅՈՒՆԻՔ - 84:
 ՍՈՄԱԼԻ - 21:
 ՍՈՆԳ (պետություն Չինաստանում) - 70:
 ՍՈՒՂԱՆ - 21:
 ՍՈՒՐԲ ԵՐԿԻՐ - տե՛ս Պաղեստին - 65:
 ՍՈՒՐԲ ՔԱՂԱՔ - տե՛ս Երուսաղեմ:

Վ

ՎԱՍՊՈՒՐԱՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ -
 50:
 ՎԱՏԻՎԱՆ - 10, 16:
 ՎԱՐԴԵՆԻՍ - 84:
 ՎԱՐՇԱՎԱ - 40:
 ՎԵՆԵՏԻԿ - 35:

ՎՈԼԳԱ - 188:
 ՎՐԱՍՏԱՆ - 36, 48, 49, 54, 55:

Տ

ՏԱՆՁԱՆԻԱ - 20:
 ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ՈՒՆՏ (ՕՐԴԵՆ) - 75, 76,
 116, 134, 137, 143, 144, 167:
 ՏԱՎՐՈՍ - 50, 184:
 ՏԱՎՈՒՇ - 82:
 ՏԱՐՍՈՆ - 51, 62, 98, 156:
 ՏԵԼ ՖԱԿԻՐ - 175:
 ՏԵՎՏՈՆԱԿԱՆ ՈՒՆՏ (ՕՐԴԵՆ) - 116:
 ՏԻՐ - 59, 109, 116:
 ՏՅՈՒՐԻԿԵ - 82:
 ՏՅՈՒՐՈՍ - 31, 34, 62, 99, 184:
 ՏՈՐՈՆ - 65:
 ՏՐԻՊՈԼԻ, ՏՐԻՊՈԼԻԻ ԿՈՍՍՈՒԹՅՈՒՆ -
 59, 109, 116:
 ՏՈՐՈՆՏՈ - 137:

Փ

ՓԱՐԻՉ - 32, 41:
 ՓՅՈՒՆԻԿԻԱ - 49:
 ՓՈԿ - 50:
 ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ - 5, 23, 27, 50, 53, 56, 57,
 59, 72, 78, 150:

Ք

ՔԵՆԻԱ - 20:
 ՔՈՒԹԱՍԻ - 82:

Օ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ - տե՛ս Թուրքիա:

Ֆ

ՖՐԱՆՍԻԱ - 32, 40, 54, 60, 62, 67, 68,
 69, 73, 75, 77, 78, 80, 88, 89, 95,
 114, 151, 186:
 ՖՈՒԼԱ - 178, 179:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	27
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔ ԴՈՔՐԱԶԻՆՍԿՈՒ, ՆՐԱ «ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊԻ ԵՎ ԽԱԶԱԿՐԱՑ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ.....	39
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՀԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ ՅԱՆ ԴՈՔՐԱԶԻՆՍԿՈՒ «ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԱԼԻ» ՊԱՏՄԱՎԵՊՈՒՄ	101
ՑԱՆԿԵՐ	
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	203
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	210

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ

ԲԵԼԼԱ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՆԵԹՈՒՄ Ա ԱՐՔԱՆ՝ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ

Նրապարակչության փնտրեն՝ Տ. Եզնիկ արք. Պեպրոսյան
Էջաղրումը՝ Դևոնդ քահանա Մայիլյանի և
Արքայակ Տիպանյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2009

Չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 13.5 տպ. մամուլ
տպաքանակը՝ 300:

Տպագրված է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տպարանում

